

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

VILÁG TÖRTÉNET

11

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Szerkesztőbizottság: Borus József, Csatári Dániel, Dolmányos István, Gonda Imre,

H. Haraszti Éva, Jemnitz János, Kovács Endre, Salgó László

Felelős szerkesztő: Makkai László

Szerkesztőségi titkár: P. Mayer Mária

1966. 11. szám

TARTALOM

Az ázsiai termelési módról folyó vita. (P. Mayer M.)	7 oldal
A kapitalizmus előtti társadalmak keletkezésének és fejlődésének három modellje. (L. Sz. Vaszilev, I. A. Sztucsevszkij)	13
A feudalizmus keletkezésének problémái a legújabb szovjet művekben. (Z. V. Udal'cova)	35
Az újkori történelem legfontosabb problémái a szovjet kutatásokban. (A. Z. Manfred)	39
A nemzetközi munkásmozgalom kérdései a szovjet történetírásban.	
a) Az I. Internacionálé szovjet történeti irodalmáról. (Jemnitz J.)	61
b) A II. Internacionálé szovjet történeti irodalmáról. (L. I. Zubok)	68
Kína történetének kutatása az orosz és a szovjet történettudományban. (Józsa S.)	73
Az Amerikai Egyesült Államok legújabbkori történetéről írt szovjet művek. 1960—1964. (J. F. Jaz'kov)	81
A szovjet történetírás Latin-Amerikáról (Sobieski A.)	91
A Szovjet Tudományos Akadémia Afrika-Intézete. (I. Szinyicina)	97

SZEMLE

MÓDSZER ÉS SZINTÉZIS

E. Bayer: Történelmi szótár. Fogalmak és szakkifejezések. (Heckenast G.)	103 oldal
H. Barth: Igazság és ideológia. (—lk—)	104
Történelemoktatás előítélet nélkül. (K. L.)	105
D. V. Glass—D. E. C. Eversley: Népeség a történelemben. (H. Haraszti É.)	106
B. H. Slicher van Bath: Nyugat-Európa agrártörténete. 500 —1850. (Zimányi V.)	107
A munkásosztály nemzetközi forradalmi mozgalma. (Jemnitz J.)	109
G. P. Francov: A társadalmi gondolat történelmi útjai. (Niederhauser E.)	112
Oroszország és a szláv országok társadalmi-politikai történetének kérdései. (P. Mayer M.)	113
A szláv kulturális kapcsolatok történetéből. (P. Mayer M.)	114
Ukrán—magyar történelmi kapcsolatok. (Niederhauser E.)	115
P. J. Drozdov: Egy sok évszázados barátság mérföldkövei. A szovjet—magyar kapcsolatok történetéhez. (Dolmányos I.)	117
H. J. Ellison: Oroszország története (H. H. É.)	118
S. V. Utechin: Az orosz politikai gondolkodás rövid története. (Niederhauser E.)	119
A. J. P. Taylor: Anglia története. 1914—1945. (H. Haraszti É.)	120
V. M. Turok: Ausztria története. 1929—1938. (Ádám M.) . .	122
E. Heckscher: Svédország gazdaságtörténete. (Ránki Gy.) . .	123

KÖZÉPKOR

P. Lehmann: Középkor-kutatás. (Mályusz E.)	125
B. F. Porsnev: A feudalizmus és a népi tömegek. (Bartha A.)	128
A. J. Njeussyhin: A függő parasztság keletkezése Nyugat-Európában. (Heckenast G.)	135
F. L. Ganshof: Mik voltak a kapitulárek? (Heckenast G.) . .	137
Új adatok az első magyarországi reformátorok életrajzához. (Heckenast G.)	138
S. Noel: Új-Kasztília vidéke a 16. sz. végén. (N. Kiss I.) . .	139
M. St. Clare Byrne: Erzsébet-kori élet városban és falun. (—lk—)	141
Ch. H. Carter: A Habsburgok titkos diplomáciája. (—lk—) . .	142

ÚJKOR

D. Djordjević: A balkáni népek nemzeti forradalmai. 1804—1914. (Niederhauser E.)	143 oldal
E. Lampert: Az orosz radikalizmus és forradalom. (H. H. É.)	145
V. A. Maklakov: Az első ál'ami дума. (H. H. É.)	145
N. P. Poletika: Az I. világháború keletkezése. (M. M.)	146
H. L. Roberts: Orosz diplomácia és Kelet-Európa. 1914—1917. (H. H. É.)	147
G. A. Lerszen: Abrikossow emlékiratai. (H. H. É.)	148
L. Fischer: Lenin élete. (H. H. É.)	149
W. R. Nitske—Ch. M. Wilson: Rudolf Diesel. (H. Haraszi É.)	150
L. Singer: Gróf Czernin Ottokar. (Gonda I.)	151

LEGÚJABB KOR

J. de Launay: A jelenkori történelem nagy vitakérdései. (Márkus L.)	155
J. de Launay: Jelenkori diplomáciatörténet. (Márkus L.)	157
A francia diplomácia dokumentumai 1932—1939 között. (Sz. Ormos M.)	159
M. Baudoin: A Bouches du Rhône-i szabadcsapatok. (Márkus L.)	161
V. Vipler: Délkelet-Szlovákia megszállt területe. 1938—1944. (Tilkovszky L.)	163
Ch. Hibbert: Benito Mussolini. (Juhász Gy.)	165
E. Kuby: A háború borzalmainak vége. (M. Somlyai M.)	166
Th. Pirker: A világforradalom utópiája és mítosza. (Dolmányos I.)	167
Két új német jelenkor-történeti dokumentum-regény. H. Habe: A misszió. H. H. Kirst: A katonák felkelése. (Lackó M.)	169
H. Hofstadter: Antiintellektualizmus az amerikai életben. (R. E. Allen)	173
A Török Munkáspárt programjáról. (Ságvári Á.)	174
Nemzetközi Évkönyv. Politika és gazdaság. (Jemnitz J.)	177
A Német Demokratikus Köztársaság kézikönyve. (Orbán S.)	179

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

Dokumentáció és kritika	183
-----------------------------------	-----

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárusítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V., Váci utca 22.

A borítólapot tervezte: Bozóky Mária

66981 MTA KESZ Sokszorosító — F. v.: Szabó Gyula

A SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNY AZ EGYETEMES TÖRTÉNETRŐL: e téma köré csoportosítottuk a Világtörténet e számának dokumentációs cikkeit és a könyvszemle jelentős részét is. Nincs terünk még csak megközelítő teljességű bemutatására sem annak a sokoldalú alkotó tevékenységnek, amelyet a szovjet történetírók az egyetemes történet különböző területein kifejtének. Válogatásunkkal inkább csak érzékeltetni tudjuk e tevékenység sokirányúságát, amelyen azonban a módszer egysége uralkodik. A szovjet történetírásnak a történelmi materialista szemlélet következetes alkalmazásán belül van egy mély demokratizmusból fakadó, legsajátabb „pártossága”: az elnyomott néptömegekkel való meleg együttérzés. Arra törekedtünk, hogy e számunk anyaga ne csak az élenjáró módszert és eredményeit ismertesse, hanem megszólaltassa a mindezeket átható szocialista humanizmust is.

AZ ÁZSIAI TERMELESI MÓDRÓL FOLYÓ VITA

Az utóbbi években a társadalomtudományok körében felmerült elméleti problémák sorában jelentős hely illeti meg az ún. „ázsiai termelési mód”-ról Európa-szerte kibontakozó vitát. (Ld. erre vonatkozóan *Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Bp. 1965. c. művét, valamint *Bródy Ferenc* beszámolóját a kérdés körül kialakult nemzetközi vitáról, a *Közgazdasági Szemle* 1965. 7—8. számában.)

A Francia Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő „Marxista Studiumok és Kutatások Központjában” haladó tudósok (*J. Suret-Canale, M. Godelier, J. Chesneaux, Ch. Parain* vezetése alatt) 1960 óta foglalkoznak az ún. „ázsiai termelési mód” problémáival s eredményeiket rendszeresen közlik a kéthavonként megjelenő „*La Pensée*” c. folyóiratban. (1964 folyamán pl. a 114. számot teljes egészében, a 117-t pedig nagyrészt e kérdésnek szentelték.)

Ugyancsak behatóan foglalkozik e problémával az „Eirene” c., Csehszlovákiában megjelenő nemzetközi folyóirat. 1964. évi III. száma pl. *J. Chesneaux* és *J. Pečírka* tollából két terjedelmes összefoglaló jellegű cikket közöl a vita állásáról. A folyóirat szerkesztősége előszavában szükségesnek ítéli a vitát, amennyiben az új kutatások eredményeképpen olyan új elméleti meggondolások születtek, amelyek sok esetben eltérnek az eddig elfogadott nézetektől és újszerűen vetik fel az európai és nem európai népek fejlődésben jelentkező azonosságok és eltérések kérdését. (Eirene, III. 129. 1.) Az Eirene és a La Pensée c. folyóiratokban folyó vitáról A. I. Pavlovszkaja beszámol a *Vesztnik drevnej isztorii* c. folyóirat 1965. 3. számában.

Varga Jenő professzor, a Moszkvában 1964-ben megjelent „*Vázlatok a kapitalizmus politikai gazdaságtana problémáihoz*” c. művének az ázsiai termelési módról szóló fejezetében (358—382. l.) ugyancsak felvetette, mégpedig meglehetősen élességgel, a probléma újbóli tárgyalásának szükségességét. Kifejti, hogy Marx „A politikai gazdaságtan bírálatahoz” c. műve előszavában az ázsiai (avagy keleti) termelési mód alatt az antik és a

feudális termelési módtól eltérő jelenséget kívánt megjelölni. Ennek jellemző vonásai: a föld állami tulajdona és az öntözéses rendszer kialakulása. Ez a rendszer mindaddig fennállt Keleten, amíg az európaiak ott meg nem jelentek.

Megemlítendő egyidejűleg, hogy már a húszas években és a harmincas évek kezdetén a szovjet történészek és közgazdászok körében széleskörű vita tárgyát képezte ez a probléma, melynek felmerülését a kínai társadalmi-gazdasági renddel, ill. a Keleten folyó nemzeti-felszabadító mozgalmak perspektíváival kapcsolatos kutatások váltották ki. Az ázsiai termelési mód-ról annak idején kialakult vita a későbbiek folyamán módszer-tani eszmecserévé vált, majd a harmincas évek derekán, a szemé-lyi kultusz okozta légkörben elnémult.

1964 áprilisában az antik világ marxista specialistái száma-ra Leningrádban megrendezett nemzetközi konferencián nagy érdeklődést váltott ki a fentebb már említett *J. Pečirka Megjegyzések a rabszolgatartó formációról és az ázsiai termelési módról folyó vitához* c. referátuma (*Vesztник drevnej isztorii*, 1964. 3. sz.), amelyben rövid áttekintést nyújtott a vita állásá-ról a külföldi marxista tudósok körében. Saját véleményeként kifejtette, hogy lehetetlennek találja a világ valamennyi feuda-lizmus előtti osztálytársadalmát az egyetlen rabszolgatartó for-mációban összefoglalni.

Ezt követően 1964. augusztusában a Moszkvában megren-dezett VII. Nemzetközi Antropológus és Etnográfus Kongresz-szuson két francia tudós tézisekben, Sztruve szovjet akadé-mikus pedig válaszában foglalkozott ezzel a problémakörrel. (Mindháromra vonatkozóan ld. a *Narodü Afriki i Azii* c. folyó-irat 1965. 1. számát.)

A kolonizáció előtti trópusi Afrika társadalmainak szociális rendjét vizsgáló *J. Suret-Canale* arra a következtetésre jutott, hogy ez a rend távol állt a nyugat-európai országok rabszolgatartó, de feudális rendjétől is. Véleménye szerint az afrikai tár-sadalmakat jellemző patriarchális nagycsalád és a kollektív földtulajdon sok azonosságot mutat a Marx által megjelölt „ázsiai termelési mód”-dal. Végeredményként *J. Suret-Canale* azt vallja, hogy az ehhez hasonló társadalmi struktúrák képez-ték általában az átmenetet az osztály nélküli társadalomból az osztálytársadalmakhoz.

M. Godelier nem konkrét kutatások alapján, hanem törté-net-filozófiai síkon foglalkozik a problémával mind téziseiben, mind az azok alajául szolgáló művében: *La notion de „mode de*

production asiatique” et les schemas marxistes d’évolution des sociétés. Paris, 1964.

M. Godelier hét, szocializmust megelőző termelési módot sorol fel: ősközösség, ázsiai termelési mód, antik, rabszolgatartó, germán, feudális és kapitalista. Az ázsiai, az antik és a germán termelési módokat Marxnak „A kapitalista termelést megelőző formák” c. műve alapján vezeti le.

Az ázsiai termelési mód marxi jegyeit M. Godelier a következőkben látja:

1. az állam és az osztály-kizsákmányolás megjelenése, mint kiút az ősközösségből,
2. e termelési mód a hatalmas alkotások (pl. öntözési rendszer) megvalósításával s a „keleti despotizmus”-sal párosul,
3. a magántulajdon és az árutermelés hiánya következtében ez az út e társadalmak viszonylagos stagnálásához, változatlanságához vezet,
4. Marx és Engels hajlottak arra, hogy a fentiek alapján az ázsiai termelési mód fogalmát kiterjesszék Egyiptomra, Perzsiára, Hindosztánra, Jávára, Balira, sőt Oroszország egyes részeire is. M. Godelier hasonló jegyeket vél felfedezni az etruszkoknál és a Kolumbusz előtti Amerikában is.

Sok egyéb, figyelemre méltó fejtegetése végén M. Godelier leszögezi, hogy az ázsiai termelési mód — Marx leírásai szerint — átmenetet képez az osztály nélküli társadalomból az osztálytársadalomba. (M. Godelier könyvével részletesen foglalkozik N. V. Pigulevszkaja szovjet tudós a Vesztnik drevnej isztorii c. folyóiratban, 1965. No. 3. 83—89. p.)

1964 decemberében a moszkvai Történettudományi Intézet módszertani szemináriuma s a Voproszű Filozofii c. folyóirat szerkesztősége összeült, hogy megvitassa Varga Jenő professzor említett könyvének az ázsiai termelési módról szóló fejezetét. A résztvevők többsége helyesnek találta a kérdés újbóli felfelvetését.

1965 márciusában a moszkvai Történettudományi Intézet történeti módszertani és ókor-történeti szektorai közös ülést szerveztek, ahol három — a felvetett problémakört érintő — historiográfiai jellegű előadás hangzott el.

1. Marx—Engels nézeteinek alakulása az ázsiai termelési móddal és a földművelő közösséggel kapcsolatban. (N. B. Ter-Akopjan. Ld: Narodű Azii i Afriki, 1965. N. 2, 3.)

2. Az ázsiai termelési mód problémája a szovjet történetírásban. (L. V. Danilova.)

3. Az ázsiai termelési mód problémája a jelenlegi nyugat-

európai irodalomban. (A. I. Pavlovszkaja. A vitáról szóló beszámolót ld. Vesztnik drevnej isztorii, 1965. 3. sz. 75—83. l.)

A résztvevők többsége megegyezett abban, hogy Marx nézetei az ázsiai termelési módról nem tekinthetők befejezett s teljesen kidolgozott elméletnek, s ugyanígy nem állítható érvül az sem, hogy élete utolsó éveiben Marx elállt e nézeteitől.

Az alkotó jellegű vitában sok gondolat és érv merült fel, amelyek közül néhányat idézünk az alábbiakban:

J. I. Szemenov: Lehetségesnek tartja, hogy az emberiség történetében létezett olyan kizsákmányolási forma, amely eltért az eddig ismert háromtól (rabszolga, feudális, kapitalista). Véleménye szerint ez a forma éppen a keleti országokban állt fenn s jó néhány szovjet történész már eddig is „kabala” (szolgai) néven jellemezte az ilyen jellegű kizsákmányolási rendszert. Nézete alátámasztására (J. M. Garusjanc, L. V. Danilova és mások társaságában) felhozta, hogy a marxizmus klasszikusai nem szabtak szigorú határt a formációk mennyisége tekintetében. „A történelmi materializmus lényege a világtörténeti folyamat — mint a társadalmi-gazdasági formációk váltakozásának — megértése, a termelési módok és formációk mennyiségének kérdése pedig a konkrét történeti kutatás dolga” — fejtette ki. (Ld.: Szovjetszkaja Etnografija, 1965. No. 6. 124. l.)

A. A. Guber úgy vélte, hogy az ősközösségi viszonyok és a korai osztálytársadalmi formák tanulmányozása reményen felül sok újat nyújthat még a tudomány számára. Rendkívül fontosnak tartja — sok más felszólalóval együtt — a földközösségek hosszú ideig tartó fennmaradásának okait vizsgálni, majd kifejti, hogy az az érett rabszolgatartó formáció, amely Európában kialakult, világviszonylatban inkább kivételnek, mint szabálynak tekinthető. Lehetségesnek tartja egyébként, hogy ezzel magyarázható az európai országoknak az ázsiaiánál gyorsabb fejlődése.

B. F. Porsnev szerint a társadalmi-politikai formációk öttagú sémáján belül elférnek az új adatok, s minden egyes népsajátos történeti útja megmagyarázható új formációk konstruálása nélkül is.

Sz. L. Utcsenko számos hozzászóló helyeslése mellett a „termelési mód” és a „formáció” fogalmak elhatárolásának szükségességéről szolt.

Végeredményben a hozzászólók többsége arra a megállapításra jutott, hogy az ázsiai termelési módról folyó vita a jelenlegi szakaszban a korai osztálytársadalmak struktúrájára és e társadalmak fejlődési útjaira összpontosult, továbbá, hogy a ko-

rai társadalmak osztályainak kialakulása sokkal bonyolultabb folyamat, mintsem azt a tudósok a jelenben gondolnák.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a Československy Časopis Historicky c. csehszlovák történeti folyóirat 1965. évi 6. száma is foglalkozik az ázsiai termelési mód kérdésével. T. Pokora ismerteti Varga Jenő professzor fentebb említett művét, a La Pensée c. francia folyóiratban közölt egyes francia tanulmányokat (J. Suret-Canale és P. Boiteau), George Lichtheim: *Marx és az ázsiai termelési mód* (St. Antony's Papers, Number 14. Far Eastern Affairs, Number Three, Edited by G. F. Hudson, London, Chatto and Windus, 1963. 86—112. p.) c. cikkét, valamint Tchien Cchang-wu: *Marx—Engels az ázsiai társadalmak korai századairól* c., s a „Történeti tanulmányok gyűjteménye” c. kötetben Pekingben, 1964-ben kínai nyelven megjelent tanulmányt.

A szovjet folyóiratok hasábjain a következő, további cikkek foglalkoznak a problémával:

Korosztovcev, M. A.: A régi keleti társadalom jellegéről. (Narodü Azii i Afriki, 1966. 3. sz.) Vaszin, P.: Vita a régi keleti társadalom jellegéről. (U. ott.) Kosztin, Ju.: A régi ázsiai társadalomról. (U. ott.) Kolesznickij, N. F.: A korai osztálytársadalmak néhány tipikus és specifikus vonásáról. (Voproszü Isztorii, 1966. 7. sz.)

Összeállította: P. MAYER M.

A KAPITALIZMUS ELŐTTI TÁRSADALMAK
KELETKEZÉSÉNEK ÉS FEJLŐDÉSÉNEK
HÁROM MODELLJE.
AZ ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD PROBLÉMÁJÁHOZ

A marxista történészek előtt ismeretes, hogy az ázsiai termelési mód problémája korántsem új. Azt a gondolatot, hogy a keleti országokban a termelési mód és a történelmi folyamat sajátosságai időnként igen erősen különböztek azoktól, amelyek Európára (pontosabb Nyugat-Európára) voltak jellemzők, Marx már több mint száz évvel ezelőtt kimondotta.¹ Amint a kutatók mutatják,² Marxnál az ázsiai termelési módról alkotott elképzelések csak fokozatosan alakultak ki és szoros kapcsolatban álltak az ismereteknek azzal a színvonalával, amelyet a XIX. század közepén a történettudomány elért. Mindamellett azonban a Marx által végrehajtott elemzés és a keleti országok sajátos fejlődéséről, valamint e sajátosság okairól levont következtetései jelentőségüket mindmáig megtartották.

Az ázsiai termelési mód problémája ma ismét napirendre került és ez azt bizonyítja, hogy sürgős szükség van a már felhalmozott ismeretek újbóli értelmezésére, a tudomány jelenlegi fejlődési fokán. A több szovjet keletkutató munkájában ismertetett ténybeli anyag határozott ellentmondásba került az ókori Kelet rabszolgatartó termelési módjának feltétlen uralmáról eddig vallott felfogással. A. I. Tjumenjev akadémikus pl. „*Goszudarsztvennoe hozjajszto drevnego Sumera*” (Az ókori Sumér államgazdasága, Moszkva—Leningrád, 1956.) c. munkájában meggyőzően kimutatta, hogy az ókori sumér birodalom államgazdaságának alapvető termelői sok vonatkozásban erősen különböztek a szó valódi, „antik” értelmében vett rabszolgáktól. Mindazonáltal egy évvel később azt írta, hogy az egész társadalom rabszolgatartó jellegét éppen ezek a termelők határozzák meg,³ amivel aligha érthetünk egyet. A Csou-korszakbeli Kína agrárviszonyainak külön tanulmányozása megmutatta, hogy az ókori Kína mezőgazdaságában gyakorlatilag nem használták fel a rabszolga munkát, és hogy a Csou-dinasztia idején

Kínában a „felső rétegek” az őket kiszolgáló rabszolgákkal együtt a faluközösségek parasztjainak munkájából éltek.⁴ Az ókori India kutatói jól tudják, hogy a nem is olyan nagy számú rabszolga ott nem is olyan jelentéktelen jogok élvezője volt, és hogy nem a rabszolgákat, hanem a legalsóbb kasztok képviselőit tartották a társadalom legkiszármányoltabb és legmegvetettebb rétegének (akik pedig formailag nem is voltak rabszolgák).⁵ Az ókori Egyiptomban, Assziriában és az ókori Kelet más társadalmaiban is nem a rabszolgák, hanem a függőségi viszonyban lévő földművelők voltak az alapvető termelők.⁶ A sajátban egyre gyakrabban kezdtek megjelenni olyan tanulmányok, melyeknek szerzői arra hívták fel a kutatók figyelmét, hogy a korai rabszolgatartó és a korai feudális társadalmak nagyon közel állottak egymáshoz, hogy az ősközösségi társadalom nyugodtan átfejlődhetett közvetlenül is feudális társadalommá, átugorva a rabszolgarendet.⁷ Ezek a következtetések, valamint az ázsiai, afrikai és amerikai különféle társadalmak társadalmi struktúrájára és gazdasági viszonyaira vonatkozó kutatások egyre terebélyesedő áradata együttesen szolgáltatott okot arra, hogy az ázsiai termelési rend problémáját újból felvessük. Az e problémával foglalkozó egyik tanulmány szerzője, *Ju. I. Szemenov* azt állítja, hogy az ókori Keleten „szolgai”, vagy „szolgai ősf feudális” (kabal’nűj vagy kabal’no-prafeodal’nűj) termelési mód volt.⁸ Bár szerintünk a terminusok nem szerencsések, a kérdés javasolt eldöntése pedig kevésbé megnyugtató, el kell ismerni, hogy Szemenov tanulmánya a maga kritikai részében rendkívül meggyőző. Szerzőjének mélységesen igaza van abban a tekintetben, hogy a kérdés sok szakértőjének munkáiban idézett ténybeli anyag maga is ellene mond az olyan következtetéseknek, mintha az ókori Kelet országaiban feltétlenül rabszolgatartó uralom állt volna fenn. Ugyanez a gondolat képezi az alapját *Ju. M. Garusjanc* „Az ázsiai termelési módról” c. tanulmányának.

A tudomány által összegyűjtött nagyszámú ténybeli anyag és azok elméleti kiértékelésének mai színvonala közötti ellentmondás törvényszerűen arra vezetett, hogy a mostani vita résztvevői figyelmének középpontjába már nem csak és nem is annyira az ázsiai termelési mód került, mint inkább általánosabb problémák: a kapitalizmus előtti társadalmak fejlődésének sajátosságai és törvényszerűségei, mind az ókorban, mind a még most is meglévőknél (például sok afrikai országban); a kapitalizmus előtti társadalmak története kölcsönös kapcsolatban lévő problémáinak egész kérdéskomplexuma. A tudomány által ösz-

szegyűjtött anyag teljesen elégséges ahhoz, hogy segítségével újból megvizsgáljuk és átértékeljük a világ különböző népei fejlődésének legjellemzőbb törvényszerűségeit és sajátosságait, hogy megállapíthassuk azokat az alapvető fejlődési irányokat, melyek a társadalom egyik vagy másik csoportjánál azonosak voltak. Ezt nem könnyű elvégezni. Nyilvánvalóan sok szakember erőfeszítése és sok évi munkája lesz szükséges hozzá. Ahhoz azonban, hogy ezek az erőfeszítések és ezek az évek ne legyenek hiábavalóak, az szükséges, hogy a különböző, kapitalizmus előtti társadalmak történetének szakembereit ne kösse egyetlen kötelező séma, hanem munkájukban felhasználhassák a különféle, marxista módon megindokolt modelleket, annál is inkább, mert ezek a modellek már megvannak és azokat nem most kell kitalálni. Ezeket a modelleket több mint száz évvel ezelőtt Marx dolgozta ki, mégpedig olyan mélyreszántóan és meggyőzően, hogy azok ma is teljes mértékben alapjául szolgálhatnak bármilyen, kapitalizmus előtti társadalom elemzéséhez. Marx „A tőkés termelés előtti tulajdonformák” c. munkájában gondos és sokoldalú elemzésnek vetette alá az ősközösség három alapvető formájának, az ázsiai, az antik és a germán ősközösség belső szerkezetének létfeltételeit és jellemző sajátosságait. Ez ősközösségek átfejlődése az elsődleges (osztály nélküli) formációból a másodlagos (osztálytagozódású) formációba nem egyforma eredményekre vezetett. E különbségeket előidéző okokról beszélve, Marx a fő figyelmet a közösségi tulajdonformák tanulmányozására szentelte, melyek „részben a törzs természetes hajlamaitól függnék, részben azoktól a gazdasági feltételektől, amelyek között a törzs a valóságban a föld tulajdonosaként viselkedik, vagyis a föld termékeit munkával elsajátítja; ez viszont az éghajlattól, a föld fizikai tulajdonságaitól, kiaknázásának fizikai feltételek megszabta módjától, az ellenséges, illetve szomszédos törzsekhez való viszonytól és a vándorlások, történelmi élmények stb. által okozott változásoktól függ.”⁹ Más szavakkal, a különböző ősközösségek egyedi színezetét Marx véleménye szerint a tényezők egész sora határozta meg — alapjában véve természeti tényezők —, melyek a maguk összességében a továbbiakban már eleve megszabták az ilyen vagy olyan formájú tulajdon uralmát és az ilyen vagy amolyan típusú másodlagos formáció kialakulását. Miben nyilvánult ez meg konkrétan?

Az antik típusú közösség. Itt, a Földközi-tenger térségének viszonyai között, a természet kegyes volt az emberhez. Maga a föld önmagában véve „nem gördít akadályt az elé, hogy hozzá,

mint az élő egyén szervetlen természetéhez, műhelyéhez, a szubjektum munkaeszközhöz, munkatárgyához és létfenntartási eszközhöz viszonyuljanak”.¹⁰ Ilyen körülmények között az egyes ember tulajdonának — Marx szerint — nem volt szüksége arra, hogy azt feltétlenül az egész kollektíva munkája közvetítse. Az antik típusú közösségben annak minden tagja szabad földtulajdonos volt, és éppen ezért a közösség tagjainak kijáró valamennyi jogot is élvezte. Az antik közösség erősebb tömörítését, tagjainak egységes, összeforrott kollektívába egyesítésének szükségességét Marx véleménye szerint mindenekelőtt katonapolitikai okok feltételezték: „Azok a nehézségek, amelyekbe a közösség beleütközik, csak más közösségektől származhatnak, amelyek vagy már elfoglalták a földet, vagy háborgatják a közösséget foglalásában... A családokból álló közösség tehát először katonailag van megszervezve — mint háborús és hadi szervezet — s ez egyik feltétele tulajdonosként való meglétének.”¹¹ Érthető, hogy ez megkívánta azt, hogy a közösség minden egyes tagja maradjon meg szabad és egyenlő jogú földtulajdonosi minőségében. E feltétel nélkül nem lett volna antik közösség, e feltétel viszont záloga volt az antik típusú közösség demokratikus voltának, meggátolta, hogy tagjai egymást elnyomják. Ha pedig a hagyományos status quo megzavarása fenyegetett, a közösség elég erőt talált önmagában ahhoz, hogy ennek ellenálljon. Különösképpen kifejezésre jutott ez Szólon és Petilius radikális athéni, illetve római reformjaiban, melyek megtiltották a polgártársak jobbágyi szolgátságát.¹² Ugyanakkor ezek a feltételek arra is nagyon kedvezőek voltak, hogy élesen szembeállítsák egymással a teljes jogú közösségi polgárokat és a rabszolgákká vált jogfosztott idegeneket.

Így tehát az antik közösség körülményei között nyitva állt az út a rabszolgatartó jellegű osztályellentétek kifejlődésére,¹³ de ugyanakkor hiányoztak az ezekkel együtt meglévő másféle osztályellentétek — a polgártársak jobbágyi kizsákmányolása — kifejlődésének előfeltételei. Ennek következtében uralkodóvá vált az idegen származású rabszolgák fokozódó kizsákmányolásának, azaz a termelés rabszolgatartó módjának erősödő tendenciája, s ez vezetett el a „klasszikus”, antik rabszolgaság kialakulásához.

A germán közösség lényegesen különbözött az antiktól. Az észak- és közép-európai viszonyok között sem katonapolitikai, sem gazdasági tényezők nem tették ez egyén sikeres munkatevékenységét attól függővé, hogy tagja-e egy jól összeforrott kollektívának. A germán törzsek nagy területeken települtek

le, külterjes gazdálkodást folytattak, s ezért közösségük is laza szerkezetű volt: „A germánoknál, ahol az egyes családfők erdőkben tanyáznak, s nagy távolságok választják el őket egymástól, a község, már külsőlegesen tekintve, csak a község tagjainak egyes alkalmakkal való összegyülekezése révén létezik.” A közösség és a közösségi tulajdon, az ager publicus, a germánoknál lényegében maga is csak az egyes családok megletének közvetítésével jelentkezik, mert „a gazdasági egész megvan minden egyes házban”.¹⁴ Így tehát Marx a germánok önállóan, elszigetelve élő patriarchális családját tekintette annak a gazdasági és politikai alapnak, amelyhez képest a közösség csak a családok szövetségének szerepében jelentkezik, mint minden egyes család szabadságának és függetlenségének sajátos garanciája. A germán „község csak ezeknek az egyéni földtulajdonosoknak, mint ilyeneknek egymásra vonatkozásában létezik”, a germán közösségi tulajdon — „valóban az egyéni tulajdonosok közös tulajdona, nem e tulajdonosok egyesületé, mint a városban, ahol az az egyesület magában, mint egyes külön létezéssel bír”.¹⁵

Ebből világos az antik és germán közösségek közötti különbség. Előbbi esetben a közösség kereteiben való egyesülés — amely közösségből később kifejlődött a rabszolgatartó „polis” vagy „civitas” — a szomszédokkal vívott harcban a kollektíva sikereinek elkerülhetetlen és egyetlen létfeltétele volt. A második esetben a közösség léte alig volt kapcsolatban tagjai összeforrottságával és egységével. Semmi csodálatos sincs benne, hogy a germán közösségek további fejlődése más eredményekre vezetett, mint az antik típusú közösségeké. A germán közösség lazasága és alaktalansága lehetetlenné tette, hogy megbízható szervezeti alapja legyen a hadifogoly-rabszolgák egyetlen kizsákmányolásának. Rabszolgáik a germánoknak is voltak, de ezek felhasználása patriarchális jellegű volt. Az idegen rabszolga és a szabad germán közötti különbség távolról sem volt annyira szembeszökő, mint Görögországban vagy Rómában. A rabszolgák gyermekei együtt nevelkedtek a szabadok gyermekeivel,¹⁶ sőt helyzetük szerint maguk a rabszolgák is annyira közel állottak a patriarchális család fiatalabb tagjaihoz, hogy közöttük és a többiek között a határok csaknem elmosódtak. Létezett tehát rabszolgaság a germánoknál is, de a kizsákmányolás rabszolgatartó formája kifejlődéséhez nem volt meg az alap. Másrészt a germán közösség szociális és gazdasági struktúrájának éppen ezek a sajátosságai segítették elő, hogy a kollektíva egyes tagjait mások fokozatos és egyre erősödő ki-

zsákmányolásnak vetették alá. A fejlődés itt olyan irányt vett, hogy — amint azt A. I. Neuszühin megállapította — „ugyanakkor, amikor a földművelő közösségben bekövetkezett a nagycsaládok szétesése, maga a közösség tovább fejlődött annak az ógermán „Mark” faluközösségnek az irányába, ahol a juttatott szántóföld már a kis család szabadon kisajátítható allodiumává válik”.¹⁷ Az allodium elvesztése és az egykor szabad közösségi tulajdonos függő helyzetű bérlővé vagy földhöz kötött birtokossá válása most már csak idő kérdése volt.

A germán közösség viszonyai között tehát a termelés fő alakja a kizsákmányolt polgártárs, az egykor közösségi tagtárs volt. És éppen ez határozta meg azoknak a termelő erőknak a kifejlődését, melyek Közép- és Nyugat-Európában a feudális állam kialakulását idézték elő.¹⁸

Ez volt tehát a második modell. A „Tőkés termelés előtti tulajdonformák” szövegösszefüggéseiből kiviláglik, hogy ez a modell — magának Marxnak az elgondolása szerint — teljesen egyenrangú volt az elsővel és az elsődleges (osztálynélküli) formációtól a másodlagos (osztálytagozódású) formációig teljesen önálló, de az elsővel párhuzamos fejlődési utat tükröz. Marx többek között azt is írta, hogy az embernek a földdel együtt történő meghódítása során rabszolgaság és jobbágyság függés keletkezik, és hogy „a rabszolgaság és a jobbágyság tehát csak a törzsiségen nyugvó tulajdon továbbfejlesztései”.¹⁹ Még világosabban kitűnik Marx elképzelése a két modell egyenrangúságáról V. Zaszulicshez intézett levélfogalmazványa alábbi töredékéből: „A földművelő közösség, lévén az elsődleges társadalmi formáció utolsó fázisa, egyben átmeneti fázis is a másodlagos formációhoz, azaz átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodlagos formáció, magától értetődően, a rabszolgaságon és a jobbágyrendszeren alapuló társadalmak egész sorát öleli fel.”²⁰ Hasonló gondolatokat hangoztatott Engels is Marxhoz írott levelében: „Kétségtelen, hogy a jobbágyrendszer és a függőség nem valami speciálisan középkori feudális forma, megtaláljuk azokat mindenütt, vagy majdnem mindenütt, ahol a hódító arra kényszeríti az őslakókat, hogy műveljék meg számára a földet. Thesszáliában például ez nagyon korán bekövetkezett.”²¹

Marx és Engels tehát egyetértettek abban, hogy a jobbágyrendszer, mint kizsákmányolási forma, létezhetett és létezett már az ókorban is, hogy a rabszolgaság és a jobbágyrendszer a felbomló elsődleges társadalmak két egyenjogú fejlődési modellje. Sajnos, ez a gondolat hosszú időn át érdemtelenül fele-

désbe merült és azt nagyon gyakran egy másik gondolattal helyettesítették, amely abban foglalható össze, hogy — úgymond — a régi germánoknál (vagy szlávoknál) a feudalizmus annak eredményeként keletkezett, hogy felhalmozták a rabszolgatartó ókor termelési-technikai vívmányait.²² Az ókori Róma (vagy Bizánc) hatását a környező törzsekre, persze, nem szabad tagadni. Kétségtelen, hogy azoknál a törzseknél, melyek ezt a hatást megtapasztalták, az ősközösségi társadalom felbomlása gyorsabban ment végbe, mint másoknál. Sőt mi több, az élenjáró Róma hatása nem kis szerepet játszott a feudális Európa fejlődési ütemének meghatározásában, sőt végső soron annak meghatározásában is, hogy éppen Európa mutatta meg az utat a világnak a kapitalizmushoz és a szocializmushoz. És mégis, a római antik kultúrának ez az annyira hatalmas és vitathatatlan befolyása, semmiképpen sem magyarázza meg és nem is magyarázhatja meg azt, miért alakultak ki a germánoknál vagy a szlávoknál éppen feudális, nem pedig rabszolgatartó viszonyok. A fő és a döntő itt az osztályfejlődés útjára lépett germán vagy szláv közösségek sajátos jellege, fejlődési feltételeik sajátos jellege volt.

A másodikat, a feudális modellt néha nem tartják egyenrangúnak az elsővel, a rabszolgatartóval, azon az alapon, hogy — úgymond — a rabszolgatartó társadalom termelőerői köztudottan elmaradottabbak voltak, mint a feudális társadalom termelőerői. A termelőerők kérdése távolról sem dönthető el olyan egyszerűen, amint ezt néha képzelik. A kutatók időnként abból indulnak ki, hogy a bronzkorszak csak rabszolgatartó társadalom megszűlésére képes, ugyanakkor a feudalizmus nem keletkezhet korábban, mint a vaskorban. Noha ezek az absztrakt fontolgatások semmivel sem támaszthatók alá, sokak előtt mégis magától értetődőnek tűnnek.²³ Holott ez az a priori következtetés nagyon távol jár az igazságtól.

Mit is tudunk mi hitelesen az osztálytársadalom kialakulásához szükséges termelőerőkről? A marxista politikai gazdaságtanból teljes határozottsággal kiviláglik, hogy ehhez olyan munkaeszközök megjelenése szükséges, melyeknek az adott konkrét körülmények között történő felhasználásával többletterméket lehet előállítani, s végső soron ez az osztálytársadalom, a másodlagos formáció kifejlődésének katalizátora. Már maga a kérdés felvetése eleve meghatározza a rá adandó választ. E válasz lényege abban foglalható össze, hogy a különféle konkrét viszonyok között ezek az eszközök különfélék lehetnek, sőt kell is, hogy különfélék legyenek. Ezt meggyőzően

bizonyítja számos történelmi példa. Így például az ókor történetéből tudjuk, hogy a folyóvölgyek porhanyós, alluviális talajviszonyai között, párosulva a meleg éghajlattal, Ázsia számos vidékén már a legrégebbi ókorban a kőből és fából való eszközök alkalmazása (nem is beszélve a rézről és a bronzról) olyan gazdasági sikert eredményezett, amelyik Keleten reális alapul szolgált az osztálytársadalmak kialakulásához. A Földközi-tenger legtöbb vidékének természeti viszonyai (különösen nyugati részén) a többlettermék előállításához már vasból való eszközöket igényeltek. A még ennél is zordabb természeti viszonyok között élő népek pedig (a germánok és szlávok), még hosszú időn át akkor sem tudtak az osztályok és az állam kifejlődésének útjára lépni, amikor már eléggé tökéletes, vasból való munkaeszközök állottak rendelkezésükre. Látható, hogy itt a különböző tényezők bizonyos törvényszerű kölcsönös összefüggése kellett, hogy létezzen és létezett is, ami abban jutott kifejezésre, hogy a kedvezőtlen természeti viszonyokat a többlettermék előállítása érdekében tökéletesebb munkaeszközök használatával kellett kiegyensúlyozni és fordítva.

Valóban, a feudális társadalom termelőerői (fejlődésük kezdetén csak potenciálisan, de később már valóságosan is) fölülte állanak a rabszolgatartó társadalom termelőerőinek. De egyáltalán nem azért, mintha a feudalizmusban már kezdettől fogva technikailag korszerűbb munkaeszközöket használtak volna, hanem annak következtében, hogy ebben a formációban már munkájában érdekelt dolgozót használtak fel. Amint tudjuk, bármely társadalom termelőerői három alapvető komponensből tevődnek össze, s ezek a következők: a munkaeszközök, a munka tárgyai, és maguk a dolgozó emberek. Az előbbi kettőről már beszéltünk. Ami az utóbbit illeti, mindenki előtt világos, hogy a jobbságra vetett közösségi tag munkaaktivitása a munkában való érdekeltisége folytán magasabb, mint a rabszolga munkaaktivitása, akinek eltartása és kizsákmányolásának intenzívebbé tétele elég sokba kerül. Éppen ebben, a termelésben felhasznált dolgozó ember típusában rejlik a feudalizálódó társadalom termelőerőinek legfőbb és alapvető fölénye a rabszolgatartó társadalommal szemben. A rabszolgatartó világ körülményei között a termelőerők fejlődése gyorsabb ütemben haladt és hatékonyabb eredményekkel járt. De ezt nem annyira a technika fejlesztésével, mint inkább a rabszolgák munkájának intenzívebbé tételével érték el. A szabad ember számára viszont a munka egyre inkább megszegyenítővé vált. Következésképp a rabszolgatartó világ zsákutcába jutott,

termelőerői már nem tudtak tovább fejlődni. Bekövetkezett a válság, s vele a rabszolgatartó társadalom pusztulása. A feudális viszonyok között viszont a termelőerők, mindenekelőtt a technika, lassan fejlődtek, mutatós sikerek és éles eltolódások nélkül, de állandóan és töretlenül s nem ütköztek akadályokba a bennük rejlő potenciák teljes kifejlesztése útján, annak következtében, hogy a termelők alapvető tömege érdekelve volt tevékenysége eredményében. A feudalizmus azért ért el fennállásának vége felé oly magas műszaki és kulturális színvonalat, hogy az elégségesnek bizonyult a tőkés termelési mód beérlelésére és kifejlesztésére.

Összefoglalva a második, a feudális modell jellemző vonásait, még egyszer megemlíthetjük, hogy a germán (és a szláv) közösség körülményei között — eltérően az antiktól — a rabszolgaság elemei számos ok folytán nem jutottak kedvező fejlődési lehetőségekhez, és nem jutván túl a patriarchális rabszolgaságon, hamarosan meg is semmisültek. Ezzel szemben a feudalizmus elemei, ebben a társadalomban a felvirágzásukhoz szükséges minden feltételt megkapták és hamarosan uralkodóvá váltak. Így tehát a germán közösségek méhében számos körülmény hatása alatt fokozatosan kialakultak azok a termelőerők, melyek a feudalizmus geneziséhez szükségesek és amelyek eleve meghatározták, hogy éppen a feudális formáció alakuljon ki. Marx, amint ez gondolatmenetéből kiviláglik, a fejlődésnek ezt az útját úgy tekintette, mint amely teljesen függetlenül és önállóan keletkezett, a másodlagos, azaz az osztálytársadalomnak az elsődleges ősközösségek bázisán végbement kifejlődésének törvényszerű változataként. Ezért a marxista történészek teljes joggal állíthatják, hogy az ősközösségből a feudalizmusba való átmenet (amely még hozzá sokkal gyakrabban fordul elő), éppen annyira lehetséges, és törvényszerű, mint a rabszolgatartásra való áttérés. Annak okát, hogy melyik formációra történik az áttérés, nem az áttérés időpontja határozza meg (időszámításunk kezdete előtt vagy után), hanem az mindenestől a szóban forgó típusú közösségek fejlődési feltételeinek sajátoságaiban gyökerezik.

Az ázsiai típusú közösségek. Marx a maga elemzését nem korlátozta csupán a fentebb áttekintett két formára. Ellenkezőleg, kölcsönös összefüggésbe hozta ezeket a harmadikkal, a keleti típusú közösségek legbonyolultabb és legnehezebben magyarázható fejlődési modelljével. Ezek a nehézségek Marx korában mindenekelőtt abban rejlettek, hogy a Kelet története abban az időben még nagyon kevésbé volt felderítve. A rendel-

kezésre álló szakmunkák nem voltak elég pontosak és igen szűkreszabottak voltak, mind az általuk felölelt anyag mennyiségét, a tanulmányozott országok számát, mind pedig kronológiai kereteiket tekintve. Amint tudjuk, Marx legjobban ismerte az angolok által viszonylag alaposan tanulmányozott Indiát, de sokkal kevésbé ismerte Kínát és Ázsia többi országát. Az ő idejében még úgyszólván egyáltalán nem tanulmányozták Afrika és Amerika népeinek történetét (az USA kivételével). Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy Marx elemzése az anyagok és országok korlátozott körére alapozódik. Valami más az, ami ennél sokkal csodálatosabb: az, hogy ez a zseniális elméleti ember és gondolkodó a számára hozzáférhető anyag korlátozott volta ellenére is meg tudta érteni és meg tudta magyarázni a kapitalizmus előtti nem európai társadalmak fejlődési törvényszerűségeit. Mi az a jellegzetes és különös, amit Marx Keleten meglátott? Legfontosabb tétele abban foglalható össze, hogy a Kelet természeti viszonyai a földművelő munkák sikeres elvégzéséhez nagy embertömegek kollektív munkájának előzetes befektetését követelték meg. (Például a vízi elemmel folytatott küzdelemhez a folyóvölgyekben, öntözőkutak és csatornák létesítéséhez a sivatagban, a dzsungellel való küzdelemhez stb.) Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy az ázsiai közösségek jelentős része számára a nagy kollektívák erős tömörítését gazdasági okok, gazdálkodási szükségletek diktálták. Ilyen gazdasági viszonyok között magányosan nem lehetett megküzdeni a természettel. „A legszívósabban és legtovább szükségyszerűen az ázsiai forma marad fenn — írta Marx. Ez az előfeltételében rejlik: abban, hogy meg van a termelés önálló köre, földművelés és kézművesség egysége” stb.²⁴

Az ázsiai típusú közösség, melyet kivételes szilárdsága és egyöntetűsége jellemez, nem az egyének összessége volt, mint a germán közösség. Az ázsiai közösség — kollektíva, mint olyan: mindaz, amivel az ember rendelkezik, amit az ember jelent, csak a kollektíva közvetítésén keresztül érvényesülhetett. Ennek a körülménynek kettős jelentősége volt, ami a keleti típusú közösségek kettős jellegét is megszabta. Egyrészt az ilyen összeforrottság az osztályképződés kezdeti szakán nem adott lehetőséget a nemzetségi felső rétegnek arra, hogy a közösség keretein belül annak egyes tagjait maga alá rendlje. Másrészt — maga a közösség, mint egész, a kooperált munkafeltételek folytán könnyen vált kizsákmányolás tárgyává. Nem hiába jegyezte meg Marx, hogy mindeme közösségek fölött magasabb és egyetlen tulajdonosként ott áll valami összefoglaló egység,

akár egy keleti despota, akár valami képzelt istenség stb. formájában.²⁵ Ahhoz, hogy a nemzeti felső réteg, élén a vezérrel, törzstársai fölé tudjon emelkedni, valamiben ki kellett tűnnie, a kollektíva vagyonának nagyobb részét kezében kellett összpontosítania, hatalommal kellett rendelkeznie a kollektíva fölött. E folyamat hatalmas gyorsítója volt a rabszolgaság. Az idegen hadifoglyok a sikeres katonai vezérek és ezek bizalmasainak kezében halmozódtak fel. Ezek a rabszolgák és a rablással szerzett értékek a nemzeti arisztokrácia tényleges használatába kerültek és ezzel máris befolyást és hatalmat kaptak a kezükbe. Azonban az idegen rabszolgák és a felső réteg által képviselt közösségi tagok közötti antagonizmus alapján, ennek az antagonizmusnak következményeként óhatatlanul ellentmondások keletkeztek, azután pedig kizsákmányolás magán a közösségen belül. E tekintetben az ázsiai közösségek nem különböztek az antik vagy a germán közösségektől. Ott is, itt is, az elsődleges formációtól a másodlagos felé vezető legelső lépésként kezdve potenciálisan megvolt a kétféle ellentmondás, a két tendencia, a két lehetőség a további fejlődéshez. A különbség másban volt.

Amint már mondtuk, az antik és germán közösségek strukturális sajátosságai az osztályellentmondások e két vonala, a kizsákmányolás két formája közül csak az egyiknek kedveztek. Az antik világban ez a rabszolgatartó forma volt, a germánoknál a feudális. Mást figyelhetünk meg a nem európai világban. Az ázsiai (éppúgy, mint nyilván az afrikai) közösség, kivételes szilárdsága és stabilitása révén segítette elő a rabszolgatartó viszonyok kifejlődését. Azonban ezzel egyidejűleg maga a közösség, mint kollektíva vált kizsákmányolás, mégpedig igen kegyetlen kizsákmányolás tárgyává. Következésképp az ilyen fajta közösségek kifejlődésének sajátosságai nagy vonásokban abban foglalhatók össze, hogy itt a közösség kollektíváját is, és az idegen rabszolgákat is egyformán kizsákmányolta a nemzeti törzsi arisztokrácia. Ugyanakkor ezek is, amazok is nemcsak hogy nem állottak élesen szemben egymással, hanem ellenkezőleg, a valóságban gyakran a jogilag szabad és a jogfosztott lakosság egységes tömegévé olvadtak össze. Más szavakkal, sok nem európai közösségben — eltérően az antik és a germán közösségektől — aktívan hatott, de ugyanakkor kölcsönösen egymásra is hatott az osztályellentétek mindkét vonala, a feudális és a rabszolgatartó, s mindkettő egyformán a gazdaságon kívüli kényszeren alapult. Nyilvánvalóan éppen ennek a két vonalnak, az ázsiai közösség szétbomlása közben keletkező

osztályellentmondások két tendenciájának szoros összefonódása képezte a világ nem európai népei túlnyomó többsége történelmi útkezdésének legfőbb sajátosságát. Nem szabad ebben valami furcsát és szokatlant látnunk, valami „specifikusat”, amely állítólag eltéríti az Európán kívüli társadalmak fejlődését a „klasszikus”, európai típusú rabszolgatartástól és feudálizmustól. Ellenkezőleg, éppen ebben a „sajátosságban” mutatkozik meg a legszemléletesebb és legáltalánosabb formában a rabszolgaságnak és jobbagyságnak, ennek a Marx szerint feudális intézménynek²⁶ elszakíthatatlan egysége. Ez az egység két intézmény gazdasági és szociális közelségén alapszik, hiszen mindkét intézmény alapját a gazdaságon kívüli kényszer képezi.

Meg kell jegyezni, hogy az ókori Kelet társadalmainak ezzel a jellemzésével, amely elismeri a két alapvető tendencia, a rabszolgatartó és feudális tendenciák összefonódásának és összekapcsolódásának tényét, a marxista irodalomban is nem egyszer találkozunk. Ezt a gondolatot a legelsőők között A. G. Prigozin vetette fel.²⁷ Egészen más ténybeli anyag alapján hasonló következtetésekre jutott 1956-ban Tung Su-je kínai tudós, aki kijelentette, hogy „az ókori Kelet története — a rabszolgatartó és feudális rendszerek összefonódásának története”.²⁸ Nem sokkal később a szovjet „Vszemirnaja Isztorija” (Világtörténelem) II. kötete számára készült recenziójában cseh történészek egy csoportja ezt írta: „Annak a kérdésnek megvizsgálása, lehetséges volt-e az ázsiai típusú közösségben a rabszolgatartó és feudális elemek együttes megléte, lehetővé tenné számunkra, hogy az általános marxista koncepció keretein belül legalábbis könnyebben döntsük el vitáinkat.”²⁹ Más szavakkal, a marxista elmélet és a konkrét történelmi anyag gondos tanulmányozása sok marxista történészt vezetett el arra az egységes következtetésre, hogy a kapitalizmus előtti társadalom harmadik — Marx kifejezése szerint ázsiai — modelljét legfontosabb közös vonásaiban éppen a kizsákmányolás kapitalizmus előtti világban ismert két tendenciájának, a rabszolgatartó és a feudális tendenciáknak az összekapcsolódása és kölcsönhatása (olykor éppenséggel egyenlő értékű kölcsönhatása) jellemezte. Előbbiben mindenekelőtt az idegen származású rabszolgákat zsákmányolták ki, utóbbiban honfitársaikat, azokat a földművelő közösség-tagokat, akik ősidők óta saját juttatott telkeiken dolgoztak. Nem véletlen az, hogy Marx és Engels az ázsiai tulajdonformák jellemzése közben hol a keleti rabszolgaság fejletlen, házi jellegét hangsúlyozták, hol pedig ellenkezőleg, az ottani

„tömeges rabszolgaság”-ról beszéltek. Ezekben a jellemzésekben nincsen semmi ellentmondás. Nagyon pontosan tükrözik az ázsiai típusú társadalmak kettős lényét. E társadalmak példáján láthatja a történész a legszemléletesebben, hogy a rabszolgatartás és a feudalizmus nem két ellentétes, sőt szakaszosan is különböző formáció, hanem egy és ugyanazon általánosabb jelenségnek, a gazdaságon kívüli kényszeren alapuló kapitalizmus előtti társadalmaknak két oldala csupán.

Visszatérve az ázsiai termelési módról napjainkban folyó vitákhoz, elhagyva a részleteket és a különböző nézőpontok árnyalati különbségeit, meg kell állapítani, hogy a vita lényege abban csúcsosodott ki, mi volt hát végeredményben ez a mód. Átmeneti fejlődési szakasz volt-e az elsődleges (osztálynélküli) formációból a másodlagos (osztálytagozódású) formációba, olyan szakasz volt-e, melytől a haladás a maga megszokott útján a rabszolgatartáson keresztül vagy a rabszolgatartás átugrásával vezetett-e el a feudalizmushoz, avagy pedig önálló jelenségnek kell tekintenünk, amely párhuzamos volt mind a rabszolgatartással, mind a feudalizmussal? Az ázsiai termelési mód eszméje védelmezőinek legnagyobb része fenti alternatíva első része felé hajlott. M. Godelier és J. Suret-Canale francia marxisták, munkáikban abból indultak ki, hogy az ázsiai termelési mód a történelemben ismert társadalmak túlnyomó többségénél átmeneti szakaszként létezett, melynek tartalmát a kizsákmányolás két alapvető típusának, a rabszolgatartó és a feudális kizsákmányolásnak együttes megléte jelentette.³⁰ E francia tudósokkal vitába szállva, V. V. Sztruve azt írta, hogy az ázsiai termelési mód csupán helyi fenomén, amely csak a Kelet szigorúan meghatározott körülményei között keletkezhetett, és amelyet ott később éppen a rabszolgatartó formáció váltott fel.³¹ V. V. Sztruve tehát a Kelet számára csupán annyit engedélyezett, hogy ott a legősibb civilizációk képében a formációk szokásos vonala időben némileg elhúzódott. Amint már említettük, Ju. I. Szemjenov is némileg más nézőszöggel, de azt képviseli, hogy a szokásos sémába még egy formációt kell beiktatni: a „szolgai függés” (kabal'naja) formációját.³²

Mindhárom variáns, különbözzenek bár sokban egymástól, sőt álljanak bár éles ellentétben egymással, végeredményben egy és ugyanazon előfeltételből indul ki — a kapitalizmus előtti formációk: az ősközösségi, az ázsiai, a rabszolgatartó, a feudális formációk szakaszos egymásutániságából. De ugyanakkor mindhárom variáns elismeri nemcsak a lehetőségét, hanem a gyakorlatilag kötelező voltát is annak, hogy ennek a

megnyújtott „létrának” a keretein belül két-három vonal is létezik. Vezethet ez a vonal vagy az ősközösségtől az ázsiai formáción keresztül a rabszolgatartásig, vagy az ősközösségtől az ázsiai formáción keresztül a feudalizmusig, vagy az ősközösségtől az ázsiai formáció kihagyásával a rabszolgatartásig vagy feudalizmusig stb. Gyakorlatilag kiderül, hogy mindazoknak a szakembereknek az elképzeléseiben, akik a kapitalizmust megelőző négy formáció egymásutániságából indulnak ki, a társadalmak fejlődése nem egyvonalú, hanem sokvonalú. Közös csak a legelső láncszem (az ősközösség) és az utolsó láncszem (a feudalizmus). A közbeeső láncszemek lehet hogy voltak, lehet hogy nem voltak, éppen ettől függtek a fejlődési vonalak különbözőségei. Véleményünk szerint a francia marxisták, V. V. Sztruve, Ju. I. Szemenov és más, a vitákban részt vett és ítéleteiket kifejtett szakemberek nézőpontjai összeegyeztethetők és egységes közös nevezőre hozhatók a kapitalizmus előtti társadalom három egyenrangú modelljéről fent kifejtett elképzelések fényében. Magától értetődően nem akarjuk ezzel az összes vitázó fél összebékítésének megvalósíthatatlan feladatát magunkra vállalni. Másról van szó. Ha figyelmesen megnézzük valamennyi sémát és vonalat, melyeket Godelier, Sztruve vagy Szemenov javasolnak, akkor kiderül, hogy végeredményben valamennyi könnyűszerrel behelyezhető a kapitalizmust megelőző társadalmak fejlődésének fent megvizsgált három alapvető modelljébe.

Godelier és néhány más szakember az ázsiai termelési módban átmeneti fejlődési szakaszt látnak az elsődleges formációból a másodlagosba. Az általuk felhozott érvekből ítélve, ennek a szakasznak a lényege abban áll, hogy az ősközösségi társadalom felbomlásakor az osztályellentéteknek mindig két vonala keletkezik, és ezek fejlődése végeredményben vagy az egyik, a rabszolgatartó, vagy a másik, a feudális vonal győzelméhez vezet. Ez a megállapítás abban az értelemben igaz, hogy az első és a második modell születésük pillanatában valóban mindig csaknem teljes egészükben azonosak voltak a harmadik (az ázsiai) modellel, mert e harmadik modell legjellegzetesebb vonása éppen a két fejlődési tendencia összekapcsolódása, az első és a második modell tipikus fejlődési mozzanata viszont e két tendencia egyikének fokozatos diadalmaskodása a másik felett. Godelier-nek ennél fogva sokban igaza van. De nem mindenben. Amikor az első és második modell fejlődési törvényszerűségeit a harmadikkal való összehasonlításuk révén állapítja meg, ezzel a harmadikat ő maga is valamiféle ideiglenes, sőt rövidéletű modellnek tekinti. És ebben van tévedésének lényege-

ge. Sztruve a maga új elméletében a harmadik modellt önálló-nak ismeri el. Ez nagyon fontos és nagyon helyes. De Sztruve ugyanakkor valami miatt azt tartja, hogy az evolúció folyamán a harmadik modell föltétlenül az első, a rabszolgatartó tendencia erősödéséhez vezet el és az első modellt szüli meg. Nézetünk szerint ez feltétlenül tévedés és semmivel sem támasztható alá. Ilyen értelemben Godelier-nek van igaza, aki azt állítja és be is bizonyítja, hogy elvileg lehetséges volt mind az első (rabszolgatartó), mind a második (feudális) formáció kifejlődése a korai, harmadik, azaz ázsiai modell alapján.

Az igazságot nyilván abban a felismerésben kell keresnünk, hogy mindhárom modell önálló egységként létezett. A történelemben ismert kapitalizmus előtti társadalmak alátámasztják e következtetés helyességét. Sőt mi több, e társadalmak és fejlődési útjaik minden különbözősége végeredményben a három modellre vezethető vissza: hiszen az ókor, a középkor, sőt az újkor kivétel nélkül mindegyik társadalma (kivéve azokat, melyek már a kapitalista gazdasági rendszer jelentős befolyásának voltak alávetve) ismerte az elnyomás és kizsákmányolás éppen e két fő tendenciáját, a rabszolgatartót és a feudálist. És e tendenciák valamennyi lehetséges variációban történő összekapcsolása végeredményben behelyezhető a fentebb megvizsgált három modell kereteibe. Legyen az akár a rabszolgatartás, többé-kevésbé keverve a feudális típusú kizsákmányolással, legyen ez akár a feudalizmus, többé-kevésbé keverve a rabszolgatartó viszonyokkal, legyen ez akár olyan modell (a harmadik), melynél hosszú időn keresztül mindkét fajta kizsákmányolás, mindkét tendencia elég erős volt és egymással kölcsönhatásban állott.

De ha elismerjük annak jogosultságát, hogy a kapitalizmus előtti társadalom mindhárom modellje önállóan is létezhetett, ezzel még egyáltalán nem döntöttük el a társadalmak evolúciójának kérdését, az ősközösségtől a feudalizmushoz, sőt a kapitalizmushoz vezető út kérdését. Mi a kölcsönös kapcsolata a három modellnek, hogyan tudnak ezek (és tudnak-e egyáltalán) átmenni egyikből a másikba? Az az állítás, hogy mindhárom modell önálló és egyenrangú, még nem jelenti, hogy mindhárom egyforma mértékben képes a fejlődésre és azonos lehetőségeik és feltételeik vannak erre. Ellenkezőleg, éppen lényegüknél fogva, szerves természetük folytán e három modell nagyon különböző mértékben alkalmas a fejlődésre. Éppen ebben gyökereznek a kapitalizmus előtti különféle társadalmak

fejlődésében meglévő, mindnyájunk előtt oly jól ismert különbözőségek.

Az *első modell*, ahol az idegen rabszolgák rabszolgotartó kizsákmányolása a kiugró, a történelemben nagyon ritkán fordul elő. Ha szigorúan vesszük, az antik Görögországon és Rómán kívül igen keveset tudunk ilyen típusú társadalmak létezéséről. Lehetséges, hogy ilyen modell szerint ment végbe a fejlődés az ókori Kelet néhány városállamában történelmük egyes szakaszaiban. De mit mond a gyakorlat az első modell szerint történő társadalomfejlődésről? Annak ellenére, hogy „legtisztább”, „klasszikus” formájában ez a modell, amint azt az antik Görögország és Róma példáján láttuk, nem kevés lehetőséget biztosított a termelés és a kultúra fejlődésére — amelyeknek a következő nemzedékek részéről történt átvétele végeredményben döntő szerepet játszott a feudális Európa kialakulási ütemének meggyorsulásában — mégis az ilyen típusú társadalmak fejlődési lehetőségei korlátozottak voltak. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, csak azt jegyezzük meg, hogy a rabszolgotartó formációban rejlő szervi fogyatékoságok folytán és mindenekelőtt annak következtében, hogy legfőbb termelő ereje a termelésben nem érdekelt rabszolga volt, ez a formáció menthetetlenül zsákutcába jut és hanyatlásnak indul. Termelési és kulturális vívmányai nem vesznek el, azokat más népek öröklik meg, melyek fejlődése gyorsabban halad a rabszolgotartás által előkészített talajon. De mint szociális egység, a rabszolgotartó társadalom (az első modell) elpusztul. Mintegy visszatér az osztálykialakulás kiindulópontjához, erősítve azokat a feudalizálódási tendenciákat, amelyek benne is megvoltak kialakulása kezdetén, s ilyen módon sajátos csavarmenetvonalat fut be.

Ezzel szemben a *második modell* a legalkalmasabb a haladásra, bonyolultabbá válásra. Végeredményben éppen ennek következtében szüli meg fejlődése meghatározott szakaszán a kapitalizmust. Érthető az is, miért történik ez így: a feudális típusú társadalomnak termelési és kizsákmányolási alapja a kizsákmányolók és a kizsákmányolt törzsbeli parasztok közötti viszony. A feudális típusú kizsákmányolás, mint ezt jól tudjuk, a legnagyobb távlatokat nyújtja a termelőerők fejlődésére és a társadalmi haladásra, s ez annál nagyobb, mennél „tisztább”, „klasszikusabb” formában valósul meg a feudális-jobbági viszony.

A *harmadik modell* (az ázsiai) a leglassabban fejlődik. A kereteiben meglévő két tendencia, az osztályellentétek két vo-

nala, mintha fékezőleg hatnának egymásra. Éppen a két tendenciának ez a keveredése, az új rabszolgák állandó áramlása és állandó feloldódása a közösségi-állami-jobbágytartó feudális keretei között, az egyén megalázottsága és ennek következtében a honfitárs-közösségtag státusának-közeledése az idegen rabszolgák státusához — mindez és még sok más (különösen politikai, szociális és ideológiai természetű) jelenség olyan rendkívül lassú ütemű fejlődés alapját teremti meg, hogy az külsőleg időnként már az egyszerű újratermelésre emlékeztet. Eltérően a második, a feudális modelltől, a harmadik, az ázsiai modell nem fejlődhet át gyors ütemben a kapitalizmusba, ezzel szemben eltérően az elsőtől, a rabszolgatartó modelltől, nem is pusztul bele a megoldatlan ellentmondásokba, nem fordul visszafelé, nem jut fejlődése során zsákutkába. De az ázsiai modell, a maga több évezredes lassú fejlődésével mégis egészen határozott fejlődési tendenciával rendelkezik. E tendencia lényege abban foglalható össze, hogy a benne lévő feudális elemek végeredményben fokozatosan túlsúlyra kezdenek jutni a rabszolgatartó tendenciák felett. A matematika nyelvén szólva, a harmadik, az ázsiai modell fejlődésében a második, a feudális modell felé „vesz irányt”. Ilyen módon az előbbi kettőtől eltérően a harmadik, mely a világ népei túlnyomó többségének sajátja, idővel átalakulhat a második modellé. Mindez csak elméletileg. Gyakorlatilag ugyanis ez az átalakulás annyira lassú ütemben folyt, hogy lényegében egyetlen nem európai országban sem tudta elérni azt a színvonalat, amelynél már reális lehetett volna a tőkés termelő viszonyok kialakulása, bár néhány nem európai társadalom időnként jóval korábban „startolt”, mint az európaiak. Más szavakkal, a feudális termelési mód „megtisztulása”, a rabszolgatartó termelési mód kezdetben nagyon jelentős, de azután már kevésbé lényeges elemeitől mindazonokon a vidékeken, ahol hasonló összekapcsolódásra került sor, olyan lassú ütemben haladt, hogy az európai kapitalizmus világméretű terjeszkedésének korszakában még nagyon távol állott a befejezéstől.

De amikor ennek a három modellnek a sémáját használjuk, éppúgy, mint minden más sémánál, itt sem szabad elfelejtenünk, hogy a valóságos élet sokkal komplikáltabb bármely sémánál: hiszen benne az objektív, meghatározó tényezőkön és feltételeken kívül, tucatszámra, százszámra, ezerszámra hatnak szubjektív faktorok és egyszerű véletlenségek is. És bár e véletlenségek sötétjében végeredményben éppen a történelmi törvényszerűség egyengeti a maga útját, ezeket a véletlenségeket

sohasem szabad teljesen kihagyni a számításból. Ha tanulmányunkban olyan nagy figyelmet szenteltünk éppen ennek a három modellnek, jellemzésüknek, kölcsönkapcsolatuknak, történelmi szerepüknek és objektív lehetőségeiknek, akkor tettük ezt éppen azért, hogy még egyszer emlékeztessük a kutatót: Marxnak a kapitalizmus előtti társadalmak fejlődéséről vallott eszméi a három különféle modell önálló, egymástól független létezésének lehetőségét tételezik fel, s ezeket csak lehetséges mintaként szabad elfogadni. A kapitalizmus előtti társadalmak reális történelmi múltban létezett valamennyi változatának száma lényegesen nagyobb lehet, de ezek egyaránt a három említett modell térbeli és időbeli kölcsönhatásaira vezethetők vissza.

A legutolsó kérdés abban áll, hogyan lehet összekapcsolni a kapitalizmus előtti társadalmak változatainak bőségét a szakaszonként különböző formációk fokozatos fejlődésének, haladásának, egymásutáni váltakozásának törvényével. Nyilvánvaló, hogy e kérdés megválaszolásához mindenekelőtt szabatosan meg kell határoznunk, mely pozíciókat kell kiindulópontoknak tekintenünk. Valójában a történelmi fejlődés mely szakaszait és a társadalomszervezet mely formáit kell tekinteni elvileg különbözőnek és stadiálisan nem egyidejűnek? Teljességgel érthető például, hogy az ősközösségi társadalom (az elsődleges formáció) elvileg különbözik az osztálytársadalomtól (másodlagos formáció). Épp ily cáfolhatatlan, hogy valamennyi, kapitalizmust megelőző másodlagos formáció elvileg különbözik a gazdasági kényszeren nyugvó kapitalista formációtól. (A kapitalizmus és a szocializmus közötti elvi különbségekről itt nem szükséges beszélni.) Úgy hisszük, eddig minden olvasónk teljesen egyetért velünk. De miben áll az elvi különbözőség a másodlagos formáció ázsiai, antik (rabszolgatartó) és feudális formái között? Mindhárom forma a tulajdon, a kizsákmányolás hasonló típusain alapszik. Mindháromnak létalapja a gazdaságon kívüli kényszer. A köztük lévő különbségek — amelyekről fentebb már oly részletesen beszéltünk — nem a fődologban, hanem a másodrendű dolgokban vannak. A fődologban pedig, abban t. i. mi határozza meg az osztályformáció antagonizmusának lényegét, mindhárom forma igen hasonló. Más szavakkal, a fejlettségi szintjük tekintetében egymáshoz közelálló termelőerők lényegüket tekintve sokban hasonlatos termelési viszonyokat szülnek, melyek hasonlóképpen a rabszolgák, a jobbágyok, vagy a függő helyzetben lévő félszabad, sőt formailag egészen szabad paraszti közösségtagok kizsákmányolásának gazdaságon kívüli rendszerén alapulnak.

Néha a kapitalizmus előtti másodlagos formációk föltétlen egymásutánisága mellett érvként nem a közöttük lévő elvi különbségeket hozzák fel, hanem kronológiai különidejűségüket; hiszen mindenki tudja, hogy az ókor és középkor az emberi társadalom és az emberi civilizáció fejlődésének különböző szakaszai. Igen, valóban, az ókor is adott az emberiségnek valamit, a középkor is. Az is igaz, hogy a középkor a termelés és a kultúra fejlettsége szempontjából, sőt még a szociális fejlődés síkján is, különösen az utolsó szakaszában, fölötte állt az ókornak. Kétségtelen, hogy egészében tekintve, az emberi társadalom az időszámításunk előtti ötödik évezredtől az időszámításunk szerinti XVI—XVII. századik végeredményben a haladás útján járt, az egyszerűből a bonyolult, a primitívől a fejlett felé való evolúció útján. És a haladás ugyanilyen nyilvánvaló képességével rendelkeztek a többi formációk is — az ősközösségi és a kapitalista. Aligha fog valamelyik opponensünknek is az a gondolata támadni, hogy a XVI—XVII. századbeli Hollandia vagy Anglia elvileg (az egyik vagy a másik formációhoz tartozás szempontjából) különbözik mondjuk, a XX. századbeli USA-tól. Látnivaló, a termelésben, kultúrában, társadalmi struktúrában meglévő, kontrasztjaiban lenyűgöző fejlődés pusztá tényéből még egyáltalán nem lehet azt a következtetést levonni, hogy itt elvileg különböző, egymással szembenálló, egymást kizáró formációkról van szó. Nem véletlen, hogy Marx csupán elsődleges, másodlagos és kapitalista formációkat különböztetett meg.

Tehát a kapitalizmus előtti társadalmak három alapvető modelljéről Marx elgondolásaira alapított hipotézisünkől azt a végkövetkeztetést lehet levonni, hogy a kapitalizmus előtti konkrét társadalmak minden sokrétűsége belehelyezhető a két alapvető és egymás között elvben különböző, szakaszosan egymást követő formáció, az elsődleges (ősközösségi, osztálytagozódás előtti) és a másodlagos (osztálytagozódású) társadalomba. Emellett a kapitalizmus előtti másodlagos formáció, mely a magántulajdonon és a saját, valamint az idegen lakosság gazdaságon kívüli kényszerén alapszik, három alapvető modifikációval rendelkezik — az „ázsiai”, az „antik” (rabszolgatartó) és a feudális változatokkal. E három közül a legtökéletesebb és leghaladóbb a feudális. A feudális formációt joggal tarthatjuk a kapitalizmus előtti másodlagos formációk fő és alapvető variánsának, mely az egész formáció arculatát megszabja.³³ Hiszen a típusa szerint feudális kizsákmányolás elemei még az ősidőkben keletkeztek, a civilizáció és az osztálytársadalom legelső lé-

péseitől kezdve, és napjainkig fennmaradtak. Emellett a kapitalizmus előtti, másodlagos formáció fennállásának utolsó szakaszában valamennyi többi modifikáció között vitathatatlanul a feudalizmus volt túlsúlyban.

(L. Sz. VASZILJEV és J. A. SZTUCSEVSZKIJ cikke a Voproszű Isztorii 1966. 5. számában)

JEGYZETEK

1 Marx már 1857-ben, „A politikai gazdaságtan bírálatához” c. művéhez írt híres Előszavában ezt mondta: „Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern burzsoá termelési módok a gazdasági-társadalmi formáció progresszív szakaszainak minősíthetők.” (Marx—Engels. Művei. 13. kötet, 7. l. oroszul.) A kapitalizmus előtti termelés ázsiai, antik és más formái közötti különbségeket Marx a legalaposabban „A tőkés termelés előtti tulajdonformák” c. művében dolgozta ki. Az ázsiai társadalmak gyökeres eltéréseiről és sajátosságairól Marx és Engels sok más munkájában is szó esik. (Lásd Marx—Engels. Művel. 9. kötet, 130—136. l., 23. kötet, 89., 152. l., 20. kötet, 181., 184. és köv. l., oroszul.) Írt erről V. I. Lenin is. (Lásd V. I. Lenin. Művei. 1. kötet, 136. l., 26. kötet, 57. l., 13. kötet, 14—15. l., oroszul.) Továbbá: Marx és Engels levelezése az 1844—1883. években. Moszkva, 1959., 260. l. és másutt, oroszul.

2 N. B. Ter—Akoopjan: Marx és Engels nézeteinek alakulása az ázsiai termelési mód és a földművelő közösség kérdésében. „Narodü Azii i Afriki”, 1965., 2. és 3. sz., oroszul. — Ju. M. Garusjanc: Az ázsiai termelési módokról. „Voproszű isztorii”, 1966., 2. sz.

3 A. I. Tjumenjev: Közel-Kelet és az antik világ. „Voproszű isztorii”, 1957., 6. és 9. sz.

4 L. Sz. Vaszilev. Agrárviszonyok és közösség a régi Kínában. Moszkva, 1962.

5 G. F. Il'in. A rabszolgaság sajátosságai Indiában. „Vesztnik drevnej isztorii” (a továbbiakban „VDI”), 1951. 1. sz.

6 I. A. Sztucsevszkij. Az ókori Egyiptom függő helyzetben lévő lakossága. Moszkva, 1966:

V. A. Jakobszon. Az újasszíriai királyság társadalmi struktúrája. „VDI”, 1965., 1. sz.;

Ja. A. Manandjan. Az Arsakidák előtti Örményország társadalmi rendjének problémája. „VDI”, 1950., 1. sz.; lásd még:

M. L. Gel'cer. Anyagok Ugarit társadalomtörténetének tanulmányozásához. „VDI”, 1952., 4. sz. 28—37. l.

Ugyanő. Új adatok Ugarit társadalmi struktúrájához. „VDI”, 1954., 4. sz., 72—74. l.

I. D. Amuszin: A föld népe. — Az ókori Elő-Ázsia szabad földművelőinek kérdéséhez. „VDI”, 1965., 2. sz. 14—36. l.

7 I. V. Szozin: Mily okokból tértek át a keleti szlávok az ősközöségi rendről a feudalizmusra. „Voproszű isztorii”, 1957., 6. sz.

M. N. Mejman és Sz. D. Szkazkin: Közvetlen áttérés a feudalizmus-

ra az ősközösségi termelési mód szétbomlásának alapján. „Voproszű isztorii”, 1960., 1. sz.

8 *Ju. I. Szemenov*: Az ókori Kelet szociális-gazdasági rendszerének problémája. „Narodű Azii i Afriki”, 1965., 4. sz.

9 *Marx K.* A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra, Budapest, 1953., 20. l., magyarul.

10 Ugyanott. 10—11. l.

11 Ugyanott. 11. l.

12 A Közel-Kelet és az antik világ c. tanulmányában, amely a „Voproszű isztorii” 1957. évi 6. számában jelent meg, A. I. Tjumenev helyesen jegyezte meg, hogy a szabadok szolgai függőségbe vetésére irányuló tendencia az antik világban nem tudott kifejlődni.

13 Meg kell jegyezni, hogy a rabszolgaság átalakulása a termelési viszonyok vezető típusává az antik „polisz” vagy „civitas” viszonyai között a kézműipar és a gazdálkodás árutermelő jellegének fejlődésével szoros összhangban ment végbe.

14 *Marx*: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. 16. l., magyarul.

15 Ugyanott. 18. l., magyarul.

16 Lásd Világtörténelem II. kötet. Moszkva, 1965., 699. old., oroszul.

17 A. I. *Neuszühin*: A függő helyzetben lévő parasztság, mint a kora-feudális társadalom egyik osztályának keletkezése Nyugat-Európában a VI—VIII. századokban. Moszkva, 1956., 14. l., oroszul.

18 Történelmi sorsukat tekintve, a germán közösségekhez közel állanak a szláv közösségek is.

19 *Marx*: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. 28. l., magyarul.

20 *Marx és Engels*: Művei. 27. kötet, 695. l., oroszul.

21 *Marx és Engels*. Művei. 35. kötet, 112. l., oroszul.

22 Lásd Világtörténelem III. kötet. Moszkva, 1957., 73. és 247. l., oroszul. Politikai gazdaságtan. Moszkva, 1954., 40. és 41. l., oroszul.

23 Lásd *Ju. I. Szemenov*. Idézett mű, 87. l.

24 *Marx*: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. 20. l., magyarul.

25 Ugyanott. 9. l., magyarul.

26 A jobbágyrendszer kétségtelenül feudális intézmény, bár a feudalizmus különféleképpen alakult ki, ismerte a földesúri földtulajdon hierarchikus struktúráját, és az állami földtulajdon centralizált formáját is. Leglényegesebb alkateleme a földművelő saját parcellájára és termelőeszközeire kiterjedő tényleges „tulajdona” volt.

27 A. G. *Prigozsín*. Az ókori keleti társadalmak szociális-gazdasági formációinak problémája. „Izvesztija Gosz. Akademii isztorii material'noj Kulturű” 77. szám, 1934., 24—31. l., oroszul.

28 *Tung Su-je*. Kiegészítés az „Ókori történet tanulmányozásának néhány problémája” c. tanulmányhoz. „Vencsicse”, 1956., 6. sz. 23. l., kínaiul.

29 *P. Oliva, J. Burian, I. Fral, T. Pokora*. Csehszlovák történészek a Világtörténelem II. kötetéről. „Voproszű isztorii”, 1958., 7. sz., 163. l.

30 *M. Godelier*. Az „ázsiai termelési mód” fogalma és a társadalomfejlődés marxista sémái. „Narodű Azii i Afriki”, 1965. 1. sz., oroszul

J. Suret—Canale. Tradicionális társadalmak a trópusi Afrikában és az „ázsiai termelési mód” marxista koncepciója. Ugyanott, oroszul.

31 Lásd *V. V. Sztruve*. Az „ázsiai termelési mód” fogalma. „Narodű Azii i Afriki”, 1965., 1. sz.

32 Lásd *Ju. I. Szemenov*, i. m.

33 Ebben az ételemben teljes mértékben támogatjuk A. Ja. Seve-

lenko következtetését arról, hogy az emberiség fejlődésének országútja az ősközösségi rendből a feudalizmushoz vezető fejlődés útja volt, át-ugorva a rabszolgatartó formációt. Lásd: *A. Ja. Sevelenko: A feudális viszonyok genezise útjának összevetése a Frank Birodalomban és Indonéziában. „Voproszú isztorii”, 1965., 12. sz.*

A FEUDALIZMUS KELETKEZÉSÉNEK PROBLÉMÁI A LEGÚJABB SZOVJET MŰVEKBEN

A szovjet medievisták egyik központi témája a feudalizmus kialakulásának kérdése. A legutóbbi évek során számos mű láttott napvilágot, melyek szerzői összehasonlító-történeti szemszögből kívánják megvilágítani a kérdést Kelet, Nyugat, a szláv népek, Bizánc, s nem utolsósorban Oroszország sajátos feltételeit helyezve a vizsgálat középpontjába. E művek felhívják a figyelmet arra, hogy a korai feudális struktúrára való áttérés kiindulópontjául különböző termelési módok és ezek kombinációi szolgálhatnak. A világ egyes országaiban és körzeteiben pl. a feudális viszonyok a rabszolgatartó formáció felbomlása révén jöttek létre, míg máshol közvetlenül a törzsi-ősközösségi viszonyokból alakultak ki.

N. V. Pigulevszkaja akadémiai levelező tag *„Arabok Bizánc és Irán határainál a IV—VI. században”* (M. L. 1964.) c. művében gazdag képet tár az olvasó elé az arab törzsek korai történetéről. A nemrég elhunyt E. A. Belaev professzor *„Az arabok, az iszlám és az Arab Kalifátus a koraközépkorban”* (M. 1965.) c. művében azt bizonyítja, hogy a feudalizmus kialakulási folyamata az arab világon belül sem volt egyenletes és azonos jellegű. A. H. Halikov és V. F. Gening tatár tudósok *„Korai bulgárok a Volgánál”* (M. 1964.) c. monográfiájukban nem csupán a kelet-európai bulgárok kialakulási és letelepedési folyamatát vizsgálják, hanem megkísérlik rekonstruálni társadalmi rendjüket a nemzetségi-ősközösségi rendről a feudalizmusra való áttérésük és államiségük kialakulása idején.

A koraközépkor egyik legjelentősebb szovjet szakértője, A. I. Neuszühin (Történettudományi Intézet) *„A függő parasztság, mint korafeudális társadalmi osztály Nyugat-Európában a VI—VIII. században”* (M. 1956.), továbbá *„A szabad parasztság sorsfordulói Németországban a VIII—XII. században”* (M. 1964.) című műveiben Itália és Németország példáján vizsgálja az átmeneti periódus, az ún. szintézis két változatát.

Itáliában, mint az antik rabszolgaság bölcsőjében másként

ment végbe e folyamat, mint Németországban, fejti ki a szerző, ahol egyes körzetekben közvetlenül az ősközösségi rend bomlásának alapján született meg a feudális formáció (pl. Szászország). Más körzetekben viszont (pl. a Rajna-menti délvidéken) a barbár társadalmi rend és a római rabszolgatartó rend elemei képezték a folyamat alapját. A szerző egyébként ezzel magyarázza Németország lassú feudális fejlődését és az ország politikai széttagoltságának hosszú időtartamát. Megállapítja továbbá, hogy a feudalizmus kialakulási folyamata tanulmányozásánál nem csak az egyes országok sajátosságait kell figyelembe venni, de az egyik vagy másik ország egyes körzeteinek specifikus vonásait is.

A közelmúltban B. F. Porsnev (Történettudományi Intézet) „*Feudalizmus és népi tömegek*” (M. 1964.) című művében szintén meghatározta az ún. szintézis lényegét. A szerző koncepciója szerint az ősközösségi, valamint a rabszolgatartó társadalom bomlási elemeinek szintézis-folyamata általános érvényűnek tekinthető minden ország és minden nép esetében. A különbségek csupán az egyik vagy másik komponens túlsúlyából adódnak aszerint, hogy egyes országokban a rabszolgatartó, míg másokban az ősközösségi rend maradványai mutatkoznak erősebbeknek.

A rabszolgatartó rend uralma s a barbár társadalmi rend viszonylag csekély hatása mellett végbemenő feudális szintézis történetét tárja elénk a moszkvai Történettudományi Intézetben a közelmúltban elkészült „*Bizánc története*” c. kollektív mű I. kötete (IV—VII. század), Z. V. Udal'cova szerkesztésében. A feudalizmusra való átmenet folyamán ideiglenesen fennálló termelési módok vizsgálata terén értékeset nyújt J. V. Bromlej „*A feudalizmus kialakulása Horvátországban*” (M. 1964.) c. műve. Itt a szerző meggyőzően bizonyítja számos termelési mód jelenlétét a koraközépkori Horvátországban. E jelenség magyarázatául — a szerző szerint — a feudalizálódás kiindulási alapjául szolgáló társadalmi viszonyok sokfélesége szolgál.

A tudományos életben élénk vitát eredményező „nomád-feudalizmus” problémáját vizsgálja I. J. Zlatkin „*A dzsungár kánság története. 1635—1758*” (Moszkva, 1964.) c. műve. I. J. Zlatkin (Ázsiai Népek Intézete) elveti azt a szemléletet, amely szerint az állattenyésztő társadalom konzerválta volna az ősközösségi-nemzetségi rendet. A szerző véleménye szerint a feudalizmus fejlődésének általános törvényszerűségei érvényesek a nomád népekre is.

B. A. Rübakov professzor alapvető művében „*A korai*

Oroszország. Mondák, bülinák, krónikák" (M. 1963.) a kijevi Oroszország történetének fontos forrásait képező irodami emlékeket elemzi. Másik művében: „Az orosz történelem első századai" (M. 1964.) az orosz állam kialakulását és fennállásának első öt évszázadát vizsgálja. Figyelmének középpontjában a népiségek kialakulásának problémái állnak. Rübakov professzor átfogó képet nyújt a korai orosz állam történetéről is.

Itt említendő meg, hogy a moszkvai Történettudományi Intézetben nyomdakész állapotban van „Az óorosz állam és nemzetközi jelentősége" c. kollektív monográfia. Szerkesztői V. T. Pasuto és L. V. Cserepnin. (A könyv azóta megjelent. Szerk.)

A kora középkori állam szociális természetével és jellegével foglalkozik V. D. Koroljuk „A nyugati szlávok és Oroszország a X—XI. században" (M. 1964.) című mű. A szerző véleménye szerint a X—XI. században Közép- és Kelet-Európában megfigyelhető az etnikailag egynemű korafeudális szláv államok kialakulási folyamata. Ezt a folyamatot a szerző Lengyelország, Oroszország, Csehország s a Balti-tenger menti polábok példáján kíséri figyelemmel. Kifejti, hogy nem jártak sikerrel a lengyel, cseh vagy orosz vezetés alatt álló nagy egységes szláv korafeudális monarchiák kialakítására irányuló kísérletek, mivel a történeti fejlődés döntő irányával ellentétben állottak. Koroljuk szerint a szláv államok kialakulási folyamata önállóan zajlott le és belső társadalmi mozgásokon alapult. Cáfolja azt a nézetet, amey szerint Közép- és Kelet-Európában Bizánc és a Római Birodalom hatására két zárt befolyási övezet létezett volna.

(Z. V. UDAL'COVA beszámolója nyomán lerövidítve.
Ld.: Voproszű Isztorii, 1965. 12. sz. 143—151. l.)

AZ ÚJKORI TÖRTÉNELEM LEGFONTOSABB PROBLÉMÁI A SZOVJET KUTATÁSOKBAN¹

1.

Az egyetemes újkor kutatásával foglalkozó szovjet történészek az utóbbi években sok új eredményt értek el.

Ilyen mindenekelőtt a történelemkutatások földrajzi határainak kiterjesztése.

A 19. század eleji orosz tudomány főként a hat-hét leg-hatalmasabb európai állam — Oroszország, Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország, Ausztria-Magyarország történetével foglalkozott (a két utóbbival lényegesen kevesebbet). A szovjet történettudomány sem tudta hosszú időn át leküzdeni „Európa-centrizmusát”, (ehhez kevés volt az ereje), s csupán az új eredmények alapján vált lehetségessé az „Európa-centrizmus” szűk kereteinek fokozatos leküzdése.

A történetkutatások területének kiszélesítéséhez kétségtelenül hozzájárult a világtörténet fejlődése is — a második világháború következtében végbement és a világ politikai térképét átalakító hatalmas szociális változások és eltolódások. Maga az élet törte szét az „Európa-centrizmus” idejétmúlt kereteit.

A szovjet történészek a legutóbbi 10—15 évben láttak hozzá a világtörténelem szélesebbkörű tanulmányozásához. Lét-rejött például az egyetemes történet legújabb ága — a latin-amerikanisztika. (Az erre vonatkozó beszámolót lásd külön. Szerk.)

Jelentősek az ázsiai és afrikai népek történetének tanulmányozásában elért sikerek is. De ez a tárgy annyira speciális, hogy maguknak az orientalistáknak kell az értékelést elvégezni. (A vonatkozó rövid beszámolókat lásd ugyancsak külön. Szerk.)

Teljesen érthető és természetes az az élénk érdeklődés is, ami azon európai országok népeinek múltja iránt nyilvánul meg, melyek bizonyos történelmi törvényszerűségek folytán a szocialista rendszerű államok családjában a szovjet nép tár-

saivá váltak. Itt elsősorban azoknak a történészeknek a munkáját kell megemlíteni, akik a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetében tömörültek. A szovjet szlavisták legfontosabb eredményei közé tartoznak a szláv országok történetéről megjelent átfogó kollektív munkák.²

E kiadványokat olyan szakemberek egész sorának kollektív erőfeszítése hozta létre, akiket azonos szándék, egyazon világnézet és egységes módszertani elvek egyesítenek, s így ezek komoly, minden szigorú tudományos kritikát kibíró összefoglalások, melyeket minden egyes említett állam történetfejlődésének egységes marxista koncepciója alapján írtak meg.

Hasonló munkát végeznek most a szovjet történészek más európai szocialista országok — Magyarország, Románia, Albánia — történetének tanulmányozása terén is.

Az egyetemes történet nálunk korábban kevésbé tanulmányozott fejezeteinek kutatása megkönnyítette egy nagy összefoglaló munka előkészítését és megalkotását is, ez pedig az 1956 óta megjelenő tízkötetes *Világtörténelem*, E. M. Zsukov akadémikus szerkesztésében. E kollektív munka sok, különböző profilú szovjet szakembert fogott össze, s benne talál a legteljesebb kifejezésre a világtörténet fejlődésének marxista koncepciója.

2.

A XVIII. század vége — a nagy francia forradalom korszaka — mindig is magára vonta tudósaink figyelmét. Ezt a témát minden bizonnyal az orosz és szovjet történetírás hagyományos témájának tekinthetjük.

A XVIII. század forradalom előtti szakaszának történetében a szovjet történészek figyelme főleg a forradalom ideológiai előkészítésére összpontosult. Ez érthető. A francia felvilágosodás ragyogó öröksége olyan fényes lap a társadalmi eszme történetében, hogy annak helyes megértése és értékelése a történettudomány igen fontos feladata.

Felmerülhet a kérdés: mi lényegesen új található a felvilágosodás problémájában? Mivel magyarázható e régi téma iránti érdeklődés? Meg kell mondanunk: nem arra számítunk, hogy új Voltaire-t vagy Diderot-t találunk, de jobban megérthetjük, vagy megláthatjuk azokat, akik annak idején észrevétlenek maradtak. A későbbi nemzedékek időnként meglátják a múltban azt, amit a kortársak nem vettek észre. Sok újat fedeztünk fel a felvilágosodás korában, másként értelmezzük azt.

E problémakör tanulmányozásában a legjelentősebb hoz-

zájárulás V. P. Volgin akadémikus³ érdeme. V. P. Volgin, valamint tanítványai megalkották a XVIII. századbeli franciaországi haladó társadalmi eszmék fejlődési folyamatának tudományosan megalapozott rendszerezését, rögzítve a belsőleg rendkívül heterogén felvilágosodás eszmei-filozófiai összefüggéseinek és hatásainak bonyolult formáit.

Tudományosan megalapozták az egalitarizmus (egyenlődsi), szocializmus és kommunizmus közötti különbséget a XVIII. századbeli gondolkodók pozitív programjaiban, és ezt az elméletileg fontos tételt felhasználták az eszmei rendszerek konkrét elemzésében. Elsőként mutatták be ilyen, minden irányba kiterjedő teljességgel és pontossággal a felvilágosodás demokratikus szárnyának szerepét.

„Felfedezték” a XX. századbeli generációk számára és tudományos forgalomba hozták a felvilágosodás elfelejtett gondolkodóit. Arra is emlékeztetni kell, hogy V. P. Volgin elsőként „fedezte fel” újra Morellit, lényegében újból elolvasva és elemezve nézeteinek rendszerét.

Sok újat hoztak Jean Melier örökségének tanulmányozásában is, a következő nemzedék francia felvilágosultjaira gyakorolt tényleges hatásának tisztázásában. Hála a szovjet történészek (V. P. Volgin, B. F. Porsnev) fáradozásainak, Meliernek, a francia felvilágosodás egyik kezdeményezőjének helye és szerepe nagy meggyőző erővel áll immár előttünk. A szovjet történeti iskola hozta be a tudományos forgalomba a XVIII. századbeli haladó szellemű francia társadalmi eszme elfelejtett vagy kevésbé ismert képviselőinek neveit. Ezek nagyobbára a felvilágosodás demokratikus balszárnyának képviselői voltak, nem ritkán ellenzékei nemcsak a hatóságoknak, hanem a felvilágosodás magasztalt vezéralakjainak is...⁴

Átértékeltek Marat forradalom előtti szerepét. „A rabság láncai”, „A büntetőjogi törvénykezés terve” c. munkáinak elemzése (amit V. P. Volgin és A. Z. Manfred végeztek el) lehetővé teszi, hogy kellő alapossággal vizsgáljuk a XVIII. század 70–80-as éveinek Marat-ját, aki a francia felvilágosodás forradalmi szárnyának volt egyik jelentős képviselője.⁵

Újra átgondolták a demokratikus szárny olyan nagy képviselőinek a francia forradalomban betöltött helyét és szerepét is, mint amilyenek Jean-Jacques Rousseau és Denis Diderot voltak.⁶ (Utóbbi műveinek tízkötetes gyűjteménye orosz fordításban is megjelent.) Az utóbbi években jelentős irodalom látott napvilágot az „Enciklopédia” híres szerkesztőjéről, sokoldalúan feltárva hozzájárulását a XVIII. század haladó társadalmi

eszméjéhez, és a társadomszemléletében fellelhető csírázó szocialista tendenciákat. Rousseau hagyatékának jellemzésénél hangsúlyt kapott, hogy az minden ellentmondásossága mellett is, a nép forradalmi törekvéseinek kifejezője volt...

A szovjet történészek figyelme főleg a forradalom történetének kevésbé felkutatott problémáira összpontosul — a jakobinus diktatúra időszakára, a néptömegek, a jakobinus blokkon belüli baloldal politikai csoportosulásának mozgalmára. Lássuk, mi az az új, és lényeges, amit a szovjet történészek adtak ennek a témának a tanulmányozásában.

1. A szovjet történeti iskola a legnagyobb teljességgel átanulmányozta a „veszettek”⁷ mozgalmát, amiről Mathiez és más francia történészek csak futólag és nem mindig helyesen beszéltek. *Ja. M. Zaher* értékes adalékkal szolgált e csoportosulás forradalmi szerepének megvilágításához. Legfontosabb következtetései általános elismerést nyertek a történettudományban. Az ő munkásságát folytatta a legutóbbi időben *Sz. L. Szityin*. Az NDK-ban *Walter Markov* gyümölcsözően kutatja Jacques Roux hagyatékát.⁸

2. Új megvilágításba helyezték a szovjet történészek az utópisztikus kommunizmus eszméinek forradalom alatti fejlődését is. *V. M. Dalin* elsőrendű tanulmánya,⁹ mely Gracchus Babeufnek az SZKP KB Marxizmus—leninizmus Intézete levéltárában őrzött kézírásos dokumentumain alapszik, világosan és eredeti módon világította meg a XVIII. század e pompás forradalmár-kommunistájának életrajzát.

A. R. Ioanniszjan, a párizsi Nemzeti Levéltárban végzett kutatásainak eredményére támaszkodva bemutatta, hogy a forradalom alatt a kommunista eszmék elég széles körben terjedtek.¹⁰ *A. R. Ioanniszjan* sok új, korábban ismeretlen anyagot vont be a tudományos kutatásba.

3. A paraszt-mozgalmakkal foglalkoznak *A. V. Ado* kutatásai. E témáról szóló nagy monográfiája most áll előkészítés alatt.¹¹

4. A jakobinus diktatúra problémái továbbra is nagy helyet foglalnak el a szovjet történészek munkáiban. Létrejötttének, kifejlődésének és válságának egységes koncepcióját e sorok írója kísérte meg megalapozni. A jakobinus diktatúra fejlődési problémáinak némileg eltérő megvilágítását adták *V. Sz. Alekszejev-Popov* és *Ju. L. Baszkin*. A jakobinus diktatúra számos más aspektusát az egyesszai konferencia tárgyalta.¹²

A. L. Narocsnickij a jakobinus kormány külpolitikáját és a külpolitikai kérdésekről a jakobinus blokk soraiban folyó har-

cot tanulmányozta. Érdekes megoldásokat hozott e hatalmas téma számos kérdésében.¹³

5. A nagy francia forradalom időszakával kapcsolatos az a kísérlet, hogy e kort a történelem nagy alakjain keresztül tárjuk fel, értsük meg. A forradalmat megelőző és forradalmi viharos időkre vonatkozóan számos életrajz keletkezett: Meliére, Diderot, Rousseau, David, Marat, Danton, Robespierre életrajzai, hogy csak olyan könyveket nevezzek itt meg, amelyek a legutóbbi években jelentek meg. Érthető, hogy a szerzők stílusát, a téma megoldási eszközeit, a szerzők felfogását illetően, igen nagy különbségek vannak köztük, de egybekapcsolja őket a műfaj azonossága.

Megneveztem itt a nagy francia forradalom történetével foglalkozó legfontosabb kutatási irányokat, de meg kell említeni a következő munkákat is: V. Sz. Alekszejev-Popov: „Társadalmi Kör”; Sz. A. Lotte a XVIII. századbeli munkásokról; V. Sz. Ljubinszkij az 1775. évi „lisztháborúról”; K. D. Antadze az 1792. augusztus 10-i felkelésről; Sz. Sz. Dimant a vidéki népi megmozdulásokról; A. V. Gavrilicsovna a forradalom történet-írásáról; E. Z. Szerebrjanskaja Robespierre-ről; I. I. Szivolan Voltaire-ről; D. D. Oblomijevszkij a francia forradalom irodalmáról; T. G. Szoltanovszkaja Marat taktikájáról; R. M. Tonkova Hebertről írt stb.

A nagy francia forradalom problémái között megoldatlan kérdések is vannak. Vitákat vált ki a szovjet történészek körében a „Társadalmi Kör” szerepének és történelmi helyének megvilágítása; nézeteltérések vannak a jakobinus diktatúra néhány általános kérdésében, a baloldali jakobinusok jellemzésében, a héberisták értékelésében stb.

El kell ismerni, hogy nálunk még keveset foglalkoznak a direktóriummal, a konzulátussal és a császársággal.

Az egyik rendkívül fontos problémát — Franciaország gazdasági fejlődését — még nem dolgozták fel eléggé. E témán csak F. V. Potemkin dolgozik, aki pl. a franciaországi ipari forradalmat igen gyümölcsözően tanulmányozta.¹⁴

Ju. Ja. Moskovszkaja Georg Forsterről szóló tanulmányában a nagy francia forradalom németországi vetületével foglalkozik. E. B. Csernyak hatalmas monográfiákat írt a XVIII. század végi s a XIX. század eleji angliai demokratikus mozgalmról.¹⁵

A húszas évek spanyol forradalmának problémáit I. M. Majszkij akadémikus vizsgálja Spanyolország történetéről írott érdekes, átfogó munkájában.¹⁶

A XVIII. századbeli amerikai forradalom kérdéseiről megjelent munkák közül meg kell említeni. A. V. *Efimov* könyvét, melyet szerzőjének ama igyekezete tesz értékké, hogy megteremtse az USA történelmi fejlődésének teljes koncepcióját, keletkezésétől egészen a XIX. század hatvanas éveinek polgárháborújáig. Megemlíthető A. A. *Furszenko* népszerű-tudományos tanulmánya is.¹⁷

Az USA történetéről írott kollektív munka idevágó fejezetei megkísérlik összefoglalni az USA történetének korai szakaszáról eddig összegyűjtött anyagot, felhasználva az Oroszország külpolitikai levéltárában található, s az orosz—amerikai kapcsolatok fejlődését megvilágító új dokumentációs adatokat is. E helyen kell megemlíteni N. N. *Bolhovitnov* eredeti, nagy levéltári anyagra támaszkodó tanulmányát is az USA XIX. század eleji külpolitikájáról.¹⁸

3.

A XIX. század 30-as és 40-es éveiből — a kapitalizmus felé ívelő fejlődésének, a munkásmozgalom megszületésének és növekedésének időszakából — a szovjet történészeket főleg a társadalmi mozgalmak története vonzotta.

E korszak gazdaság-történetét, különösen pedig az ipari forradalom történetét Közép- és Dél-Európa országaiban, még távolról sem tanulmányozták kellő mértékben. Ez komoly fogyatékoság.

N. A. *Erofeev* eredeti dokumentációs anyagra támaszkodó kutatásaiban azt vizsgálja, milyen hatást gyakorolt Angliában a XIX. sz. közepén az osztályharcra a népi emigráció.¹⁹

Számos szerző foglalkozik a chartista mozgalommal: B. A. *Rozskov*, V. E. *Kunina* és mások.²⁰

Munkáikban az utópista szocialisták hagyatékát elemzik V. P. *Volgin*, A. R. *Ioanniszjan*, I. I. *Zil'berfarb*: Charles Fourier szociális filozófiai rendszereiről, A. M. *Deborin*: Owen Robertről, N. E. *Zaszenker*: Saint-Simonról és Proudhonról, V. P. *Volgin*: Pierre Lerroux-ról írt.²¹

A XIX. századbeli utópista szocialisták irodalmunkban eddig található kissé leegyszerűsített kezelését felváltotta a historizmus álláspontjáról történő érett megközelítés. Úgy gondoljuk, hogy az utópista szocialisták sok vonatkozásban ellentmondásos hagyatékának helyes megértése és interpretálása szempontjából a szovjet történészek e munkái sok hasznosat nyújtanak.

Erősen magára vonta a szovjet történettudósok figyelmét Marx és Engels hagyatéka, valamint a marxizmus kialakulásának problémaköre is. Az SZKP KB mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet felbecsülhetetlenül gazdag kézirat-állományára, sőt részben a Német Demokratikus Köztársaságban őrzött levéltári anyagokra is támaszkodva, történészeink sokat tettek e témakör tudományos feldolgozása érdekében.

Utaljunk mindenekelőtt Marx és Engels műveinek új kiadására. Ennek tudományos jelentősége rendkívül nagy. A művek gyűjteményébe a marxizmus—leninizmus megalapítóinak sok új, eddig még nem publikált művét is felvették. De a már eddig publikált anyagot is újra fordították, és az újonnan szövegezett fordítások sok mindent pontosabbá tettek. Elég, ha példaként hivatkozunk a Marxizmus—Leninizmus Intézet újonnan sajtó alá rendezett Marx-kötetére, melyet „Értéktöbblet-elméletek” címmel, mint a „Tőke” IV. kötetét adták ki.²²

A korábban ismeretlen anyagokat felhasználó történelmi tanulmányok sok újjal járultak hozzá Marx és Engels tudományos életrajzához, a Kommunisták Szövetsége történetéhez, valamint a tudományos szocializmus kialakulásának és kifejlődésének elméleti kidolgozásához is. Itt kell megemlíteni E. A. *Sztepanova* Marxról és Engelsről írt munkáját, E. P. *Kandel'* és M. I. *Mihajlov* Kommunisták Szövetségéről szóló tanulmányát, mely új adatokat tartalmaz az első nemzetközi proletár párt tevékenységére vonatkozóan. Megemlítendőek T. I. *Ojzerman*, Sz. *Gurevics* és R. I. *Konjusaja* munkái az 1848-as forradalmak tapasztalatainak a marxi elmélet fejlődésére gyakorolt hatásáról, I. A. *Bah* tanulmányai, melyek Marxnak a 40-es években kifejtett tevékenységéről alkotott elképzeléseinket teszik pontosabbá stb., stb.²³

Az 1848-as forradalmakról a szovjet tudósok legutóbbi nagy munkái több mint 10 évvel ezelőtt jelentek meg. Gondolok a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézetének kétkötetes kollektív munkájára, mely 1953-ban látott napvilágot F. V. *Potemkin* és A. I. *Molok* szerkesztésében, valamint N. E. *Zaszenkernek*, Sz. B. *Kannak* és I. I. *Udal'covnak* a franciaországi, németországi és csehországi forradalmakról korábban kiadott könyveire. Olaszország történetével kapcsolatban megemlíthetjük E. M. *Cipkina* tanulmányát Lombardia parasztságáról 1848 küszöbén.

A XIX. század ötvenes és hatvanas éveinek ipari kapitalizmusa a szovjet történészeket főleg mint a nemzeti-felszabadító és demokratikus mozgalmak fellendülésének kora érdekelte. A klasszikus kapitalizmus e szakasza gazdaságtörténetének tanulmányozásával leginkább a közgazdászok foglalkoztak, a történészek ezt a témát csak futólag érintették.

Ha ide számítjuk az 1871-es párizsi kommünt is, amely nemcsak a proletariátus által folytatott felszabadító harc előző szakaszainak betetőzése, hanem egy új történelmi időszak kezdete is, akkor a szovjet történészek munkáit három csoportra oszthatjuk.

Az *első* a polgári-forradalmi, nemzeti-felszabadító mozgalmak története.

Emlékezzünk itt meg mindenekelőtt azokról a munkákról, amelyek az Olaszország egyesítéséért vívott küzdelem hősi szakaszát tárgyalják. Természetesen a legteljesebben e téma orosz aspektusát dolgozták ki, azaz azt, hogyan értékelték az olaszországi nemzeti-felszabadító mozgalmat az orosz kortársak. K. F. Miziano, V. E. Nevler, V. A. Dunaevszkij és mások munkái újra felidéztek annak a baráti lelkesedésnek a szellemét, amely meghatározta Oroszország haladó szellemű férfiainak viszonyulását Olaszország nemzeti hőiséhez, Giuseppe Garibaldihoz és az olasz nép igazságos harcához.²⁴

Sok új eredményt értek el a lengyel nemzeti-felszabadító mozgalom, különösen az 1863. évi felkelés tanulmányozása terén is. A fő téma a lengyel—orosz kapcsolatok kérdése, s ezt nagy teljességgel tárták fel, a különböző szovjet és lengyel levéltárakban felkutatott dokumentum-anyag alapján. Igen értékes pl. az 1863. évi felkelés alatti orosz—lengyel forradalmi kapcsolatokról kiadott gyűjtemény.²⁵

V. N. Vinogradov érdekes levéltári anyagot felölelő és friss gondolatokat tartalmazó könyve Románia nemzeti és állami függetlenségéért folytatott harcát vizsgálja, az Oroszországgal való kölcsönös kapcsolatok szemszögéből.²⁶

Az amerikai polgárháború természetesen továbbra is felkelti történészeink érdeklődését. Ez az emlékezetes esemény a századik évforduló alkalmából kiadott tanulmányorozatban tükröződött. A polgárháború általános történeti koncepcióját V. A. Efimov és G. P. Kuropjatnik rajzolta meg. Lincoln életrajzát, s a polgárháború problémáit P. F. Ivanov tárgyalja. Az amerikai polgárháború „orosz aspektusának” szentelték tanul-

mányaikat *P. Ja. Razumnik* és *N. Ja. Levitasz*.²⁷ A szovjet történészek érdeklődését különösen felkeltették az úgynevezett rekonstrukció előttünk még nem elég világos évei.²⁸

Ennek az időszaknak a szovjet történészek által kidolgozott második nagy problémaköre a munkásmozgalom. E téren mindenekelőtt a dokumentum publikációkat kell megemlíteni, különösen az I. Internacionálé Főtanácsának most először kiadott jegyzőkönyveit. A Marxizmus—Leninizmus Intézet igen gazdag kéziratanyagának alapján értékes kollektív munka jött létre az I. Internacionálé általános történetéről. Sok tekintetben ismeretlen levéltári anyagra támaszkodik *B. Sz. Itenberg* (a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történeti Intézete) könyve,²⁹ az I. Internacionálé orosz szekciójáról. Számos cikkgyűjteménynek, valamint az ugyanebben a témakörben mozgó *B. P. Kozmin* tanulmányának³⁰ vitathatatlanul komoly tudományos jelentősége van.

A harmadik problémakör, mely a szovjet történészek figyelmét foglalkoztatja, az 1871. évi párizsi kommün. Olyan téma ez, melynek már hagyománya van a szovjet történeti iskolában. Már a húszas, harmincas években fontos dokumentumpublikációk láttak napvilágot, jelentős munkák születtek, utóbbiak *N. M. Lukin* és *P. M. Kerzsencev* tollából.

Számos komoly munka jelent meg a legutóbbi időben is. Említsük meg ezek közül a párizsi kommün jegyzőkönyveinek kétkötetes kiadását.³¹ *E. A. Zselubovszkaja* hatalmas monográfiája nemcsak mint a kommün előzményeinek egyik fejezete fontos, hanem mint a második császárság történetét feltáró tanulmány is, önálló értékkel bír.³² Itt kell megemlíteni *A. I. Molok*, *Ja. I. Drazninasz*, *I. A. Bah*, *Baszilaja*, *A. I. Danilin*, *A. Ja. Lur'e*, *G. P. Novikova* és mások munkáit is.³³

A szovjet tudósok sok éves kutatómunkájának eredménye volt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézete által sajtó alá rendezett kollektív munka a kommün történetéről, *E. A. Zselubovszkaja*, *A. Z. Manfred*, *A. I. Molok* és *F. V. Potemkin* szerkesztésében.³⁴ Ebben a munkában a moszkvai, leningrádi, varsói, párizsi stb. gazdag gyűjtemények eddig ismeretlen levéltári anyagát is felhasználták. A kétkötetes munka sajtó alá rendezésében a szovjet tudósokon kívül bevonták több ország (Franciaország, Lengyelország, Csehszlovákia, Románia stb.) szakembereit is. Ha igen röviden össze akarjuk foglalni, mi az az új, amit az említett kiadvány a téma tanulmányozásába vitt, akkor a következőket mondhatjuk.

A párizsi kommünt nemcsak úgy tekinti, mint Franciaor-

szág történelmi fejlődési feltételeinek eredményét, hanem mint az azt megelőző évek egész nemzetközi munkás és demokratikus mozgalmának legfőbb vívmányát. Mélyebb (és a korábbi értékeléseket helyesbítő) jellemzést ad az 1870. szeptember 4-i forradalomról és az osztályharc ezt követő fejlődéséről. Újszerűen tárja fel és mutatja be az 1871. március 18-tól 28-ig terjedő időszakot és a Nemzeti Gárda központi bizottságának ez időszak alatti tevékenységét. A központi bizottságot a munkásosztály első forradalmi kormányának tekintti. A kommünnek, mint a proletárdiktatúra első kísérletének tevékenységét komplexen mutatja be és elemzi, kezdve a szociális törvényhozástól és végezve az irodalom, festészet, színház, művészet és általában a kultúra kérdéseivel. Elsőként vizsgálja a kommün egész történetét annak széleskörű nemzetközi aspektusában, bemutatja és elemzi, mi volt a kommün közvetlen és távolabbi visszhangja Európa csaknem valamennyi országában és az USA-ban.

A francia—porosz háborútól és a párizsi kommüntől a nagy októberi szocialista forradalomig terjedő időszak — a nagy történelmi események beérlelődésének időszaka — természetesen mindig erősen vonzotta a szovjet tudósokat.

Ezt az időszakot, melyet nálunk az újkori történelem második szakaszának szokás nevezni, a maga összességében számos, átfogó jellegű munka világította meg és elemezte, különösen a *Világtörténet* VII. kötetében és a megfelelő tankönyvekben.³⁵

E kor történetének sok-sok problémájából és aspektusából legyen szabad csak három nagy kérdésre szorítkoznom.

Az első — a munkásmozgalom történetének kérdései. Ez a problémakör mindig érdekelte a szovjet történészeket, azonban az utóbbi években még bizonyos élénkülés is tapasztalható mind az egyes országok, mind a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásában.

Mi is történt konkrétan?

Utaljunk mindenekelőtt az angol munkásmozgalom történetéről szóló számos munkára: M. M. Karliner, L. E. Kertman, Ju. P. Mador műveire.³⁶

E művek szép eredményeket érnek el az angol munkásmozgalom legkevésbé feltárt részleteinek (munkás tömegmozgalom) tanulmányozása terén. Mindazonáltal a szovjet történészeknek sokat kell még dolgozniuk e témán, mivel sikeres előrehaladás csupán az angol imperializmus történetének széleskörű, sokoldalú feltárása nyomán lehetséges. E témakörből lényegében egyetlen monográfia sem született. Ugyanígy hiány-

zik az Angliával foglalkozó szovjet történészek munkáiból az uralkodó osztályok, a kormányzó pártok — konzervatívok, liberálisok — történetének tanulmányozása is, pedig ez nemcsak önmagában véve fontos, hanem előmozdítaná a munkásmozgalom problémáinak kutatását is.

Az USA munkásmozgalma történetének tanulmányozása lassabban és kisebb mértékben halad, mint az angliai. Az utóbbi évek monográfiáiból csupán *L. I. Zubok* tartalmas könyvét nevezhetjük meg; ugyancsak tőle származik az USA általános történetét a polgárháború befejezésétől 1918-ig tárgyaló mű, amely — más szemszögből — a munkásmozgalom problémáit is áttekinti.³⁷

A latin-amerikai országok munkásmozgalmát *V. I. Ermo-laev* és *B. I. Koval'* cikkei³⁸ világítják meg. De itt történettudományunk még csak az út kezdetén van.

A francia munkásmozgalomról szólva, meg kell említeni a háború előtti évek francia munkás- és szocialista mozgalmával foglalkozó tanulmányok eredményeit Guesde életrajzára és a guesde-izmus fejlődéstörténetére vonatkozóan.³⁹ Ide kell sorolni a századeleji parasztság és parasztmozgalmak történetével foglalkozó tanulmányokat is. (*Ju. T. Trunszkij, Ju. I. Hainszon* stb.) Végül a munkás- és parasztmozgalom kérdéseit részletesen megvilágítja a Harmadik Köztársaság általános történetével foglalkozó nagy munkájában *V. I. Antjuhina-Moszkovcsenko*.⁴⁰

A német munkásmozgalom tanulmányozásánál az utóbbi évek során a figyelem középpontjában a német szociáldemokrácia és a munkás tömegmozgalom fejlődésének kérdései álltak. Az e témakörrel foglalkozó számos munkából említsük meg *B. A. Ajzin, Z. K. Eggert, F. F. Golovacsev* könyveit.⁴¹ Munkáikban a szerzők nagy és értékes dokumentációs alapra támaszkodtak (a háború után hozzáférhetővé vált német levéltárak, orosz levéltárak, sajtó stb.), ami lehetővé tette számukra sok új eredmény elérését. A szerzőknek le kellett küzdeniük a német baloldaliakról a Sztálin-kultusz idején elterjedt negatív értékeléseket is, ami az említett könyvekben még nem sikerült teljes mértékben. *B. A. Ajzin* későbbi munkái, valamint a német munkásmozgalommal foglalkozó cikkyűjtemény már helyesebb és pontosabb elemzést ad a német szociáldemokrácia soraiban zajló eszmei-politikai harcról.

Az olasz munkásmozgalmat illetően megnevezhetjük *K. E. Kirova* monográfiáját a háborús évek Olaszországának forradalmi mozgalmáról.⁴² A szerző hatásosan vázolja fel a forradalmi tömegmozgalom olaszországi kiterjedését.

Magyar levéltári anyagok alapján a magyarországi forradalmi mozgalommal foglalkozik *M. T. Iszlamov* munkája.⁴³

Románia, Albánia, Ausztria-Magyarország délszláv népei forradalmi mozgalmanak kevésbé tanulmányozott témáihoz tartalmaznak új adatokat *V. I. Vinogradov*, *E. I. Szpivakovszkij*, *I. G. Szenkevics*, *Ju. A. Piszarev* monográfiái.⁴⁴ Érdekes *E. I. Rubinstejn* tanulmánya is az osztrák—magyar birodalom összeomlásáról; ugyancsak ő a szerzője a XX. század elején a nyugati lengyel területeken folytatot német politikáról szóló munkának is.⁴⁸

Szovjet történészek nagy csoportja dolgozott a II. Internacionálé történetén is. A munka már lényegében kész, és első kötete rövidesen elhagyja a sajtót.⁴⁵

Ha megkísérelnénk felvázolni azokat a közös vonásokat, amelyek a külföldi munkásmozgalomról írt szovjet művekben jelentkeznek, úgy az alábbiakat mondhatnánk: Volt olyan idő (a húszas, harmincas években), mikor a szovjet történészek nagy hévvel vetették magukat a munkásmozgalom történetére (*N. M. Lukin*, *B. Gorev* és mások), de e munkák fogyatékos-sága volt, hogy a témát igen szűk keresztmetszetben tárgyalták. A munkásmozgalmat elszigetelten vizsgálták, az azt körülvevő szociális és politikai környezet nélkül; legjobb esetben (és ez a leggyakrabban így volt) gazdasági tényezőkkel kapcsolták össze és főleg ezzel magyarázták. Később a fő figyelmet az uralkodó osztályok külpolitikájának tanulmányozására fordították, a munkásmozgalom története viszont háttérbe szorult.

Úgy vélem, a munkásmozgalom tanulmányozásában most új szakasz kezdődött. A kutató a munkásmozgalmat abban a környezetben vizsgálja, amelyben kifejlődik, tehát gazdasági, szociális, politikai, ideológiai, külpolitikai környezetben, és nemcsak azt vizsgálja, hogyan hat ez a környezet a munkásmozgalomra, hanem azt is, milyen hatást gyakorol a munkásosztály harca a szociális viszonyokra, a politikai fejlődésre. Más szavakkal, a munkásmozgalmat ma már a szóban forgó ország és kor valamennyi történelmi feltételének komplexumában vizsgálják, mint olyan tényezőt, mely magában az országban is visszahat a társadalmi és történelmi folyamatokra.

Úgy gondolom, hogy módszertanilag ez új lépcsőfok a munkásmozgalom tanulmányozásában.

A tanulmányozott időszak második problémája, mely szorosán kapcsolódik az előbbihez, az a kérdés, hogy milyen kapcsolatban állt az orosz forradalom és demokratikus mozgalom a külföldi hasonló mozgalmakkal.

Maga a témakör meglehetősen új. Megjelenése azzal függ össze, hogy történészeink megértették az újkori történelem e szakaszának konkrét sajátosságait; azt, hogy a századfordulón a nemzetközi forradalmi mozgalom központja Oroszországba helyeződött át, hogy megszületett és kifejlődött a leninizmus.

A témát feltáró munkák száma egyelőre viszonylag csekély. Számos tanulmány vizsgálja, milyen visszhangra talált a párizsi kommun a 70-es évek orosz forradalmi mozgalmában, mennyiben vettek részt az orosz forradalmárok a párizsi kommunben,⁴⁶ s a 70-es évek orosz és francia forradalmi mozgalmak között milyen kapcsolatok álltak fenn. Az első orosz marxista szervezetek bolgár kapcsolatát, ill. a bolgár forradalmi mozgalmakra gyakorolt hatását A. M. Snitman⁴⁷ dolgozta fel. Sok mű foglalkozik az 1905—1907. évi orosz forradalom által a nemzetközi munkásmozgalomra gyakorolt hatás kérdésével. Az A. M. Pankratova szerkesztésében megjelent kétkötetes kollektív munka felöleli a világ legfontosabb országait, s értékes dokumentációs, többségében levéltári anyag alapján mutatja be az első orosz forradalom nemzetközi jelentőségét.⁴⁸

Az utóbbi évek szovjet irodalma más országokénál gondosabban és részletesebben tanulmányozta az első orosz forradalom franciaországi visszhangját.⁴⁹ Az 1905-ös orosz forradalom tükröződését a németországi munkás- és szociáldemokrata mozgalomban B. A. Ajzin vizsgálta. Az eszt és finn demokratikus mozgalom kapcsolatait G. I. Moszberg kutatja. Sokkal szűkebb témával — a Kaukázuson-túli bolsevikoknak az iráni forradalomra gyakorolt befolyásával — foglalkozik G. Sz. Arutjunjan munkája.⁵⁰

El kell ismernünk, hogy az orosz—külföldi forradalmi kapcsolatok fentiekben röviden vázolt irodalma távolról sem öleli fel e nagy téma minden vonatkozását, néhány vonala csak vázlatos és még széles tere van a további tudományos munkának.

Az időszak harmadik nagy és fontos problémája — az egyes országok külpolitikájának és egészében a nemzetközi viszonyoknak a kérdése. Itt elsősorban azokra a munkákra utalunk, melyeket a fent elmondottakkal bizonyos mértékben rokon tematika kapcsol össze. Az orosz külpolitikai kapcsolatok vizsgálatára gondolunk. Példaként az ilyen munkáknak csak egyik csoportjára térek ki, az orosz-francia kapcsolatokkal foglalkozó kutatásokra, és azokra is csupán a vizsgálatunk tárgyát képező időszak keretein belül. Ju. V. Boriszov, G. P. Morozov, V. M. Hvosztov akadémikus, E. M. Rozental', L. A. Nejman, V. I. Bovükin, A. E. Ioffe munkáiról van szó.⁵¹ E tanulmányok az

orosz külügyminisztériumi levéltár eddig ismeretlen anyagára és más értékes forrásokra épülve, teljes képet adnak a francia—orosz kapcsolatok fejlődéséről a frankfurti békétől az 1917-es októberi forradalomig.

A forradalom előtti orosz és az első évtizedek szovjet történetírásában csaknem teljesen hiányoztak az olyan eredeti munkák, melyek az USA imperializmuskorabeli történetével, különösen pedig az USA külpolitikájával foglalkoztak volna. Az utóbbi években ezt a hézagot számottevő módon sikerült feltölteni. Meg kell itt említeni *L. Sz. Vladimirov*, *A. Dobrov*, *Sz. Gonionszkij*, *N. N. Inozemcev*, *G. P. Kuropjatnik*, *L. Ju. Szlezkin* és mások munkáit.⁵²

Összességükben ezek a munkák az USA külpolitikájának részletekbe menő tanulmányozását jelentik, a spanyol—amerikai háborútól az első világháború végéig. Természetesen feltehető, hogy az ezután következő kutatások ezek egyikét—másikat módosítják, vagy kiegészítik, de bárhogyan is álljon a dolog, annyit már most el kell ismerni, hogy történészeink a századeleji amerikai külpolitikáról sok újat tartalmazó fejezetet írtak be a történetírás könyvébe.

És végül az utolsó. Az utóbbi időben számos — mind jelentőségét, mind terjedelmét tekintve — nagy monográfia készült, mely a nemzetközi kapcsolatok történetének különféle problémáival foglalkozik. Ezek: *I. Sz. Galkin* munkája az európai államok diplomáciájáról a századeleji Balkán-válságokkal kapcsolatban; *A. A. Guber* munkája a Fülöp-szigetetről és az amerikai politikáról; *A. Sz. Jeruszalimszkij* munkája a német imperializmus külpolitikájáról; az *E. M. Zsukov* vezetése alatti szerzői kollektíva munkája a Távol-Kelet nemzetközi viszonyairól; *A. Z. Manfred* munkája Franciaország külpolitikájáról a frankfurti béke után; *A. L. Narocsnickij* műve az európai hatalmak gyarmati politikájáról; *V. M. Hvosztov* munkája az újkori diplomáciáról.⁵³

E munkák természetesen sokban különböznek egymástól: tematikailag, időrendi határaikat tekintve (egyesek csak néhány év történetét vizsgálják, mások több évtizedét), végül szerzőik írásmódja tekintetében is, de mindegyik különbözőségeik mellett, új hangot jelentenek a tudományban.

Nemcsak arról van szó, hogy a szovjet történészek külföldi kollégáikkal vívott tudományos vetélkedésükben (hála mindegyiknek az orosz levéltáraknak) a külpolitika történetére vonatkozóan sok újat hoznak. A lényeg nem ez. A külpolitikai történetkutatásoknak maga a módszere az, ami az eddiginél hatéko-

nyabb tudományos eredményeket biztosít a szovjet történeti iskola képviselőinek. A szovjet történeti iskola az általa létrehozott művekben azt bizonyítja, hogy a külpolitika és a diplomácia nem érthető meg és nem mutatható be a gazdasági, szociális és osztálytényezők elemzése nélkül, sem a proletariátus és a burzsoázia küzdelméből kirekesztve.

Áttekintésem végére érve, kénytelen vagyok megállapítani, hogy az újkori történeti munkák számos fejezete kimaradt vizsgálódásaimból. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézetében több olyan csoport van, amely a Szovjetunió egész területéről társadalmi alapon egyesíti az egyik vagy a másik országgal foglalkozó szakembereket. Van például egy francia történeti csoport, mely hét éve Francia Évkönyv c. sorozatot jelentet meg; Franciaország történetével kapcsolatos fontos anyagot publikálnak. Megalakult a német történeti csoport is, amely ugyancsak értékes gyűjteményeket ad ki.⁵⁴ Megszervezték már a spanyol, angol, olasz, a balkáni országok stb. történeti csoportjait is.

Nem volt lehetőség arra, hogy a jelen cikkben érintsem a történelmi folyóiratok gazdag termését, a helyi kiadványok sokaságát, valamint a sok, rendkívül érdekes kandidátusi disszertációt, sőt a cikkben található hivatkozások sem tartanak igényt kimerítő teljességre.

Itt az újkori történet Szovjetunió-beli tanulmányozásában az utóbbi évek folyamán jelentkező legfontosabb irányzatokat említettem csak meg. Amikor a szovjet kutatók munkáinak szakadatlanul terebélyesedő frontját áttekintjük, lehetetlen meg nem látnunk bizonyos eredményeket, de ugyanakkor épp ily nyilvánvalóak az egyetemes történet területén még megoldásra váró feladatok is.

(Kisebbségi rövidítésekkel MANFRED A. Z. cikke a Novaja i novejszaja isztorija 1965. 3. számából.)

JEGYZETEK

¹ A tanulmány alapjául az az előadás szolgál, melyet a szerző a szovjet és olasz történészek első konferenciáján olvasott fel, Moszkvában. (1964. október 12—14.)

² Lengyelország története. I—III. kötet. Moszkva, 1956—1958., oroszul.

Csehszlovákia története I—III. kötet, Moszkva, 1956—1960., oro-
Bulgária története. I—II. kötet. Moszkva, 1954—1956., oroszul.
Jugoszlávia története. I—II. kötet. Moszkva, 1963., oroszul.

3 V. P. Volgin. A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a
XVIII. században. Moszkva, 1958. (Német fordításban is megjelent.)
Francia utópista kommunizmus. Moszkva, 1960., oroszul.

4 J. Melier. Végrendelet. 1—3 kötet. Moszkva, 1954., oroszul.

B. F. Porsnev. Jean Melier és világnézetének népi forrásai. Moszkva,
1955.

Ugyanő. Melier. Moszkva, 1964.

A. M. Deborin. Jean Melier. „Voproszű Filozsofii”, 1954. évf. 1. sz.

G. Sz. Kucserenko. S. Maréchal szociál-politikai nézetei. „Isztorija
szocialiszticeszkij ucsenij”. Moszkva, 1962., oroszul.

L. Sz. Gordon. A felvilágosodás-kori tiltott irodalom tanulmányozá-
sának néhány eredménye. — A XVIII. század második fele. „Francuz-
szkij Ezsegodnik”, 1959. Moszkva, 1960., 89—121. old.

Ugyanő. T. Delaroche, a XVIII. század elfelejtett utópistája. „Isztor-
ija szocialiszticeszkij ucsenij” Moszkva, 1962., oroszul.

5 A. Z. Manfred. Marat. Moszkva, 1962.

Ugyanő. J. P. Marat, a nép barátja. „Ocserki isztorii Francii XVIII
—XX vv.”. Moszkva, 1961., 9—58. old.

Újból kiadták C. Fridljand. Jean Paul Marat és a polgárháború a
XVIII. században a művét is. Moszkva, 1959.

J. P. Marat. Válogatott művei. 1—3. kötet. Összeállították: V. P.
Volgin és A. Z. Manfred, kommentárok V. M. Dalintól. Moszkva, 1956.,
oroszul.

6 A. A. Akimova. Diderot. Moszkva, 1963.

A. J. Kazarin. Denis Diderot közgazdasági nézetei. Moszkva, 1960.

H. N. Momdzsjan. Diderot és kora. „Voproszű Filozsofii” 1963. évf.,
12. sz.

M. M. Strange. Diderot „Enciklopédiája” és annak orosz fordítói.
„Francuzszkij Ezsegodnik” 1959., oroszul.

7 Ja. M. Zaher. A „veszettek” mozgalma. Moszkva, 1961.

Ugyanő. Jacques Roux szereplésének utolsó időszaka. „Francuzszkij
Ezsegodnik”, Moszkva, 1959.

Ugyanő. Baboeuf és a „veszettek”. „Francuzszkij Ezsegodnik”,
Moszkva, 1961., oroszul.

8 Sz. L. Szűtin. Párizs plebejus tömegeinek harca Roux és Leclerc
vezetésével szociális és gazdasági követeléseik teljesítésére 1793 július—
szeptemberében. „Ucsenüe zapiszki Ul’janovszkogo Pedinsztituta”, 8. évf.
Uljanovszk, 1956., oroszul.

W. Markov. Robespierristen und Jacqueroutins. „Robespierre”. Ber-
lin, 1961. Lásd az 1959. és 1960. évi „Francuzszkij Ezsegodnik”-ot is.

9 V. M. Dalin, Gracchus Babeuf a nagy francia forradalom idején.
Moszkva, 1962., oroszul. A Babeufról szóló cikkgyűjteményt német nyelv-
re is lefordították.

10 A. R. Ioanniszan. Az 1792—1796. évek kommunista eszméinek
történetéből. „Francuzszkij Ezsegodnik”, 1962. Moszkva, 1963., 100—130.
oldal.

Ugyanő. Jean Claude Chapuis „szociális terve”. „Novaja i novejsaja
isztorija”, 1963., 2. sz., oroszul.

11 A. V. Ado. A parasztmozgalmak történetéből a francia forrada-

lom első éveiben. „Vesztnik Moszkovszkogo gosz. Universziteta, Obscsesztvennue nauki”, sorozat. 1956., 4. sz., oroszul.

12 A. Z. *Manfred*. A XVIII. század nagy francia polgári forradalma. Moszkva, 1956.

V. Sz. *Alekszejev-Popov, Ju. L. Baszkin*. A jakobinus diktatúra történetének problémái Lenin munkáinak fényében. „Iz isztorii jakobinszkoy diktatury”. Gyűjtemény, Odessza, 1962., oroszul.

13 Lásd: A. L. *Narocsnickij*. A háború és béke kérdései a jakobinusok politikájában Termidor 9. előestéjén. „Mezsdunarodnye otnosenija. Politika. Diplomatiya. XVI—XX. v.”, Moszkva, 1964., valamint a szerző korábbi munkáit is, oroszul.

14 F. V. *Potemkin*. A franciaországi köszénbányászat történetéhez a XIX. szd. első felében. „Pamjati E. V. Tarle.” Moszkva, 1957.

Ugyanő. A franciaországi vaskohászat fejlődésének kérdéséhez az ipari forradalom időszakában. „Francuzszkij Ezsegodnik”, 1958., oroszul.

15 Ju. Ja. *Moskovszkaja*. Georg Forster — a XVIII. szd. nagy német felvilágosult forradalmára. Moszkva, 1961.

E. B. *Csernjak*. Demokratikus mozgalom Angliában az 1816—1820. években. Moszkva, 1957.

Ugyanő. Tömegmozgalom Angliában és Írországbán a XVIII—XIX. szd. fordulóján. Moszkva, 1962., oroszul.

16 I. M. *Majszkij*. Spanyolország, 1808—1917. Vázlatos történet. Moszkva, 1957., oroszul.

17 A. V. *Efimov*. Az Amerikai Egyesült Államok vázlatos története. Moszkva, 1958.

Ugyanő. Amerika újkori történetének legfontosabb szakaszai. „Narodny Ameriki” I. kötet, Moszkva, 1959.

A. A. *Furszenko*. A XVIII. század amerikai polgári forradalma. Moszkva, 1960., oroszul.

18 Az Amerikai Egyesült Államok új- és legújabbkorbeli vázlatos története. I. kötet. G. N. *Szevosztjanov*, I. A. *Beljavszkaja*, A. V. *Berezkin*, G. P. *Kuropjatnik*, B. Ja. *Mihajlov* szerkesztésében. Moszkva, 1960.

N. N. *Bolhovitnov*. A Monroe-elv. Moszkva, 1959., oroszul.

19 N. A. *Erofeev*. Népi emigráció és osztályharc Angliában az 1825—1850. közötti időszakban. Moszkva, 1962., oroszul.

20 N. A. *Erofeev*. Chartista-mozgalom. Moszkva, 1961.

Ugyanő. Vázlatok Anglia 1815—1917. közötti történetéből. Moszkva, 1959.

B. A. *Rozskov*. Az 1836—1854. évek chartista-mozgalma. Moszkva, 1960.

Ugyanő. Forradalmi irányzat a XIX. század ötvenes éveinek angol munkásmozgalmában. Moszkva, 1964.

V. E. *Kunina*. Chartista-mozgalom Angliában. Moszkva, 1959.

Ugyanő: Chartizmus. Cikkgyűjtemény. Moszkva, 1961. A chartizmusról vita folyt a „Novaja i novejsaja isztorija” c. folyóirat hasábjain az 1959—1961. években, oroszul.

21 V. P. *Volgin*. Fourier rendszere. Charles Fourier válogatott művei, I. kötet. Moszkva, 1951.

A. R. *Ioannisztjan*. Charles Fourier. Moszkva, 1951.

I. I. *Zil'berfarb*. Fourier alkotó útja. „Francuzszkij Ezsegodnik, 1958”.

N. E. *Zaszenker*. Henri de Saint-Simon. „Isztorija szocialiszticeszkijh ucsenij”.

A. M. *Deborin*. Robert Owen utópista kommunizmusa. „Vesztnik

mirovoj kulturü", 1954. évf., 6. sz.

N. E. Zasztenker. Proudhon és az 1848. évi februári forradalom. „Francuzszkij Ezsegodnik”, 1960.

V. P. Volgin. Pierre Leroux — a saint-simonizmus egyik epigonja. „Francuzszkij Ezsegodnik”, 1962., Moszkva, 1963., oroszul.

22 Marx—Engels. Művei. 26. kötet, I., II., III. rész. Értéktöbbséget elmélet címen külön kiadásban is megjelent: az I. rész 1954-ben, a II. rész 1957-ben, a III. rész 1961-ben., oroszul.

23 E. A. Sztepanova. Engels Frigyes. Moszkva, 1956.

Ugyanő. Marx Károly, a tudományos szocializmus megalapítója. Moszkva, 1958.

E. P. Kandel'. Marx és Engels — a Kommunisták Szövetségének megszervezői. Moszkva, 1953.

M. I. Mihajlov. A Kommunisták Szövetsége — a proletariátus első nemzetközi szervezete. Moszkva, 1960.

T. I. Ojzerman. A marxista elmélet fejlődése az 1848-as forradalmak tapasztalatai alapján. Moszkva, 1955.

Sz. Gurevics. Marx Károly és Engels Frigyes „Neue Rheinische Zeitung”-ja. Moszkva, 1958.

R. P. Konjusaja. Marx Károly és Engels Frigyes tevékenysége az 1848—1849. évi forradalomban, annak jelentősége a proletár párt felépítése szempontjából. „Iz isztorii bor'bü Marksza i Engel'sza za proletar-szkuju partiju.” Moszkva, 1955.

I. A. Bah. Új adatok Marx és Engels londoni tartózkodásáról 1845 augusztusában. „Iz isztorii szocial'no-politicseszkij idej.” Moszkva, 1955.

24 K. F. Miziano. Giuseppe Garibaldi hadjárata az orosz kortársak értékelésében, „Novaja i novejsaja isztorija”, 1961. évf., 4. sz.

V. E. Nevler. Giuseppe Garibaldi és Oroszország haladó szellemű emberei. „Voproszü isztorii”, 1957, 7. sz.

Ugyanő. Garibaldi. Moszkva, 1961.

Ugyanő. Garibaldi ütközeteinek visszhangja. Moszkva, 1963.

V. A. Dunaevszkij. N. A. Dobroljubov az olaszországi nemzeti-fel-szabadító mozgalomról. „Trudü Voronezszkogo Universziteta” 53. kötet, Voronyezs, 1960.

G. V. Berdnikov. N. G. Csernisevskij az 1859. évi francia—olasz—osztrák háborúról. U. ott. 53. kötet; Olaszország egyesítése az orosz kortársak megítélésében. Moszkva, 1961. Olaszország egyesítése. 100 éves harc a függetlenségért és demokráciáért. Moszkva, 1963.

25 Az 1863. évi felkelés és az orosz—lengyel forradalmi kapcsolatok a XIX. szd. hatvanas éveiben. Moszkva, 1960.

Orosz—lengyel forradalmi kapcsolatok. I—II. kötet. Moszkva, 1963.

M. V. Miszko. Az 1863. évi lengyel felkelés. Moszkva, 1962.

V. G. Revunenkov. Az 1863. évi lengyel felkelés és az európai diplomácia. Leníngrád, 1957.

I. M. Beljavszkaja. A. I. Hercen és az 1863. évi lengyel felszabadító felkelés. Moszkva, 1954.

V. I. Kondrateva cikkei.

26 V. N. Vinogradov. Oroszország és a román fejedelemségek egyesítése. Moszkva, 1961., oroszul.

27 Az Amerikai Egyesült Államok polgárháborújának 100. évfordulójára. A. V. Efimov és L. I. Zubok szerkesztésében. Moszkva, 1961.

A. V. Efimov. Az Amerikai Egyesült Államok vázlatos története. Moszkva, 1958.

G. P. Kuropjatnik. A második amerikai forradalom. Moszkva, 1960.
R. F. Ivanov. Lincoln Ábrahám és a polgárháború az Egyesült Államokban. Moszkva, 1964.

Ugyanő. Polgárháború az Egyesült Államokban. Moszkva, 1960.

P. Ja. Razumnikov. N. G. Csernisevszkij az 1861—1865. évi amerikai polgárháborúról. „Trudü Voronezszzkogo Universziteta”, 47. kötet. Voronyezs, 1957.

N. Ja. Levitasz. A „Trenta”-ügy és az orosz társadalmi eszme. Zapiszki Gor'kovszkogo Universziteta” 51. évf. Gorkij, 1959., oroszul.

28 Lásd: A. P. Blinov. Az Egyesült Államok történetének kritikus időszaka. Az Egyesült Államok rekonstrukciója (a Szövetség helyreállítása) a polgárháború befejezése után, 1865—1867. Krasznojarszk, 1957.

Ugyanő. A radikális republikánusok forradalmi diktatúrájának időszaka az Amerikai Egyesült Államok rekonstrukciója alatt. 1866—1868. Krasznojarszk, 1960.

R. F. Ivanov. A négerek harca a földért és szabadságért az Amerikai Egyesült Államok déli részén. 1865—1867. Moszkva, 1958., oroszul.

29 Az I. Internacionálé. A Főtanács. Jegyzőkönyvek. I—II. kötet, Moszkva, 1961—1963.

Első Internacionálé. I. kötet, Moszkva, 1964.

B. Sz. Itenberg. Az első Internacionálé és a forradalmi Oroszország. Moszkva, 1964., oroszul.

30 B. P. Koz'min. Az első Internacionálé orosz szekciója. Moszkva, 1957.

Marx és Engels a proletár pártért vívott harcának történetéből. I. Sz. Galkin szerkesztésében. Moszkva, 1955.

A marxizmus kialakulásának és fejlődésének történetéből. Moszkva, 1959.

A marxizmus történetéből. Moszkva, 1961.

I. V. Grigor'eva. Engels és az Internacionálé milánói szekciója az 1871—1872. években. „Novaja i novejsaja isztorija”, 1957. évf., 2. sz., oroszul.

31 Az 1871-es párizsi kommün üléseinek jegyzőkönyvei. V. P. Volgin, É. A. Zselubovszkaja, A. I. Molok szerkesztésében. I—II. kötet, Moszkva, 1959—1960., oroszul.

32 É. A. Zselubovszkaja. A második császárság összeomlása és a harmadik köztársaság létrejötte Franciaországban. Moszkva, 1956., oroszul. (Francia nyelvre is lefordították.)

33 A. I. Molok. Párizsi dolgozók levelei a kommün napjaiban. Megjelent a „Pamjati E. V. Tarle” c. kiadványban.

Forradalmi klubok a párizsi kommün napjaiban. „Ucs. zap. MGPI. im. V. I. Lenina.” CIX. kötet, 6. évf., Moszkva, 1957. Ugyanő írt számos tanulmányt a kommün története egyes problémáiról is.

Ja. I. Drazninasz. A párizsi nemzeti gárdában folyó harc történetéből. 1870. szeptember—október, 1—4. rész. „Zapiszki Csitinszkogo Pedinsztituta.” Csita, 1957. Az 1870. szeptember 4-i forradalom és a blanquisták taktikája. U. ott.

I. A. Bah. Marx és Engels a párizsi kommün napjaiban. „Novaja i novejsaja isztorija”, 1961, 2. sz.

S. I. Baszilaja. Hogyan viszonyult a cári kormány a párizsi kommünhöz. Szuhumi, 1954.

A. Ja. Lur'e. A párizsi kommün szereplőinek arcképe. Moszkva, 1956.

G. P. Novikova. Az I. Internacionálé bordeaux-i ülásszaka a francia—porosz háború és a párizsi kommün idején. „Novaja i novejszaja isztorija” 1961, 2. sz., oroszul.

³⁴ Az 1871. évi párizsi kommün. I—II. kötet, Moszkva, 1961., oroszul.

³⁵ Világtörténet, VII. kötet, Moszkva, 1960.

Az újkor története, 3. kötet. 1870—1918. I. Sz. Galkin, N. E. Zasztenker, V. M. Hvosztov szerkesztésében. Moszkva, 1960.

Az újkor története. Második szakasz. 1871—1917. Moszkva, 1956. és más művek, oroszul.

³⁶ M. M. Karliner. Munkásmozgalom Angliában az első világháború éveiben.

L. E. Kertman. Az angliai munkásmozgalom és két irányzat harca a Labour-pártban. Perm, 1957., oroszul.

³⁷ L. I. Zubok. A munkásmozgalom vázlatos története az Egyesült Államokban az 1865—1918. közötti időszakban. Moszkva, 1962.

Ugyanő. Az Amerikai Egyesült Államok vázlatos története. Moszkva, 1956., oroszul.

³⁸ V. I. Ermolaev. Az első munkásszervezetek és marxista körök megszületése a latin-amerikai országokban 1870—1900. „Voproszú isztorii”, 1959., 1. sz.

B. I. Koval’. Munkásmozgalom Brazíliában a XX. század fordulóján. „Voproszú isztorii”, 1960., 4. sz., oroszul.

³⁹ V. M. Dalin. Egységes volt-e a quesde-ista párt? „Novaja i novejszaja isztorija”, 1964., 5. sz.

B. L. Bul’fszon. A franciaországi sztrájkmozgalom történetéből. 1911—1913. „Ucs. Zap. Irkutszkogo Pedinszta”, XVI. évf., Irkutszk, 1958.

H. N. Momdzsjan. Lafargue és a marxista elmélet néhány kérdése. Jerevan, 1954.

A. A. Trembickaja. Az egyesült francia szocialista párt válsága kérdéséhez. 1910—1914. „Ucs. zap. MGPI im. V. L. Lenina”, CIX. kötet, oroszul.

⁴⁰ Ju. G. Trunskij. A francia szocialisták álláspontja a parasztkérdésben a XIX. sz. végén. „Ucs. Zap. Kazanszkogo Pedinsztituta”, 11. évf., 2. rész, Kazan.

Ju. I. Hainszon. A francia szőlőtermelők forradalmi fellépése 1907-ben. „Novaja i novejszaja isztorija”, 1957., 3. sz.

V. I. Antjuhina—Moszkovcsenko. Franciaország története. 1870—1918. Moszkva, 1963., oroszul.

⁴¹ B. A. Ajzin. A munkásmozgalom fellendülése Németországban a XX. szd. elején, 1903—1906. Moszkva, 1954.

Ugyanő. Harc a revizionizmus ellen a német szociáldemokráciában a XIX. szd. végén. „Germanszkoe rabocsee dvizsenie v novoe vremja”, Moszkva, 1962.

Z. K. Eggert. Osztályok és pártok harca Németországban az első világháború éveiben. (1914. aug.—1918. okt.) Moszkva, 1960., oroszul.

⁴² K. É. Kirova. Forradalmi mozgalom Olaszországban az 1914—1917. években. Moszkva, 1962., oroszul.

⁴³ T. M. Iszlamov. Politikai harc Magyarországon a XX. szd. elején. Moszkva, 1959., oroszul.

⁴⁴ V. I. Vinogradov. Az 1907-es parasztlázadás Romániában. Moszkva, 1958.

I. G. Szenkevics. Az albán nép felszabadító mozgalma az 1905—1912. években. Moszkva, 1959.

Ju. A. Piszarev. Ausztria—Magyarország délszláv népeinek felszabadító mozgalma. 1905—1914. Moszkva, 1962.

E. I. Rubinszejn. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása. Moszkva, 1963.

Ugyanő. A német imperializmus politikája a nyugati lengyel területeken a XX. szd. fordulóján. Moszkva, 1953., oroszul.

⁴⁵ *L. I. Zubok.* A II. Internacionálé történetének kérdései. „Novaja i novejsaja isztorija”, 1964., 4. sz., oroszul.

⁴⁶ *Z. Sz. Efimova.* A párizsi kommün és az „Iszakra”, az orosz forradalmi demokrácia szócsöve. „Isztoriceszkie zapsizki”, 59. kötet, Moszkva, 1957.

Ugyanő. Az orosz demokrata sajtó a párizsi kommünről. Az 1871. évi párizsi kommün. II. kötet, Moszkva, 1961.

B. Sz. Itenberg. Oroszország haladó szellemű munkásainak kapcsolata a Nyugat forradalmi mozgalmával, a XIX. szd. hetvenes éveiben. „Voproszű isztorii”, 1956., 9. sz.

Ugyanő. A párizsi kommün és az orosz forradalmárok. „Isztorija SZSZSZR”, 1961., 2. sz.

B. P. Koz'min. Az Első Internacionálé orosz szekciója. Moszkva, 1957.

Sz. D. Kuninszkij. Az orosz társadalom és a párizsi kommün. Moszkva, 1962., oroszul.

⁴⁷ *A. M. Snitman.* Az 1885—1903. évek orosz forradalmi mozgalmainak hatásáról a bulgáriai forradalmi mozgalomra. „Voproszű isztorii”, 1949., 1. sz.

Ugyanő. D. N. Blagoev forradalmi tevékenysége Oroszországban és Bulgáriában. „Voproszű isztorii”, 1956., 2. sz., oroszul.

⁴⁸ Az 1905—1907. évi első orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom. I—II. kötet, Moszkva, 1956., oroszul.

⁴⁹ *I. T. Gutnova.* Anatole France és a francia közvélemény az 1905—1906. években. Az 1905-ös forradalom és az orosz irodalom. Moszkva, 1956.

M. Ja. Domnics. Az 1905-ös forradalom kitörése és a franciaországi szolidaritási mozgalom. „Voproszű isztorii”, 1955., 1. sz.

L. M. Kantor. Az „Orosz Nép Baráti Társaság” tevékenysége az első orosz forradalom éveiben. „Ucs. zap. Jaroszlavszkogo Pedinsztituta”, Jaroszlavl, 1957.

A. Z. Manfred. Az 1905—1907. évi orosz forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Franciaországban. Franciaország vázlatos története. XVIII—XX. szd., Moszkva, 1961.

V. B. Halapszin. A francia haladó értelmiség mozgalma az orosz forradalom védelmére. „Ucs. Zap. Marijszkogo Pedinsztituta”, 15. kötet. Joskar-Ola, 1957., oroszul.

⁵⁰ *B. A. Ajzin.* A németországi munkásmozgalom fellendülése a XX. szd. elején.

G. I. Moszberg. Az észt és finn dolgozók kapcsolatairól az 1900—1918. években. „Szkandinavszkij szbornik”, 5. kötet, Tallin, 1962.

G. Sz. Arutjunjan. Az 1905—1911. évi iráni forradalom és a Transzkaukázus bolsevikjei. Jereván, 1955., oroszul.

⁵¹ *Ju V. Boriszov.* Orosz—francia kapcsolatok a frankfurti béke után, 1871—1875. Moszkva, 1951.

G. P. Morozov. Orosz—francia kapcsolatok az 1887. évi háborús nyugtalanság idején. „Francuzszkij Ezsegodnik”, 1959.

V. M. *Hvosztov*. Oroszország és a német agresszió az 1887. évi európai válság napjaiban. A francia—orosz szövetség előzményeihez. „Isztorieszkie Zapiszki”, 18. kötet, Moszkva, 1946.

Ugyanő. A francia—orosz szövetség és annak történelmi jelentősége. Moszkva, 1956.

É. M. *Rozental'*. A XX. szd. eleji orosz—francia szövetség diplomáciai története. Moszkva, 1960.

L. A. *Nejman*. Francia—orosz kapcsolatok a boszniai válság idején. „Francuzszkij Ezsegodnik”, 1958.

V. I. *Bovükin*. Az első világháború kitörésének történetéből. Moszkva, 1961.

A. E. *Ioffe*. Francia—orosz kapcsolatok 1917-ben. Moszkva, 1960., oroszul.

52 L. Sz. *Vladimirov*. Az Amerikai Egyesült Államok diplomáciája az 1898. évi spanyol—amerikai háború időszakában. Moszkva, 1957.

L. Ju. *Szlezkin*. Az 1898. évi spanyol—amerikai háború. Moszkva, 1956.

G. P. *Kuropjatnik*. A Hawaii-szigetek birtokbavétele az USA részéről. Moszkva, 1958.

Sz. B. *Gorelik*. Az Amerikai Egyesült Államok mandzsúriai politikája. Moszkva, 1960.

A. A. *Furszenko*. Harc Kína felosztásáért és az amerikai „nyitott kapuk” doktrína. Moszkva, 1956.

G. N. *Szevoszt'janov*. Az Amerikai Egyesült Államok távol-keleti expanziós politikája. Moszkva, 1958.

A. *Dobrov*. Az Amerikai Egyesült Államok távol-keleti politikája az orosz—japán háború idején. Moszkva, 1958.

Sz. *Gonionszkij*. A panamai „forradalom” története. Moszkva, 1958.

N. N. *Inozemcev*. Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikája az imperializmus szakaszában. Moszkva, 1962., oroszul.

53 I. Sz. *Galkin*. Az európai hatalmak diplomáciája európai Törökország népei felszabadító mozgalmával kapcsolatban az 1905—1912-es években. Moszkva, 1960.

A. A. *Guber*. Az 1898-as Fülöp-szigeti Köztársaság és az amerikai imperializmus. Moszkva, 1961.

A. Sz. *Eruszalimszkij*. A német imperializmus külpolitikája és diplomáciája a XIX. szd. végén. Moszkva, 1951.

Nemzetközi kapcsolatok a Távol—Keleten. E. M. *Zsukov* szerkesztésében. Moszkva, 1956.

A. Z. *Manfred*. Franciaország külpolitikája az 1871—1891. években. Moszkva, 1952.

A. L. *Narocsnickij*. A kapitalista hatalmak távol-keleti gyarmati politikája az 1860—1895. években. Moszkva, 1956.

F. A. *Rotstejn*. Nemzetközi kapcsolatok a XIX. szd. végén. Moszkva, 1960.

V. M. *Hvosztov*. Újkori diplomácia története, 2. kötet. Moszkva, 1963., oroszul.

54 Újkori német munkásmozgalom. Moszkva, 1962.

A legújabbkori német munkásmozgalom. Moszkva, 1962., oroszul.

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM KÉRDÉSEI A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

AZ I. INTERNACIONÁLÉ SZOVJET TÖRTÉNETI IRODALMÁRÓL

Az I. Internacionálé történetének feldolgozását a kortársak kitűnő memoárjai és általánosító tablói után a második nemzedék rögzítette, köztük két orosz szocialista: D. Rjazanov és J. Sztekllov, akiknek írásai 1914 előtt az Internacionálé problémáiról még a Neue Zeit hasábjain jelentek meg. 1917 után a témához visszatérve, ők alkották a legmaradandóbbat. D. Rjazanov cikkéhez: „*Die Gründung der ersten Internationale*” (Az I. Internacionálé megalapítása. Die Kommunistische Internationale, 1919. 6. sz.) mindmáig alig tudott valamit is hozzáfűzni a történetírás. J. Sztekllov négykötetes Bakunyin életrajzát — amely az 1920-as években jelent meg — példamutatónak tekinthetjük, s az ő tollából jelent meg az Internacionálé egész történetének első nagyszabású összefoglalása: „*Pervüj Internacional*” (Az I. Internacionálé, Moszkva, 1922.). A feldolgozó munka az 1930-as években a szovjet történetírásban valamelyest visszaesett, ami nyilván összefüggött a sztálini szemlélet érvényesülésével, a két történetíró elhallgatásával. Ugyanekkor az 1930-as években a Marx—Engels—Lenin Intézet néhány rendkívül értékes forráspublikációval és a Marx-írások közzétételével mégis elsőrendűen hozzájárult az Internacionálé jobb megismeréséhez. 1934-ben publikálták az 1869. évi bázeli kongresszus, 1936-ban az 1871. évi londoni konferencia jegyzőkönyveit, vagyis azokat, amelyeket elvi szempontból legfontosabbnak tartottak. 1939-ben, az Internacionálé alakulásának 75. éves évfordulójára pedig kiadták eredeti angol nyelven az alakuló kongresszus jegyzőkönyvét: *Founding of the First International. A documentary record*. Moscow—London, 1939. Ezt követően újabb megtorpanás következett, az Internacionáléről inkább rövidebb broszuraszerű összefoglalókat, jegyzeteket jelen-

tettek meg, s az Internacionálé történetéből csak a kongresszusok, s elvi küzdelmek megelevenítésére fordítottak gondot.

Az újabb megélénkülés az SZKP XX. kongresszusa után kezdődött. 1957-ben jelent meg B. Kozmin írása: „*Russszkaja szekcija pervogo Internacionala*” (Az I. Internacionálé orosz szekciója), amely nagy tényanyag alapján, rendkívül nagy gondal elemzi az orosz szekció létrejöttének, eszmei beállítottságának, a belső vitáknak, a bakunyini befolyás visszaszorulásának történetét.

Az 1960-as években — részben a centenáriummal kapcsolatban — világszerte megnőtt az érdeklődés az I. Internacionálé iránt, új, értékes feldolgozások, forráskiadványok jelentek meg. A Szovjetunióban hatalmas előretörés tapasztalható e téren. Első helyen kell említenünk a forráskiadásokat. Míg az Internacionálé kongresszusairól annak idején megjelentek rövidített jegyzőkönyvek nyomtatásban (ezek ma már egyedi darabokként találhatók), a Főtanács üléseiről csak a sajtó közölt rövidített híradásokat, s ez a sajtó rendkívül nehezen (nálunk egyáltalán nem) hozzáférhető. Ezért oly rendkívüli nagy értékű a Marx—Engels—Lenin Intézet újabb vállalkozása a Főtanács ülései jegyzőkönyveinek megjelentetésére. A sorozatból eddig öt kötetet publikáltak, az 1864—1872-es időszak jegyzőkönyveit, továbbá az 1865. évi londoni konferencia jegyzőkönyvét. A szerkesztők a kötetekhez gazdag dokumentum-mellékletet fűztek, amely az Intézet archívumának anyagaiból tartalmaz írásokat. A szerkesztők bőséges kommentárt fűznek a jegyzőkönyvekhez, amelyből az olvasó megismerheti az általános és munkásmozgalmi, valamint a sajtótörténeti összefüggéseket. A kötetek végén található névmutató ezúttal kisebb biográfiákat is tartalmaz, ily módon is megelevenítve az olvasó számára a kor szereplőit. A kötetek bevezetői tájékoztatják az érdeklődőket mind a korszak, mind pedig a jegyzőkönyvek leglényegesebb kérdéseiről, miközben egyúttal levéltári ismertetőt is nyújtanak: „*General’nüj Szovjet pervogo Internacionala.*” 1864—66; 1866—68; 1868—70; 1870—71; 1871—72. (Az I. Internacionálé Főtanácsa. Moszkva, 1961—1965.)

Az Internacionálé megismeréséhez a szovjet történészek egy másik alapvető forrásanyag közzétételével is hozzájárultak, mikor 1959—1960-ban megjelentették a Párisi Kommün jegyzőkönyveit: „*Protokolü zaszedanij Parizsszkoj Kommünü*” (A Párisi Kommün ülésének jegyzőkönyvei). Igaz, az első kötet anyagát — az 1871. március 28.—április 30-ika közötti ülésekét — az 1930-as években már publikálták, az 1871. május 1. és

28-ika közötti anyag azonban kiadatlan maradt, másfelől az új publikáció kiterjedt jegyzetanyaga bőséges egykorú levelezést és sajtóanyagot is mellékel, ami gazdagon kiegészíti az Internacionáléra vonatkozó ismereteinket is.

A Kommünnél maradvá, 1956-ban jelent meg A. Lur'e írása: „*Portretü Parizsszkoj Kommunü*” (A párisi Kommün portréi), amelyben Varlin, Serrailleur, Flourens és mások alakjának megmintázásával, a korszak vázolásával bővítette tudásunkat. 1959-ben pedig második, bővített kiadásban (az első 1940-ben látott napvilágot) megjelent a párisi Kommün egyik legigényesebb, legteljesebb, legnagyobb anyagot feldolgozó, a különböző szereplőket, csoportosulásokat legjobban bemutató, a problémákat leginkább érzékeltető írás: P. M. Kerzsencev: „*Isztorija Parizsszkoj Kommunü. 1871.*” (A párisi Kommün története) c. műve.

Az I. Internacionáléra vonatkozó szovjet feldolgozó történeti irodalom fellendülését mintegy bevezette az a Moszkvában 1955-ben kiadott kötet, amely 1956-ban nálunk magyar nyelven is megjelent: *Marx és Engels harca a proletár pártért*. E kötetben Vorobjova Marx és Lassalle kapcsolatait, valamint később Marxnak a lassalleánizmus elleni küzdelmét elemezte. L. I. Golman az ír kérdést tanulmányozta Marx állásfoglalásainak tükrében, A. I. Korotyejeva pedig az Internacionálé 1872. évi hágai kongresszusáról írt cikket ugyanitt.

Korotyejeva ezt a tanulmányát később újabb adatokkal, forrásokkal kiegészítette, más összefüggésekre is kitért. Ezek után jelent meg 1963-ban műve, a „*Gagszkij kongressz pervogo Internacionala*” (Az I. Internacionálé hágai kongresszusa). Ebben Korotyejeva a Párisi Kommüntől kezdve kíséri nyomon a nemzetközi munkásmozgalom eseményeit. Bizonyítja, hogy a különböző országok munkásszekcióiban mily nagy rokonszenvvel fogadták a Kommün kikiáltását, hogyan védelmezték a Kommün menekültjeit, mikor a különböző kormányok ki akarták őket szolgáltatni. Kitér arra az üldöző hadjáratra, amely az Internacionálé szervezetei ellen indult, majd rendkívül gazdagon dokumentálja levéltári és egykorú sajtóanyagokkal azokat a vitákat, amelyek az Internacionálé keretein belül lábrakaptak, részint személyi ellenszenv, de elsősorban elvi nézeteltérések alapján. Ezek középpontjában a korszak és a tennivalók eltérő értékelése állott. A nézetkülönbségek mellett Korotyejeva hangsúlyozza, hogy tévedés lenne, ha az elvi viták mellett megfeledkeznénk a ki nem mondott szempontokról, s főként a bakunynisták szervezeti lépéseiről, amelyek a Főtanács ellen irányul-

tak, s amelyek megkövetelték a velük szembeni leghatározottabb fellépést.

Az I. Internacionálénak 1868 végén, 1869 elején új szekciója alakult Spanyolországban, amely 1870-ben a nemzetközi munkásmozgalomnak egyik legerősebb tagozatává vált. Erről a spanyol szocialista szervezkedésről hosszú ideig keveset tudtunk, illetőleg egyfelől csak az érdekes kortárs-visszaemlékezések (F. Mora, A. Lorenzo), másfelől anarchista szemléletű feldolgozások álltak rendelkezésre (Max Nettlau). 1964-ben jelent meg Moszkvában az első marxista feldolgozás a spanyol szekciókról A Gonzales tollából: „*Isztorija iszpanszkih szekcij Mezdunarodnogo Tovariscsesztva Rabocsih*” (A Nemzetközi Munkás Egylet spanyol szekcióinak története). Gonzales könyvében a memoárirodalom és a kongresszusi jegyzőkönyvek mellett főként az egykorú spanyol szocialista sajtó anyagából merít, s ily módon kíséri végig a szekciók életét a megalakulás előzményeitől, az utópikus szocialisták spanyol szellemi magvetésétől, a szakszervezeti mozgalom kibontakozásától, majd a tulajdonképpeni sejtek megalakulásától, a szervezetek megerősödésétől, a spanyol szocialista sajtó kiadásától kezdve a belső nézeteltérések jelentkezésén, a vitákon, szakadásokon, ellenkongresszusokon át (e viták különösen 1870—1872 között éleződtek ki) az 1873. évi I. Spanyol Köztársaság megalakulásáig. A rövid életű forradalmi fellendülés nyomán 1874 januárjában Spanyolországra is az ellenforradalmi restauráció időszaka köszöntött, amikor a spanyol szocialista szervezeteket is szétzilálta az üldözés. Gonzales eddig az időpontig ad alapos áttekintést a spanyol munkásmozgalomról.

A centenárium éve gazdag termést hozott a szovjet történeti irodalomban. A történeti szakfolyóiratok mind kitértek az I. Internacionálé problematikájára illetőleg a historiográfia kérdéseire. (Ezzel kapcsolatban lásd a Világtörténet 2—3. számát.) Ugyanakkor számos összefoglaló jellegű munka jelent meg. Ezek között akadtak olyanok, amelyek oktatási, népszerűsítési szempontból ugyan hasznosak, de eddigi ismereteinket lényegesen nem gyarapítják, pl. F. Heifec: „*Pervüj Internacional*” (Az I. Internacionálé. Moszkva, 1965). Mindenképpen ki kell azonban bővebben térnünk a centenáris összefoglalók legigényesebbjére, az I. Bah, L. Golman és V. Kunyina szerkesztésében 1964—1965-ben megjelent kétkötetes „*Pervüj Internacional*” 1864—1876. (Az I. Internacionálé. 1864—1876.) c. munkára. A két kötet kronológiailag tagolódik. Az első az 1864—1870-es korszakot, a második az 1870 utániit öleli fel. Az első kötet tar-

talma számunkra ismerősebb. Ennek a kötetnek első öt fejezete az Internacionálé általános történetével, az előzményekkel, a megalakulással, s az 1866—69. évi kongresszusok eseményeivel ismertet meg. A 6—13. fejezetekig a szerzők az egyes országok munkásmozgalom-történetével foglalkoznak. A magyar olvasók számára ezek a fejezetek több újat nyújtanak, az újdonság határfoka azonban eltérő, mivel a francia és a német fejezetekben, bármennyire is pontosak, sőt terjedelmileg hosszabbak, mint a belga, amerikai, orosz, a szerzők óhatatlanul a már ismert mozzanatok rögzítésére kényszerülnek. A franciák esetében Proudhont és Blanquit mutatják be, majd a párizsi szekció megalakulását, a belső vitákat (amelyeket a Főtanács jegyzőkönyve oly kitűnően rögzít), a blanquisták bírálatát a proudhonistákkal, illetőleg a párizsi szekcióval szemben, a francia küldöttek szereplését a nemzetközi kongresszusokon, a három pert, végül a kibontakozó sztrájkmozgalmat, amivel párhuzamosan új proudhonista vezetőréteg lépett fel Varlin, Malon körül, a régiekkel, a jobboldaliakkal (Tolain, Fribourg) szemben. A német eseménysor ugyancsak ismert: itt a lassalleánusok okoztak problémákat, a fejezet Marx és a Főtanács kezdeményező lépéseit mutatja be, ami végül a Schweitzerral való szakítással záródott. Szó esik Marx írásainak németországi terjedéséről, a délnémet munkásegyletekről, Bebel és Liebknecht tevékenységéről, a német szocialisták parlamenti tevékenységéről, a németek szerepléséről az Internacionálé kongresszusain, végül a délnémet egylet útjáról a leglényegesebb marxista tételek elfogadásáig, az eisenachi pártkongresszusig, a német szociáldemokrata párt megalakulásáig.

Az angol fejezet már ismeretlenebb területre vezet. A leglényegesebb mozzanatok ugyan itt is tudottak: az angolok szerepe az Internacionálé megalakulásában, a Főtanács segítsége a sztrájkmozgalomban, a szakszervezetek legalitásáért vívott küzdelemben, továbbá a parlamenti reformharcban. Itt is külön tárgyalja a szerző az angol küldöttek szereplését a kongresszusokon. Míg azonban a németeké 1869-ig nem volt túlságosan lényeges, a franciák (a jobboldali proudhonisták) pedig többnyire inkább a kisebbségbe szorított ellenzéket képviselték, az angolok 1866-ban jelentős szerepet játszottak a szakszervezeti munka, a sztrájkharc és a 8 órás munkanapért vívott küzdelem elismertetésében. (A szerzők a kongresszusok és a Főtanács jegyzőkönyvének alapos felhasználása mellett a ritkaság számba menő munkáslapokra, valamint a későbbi feldolgozó irodalomra támaszkodnak, az utóbbiakkal gyakorta vitába is szállnak.) Kü-

lön foglalkoznak a Főtanács befolyásának angliai megerősödésével, majd részfejezetet szentelnek az ír kérdésnek.

A három ország munkásmozgalmán kívül általában kevésbé volt ismert és hozzáférhető a többi ország korabeli munkásmozgalma. Ehelyütt a történeti igazság szerint elsősorban Svájc és Belgium kerülhet szóba, minthogy az orosz és az osztrák—magyar munkásmozgalom csak az 1860-as évek végén volt kibontakozóban, az Egyesült Államokéval a kapcsolatok pedig nagyon rendezetlenek, felemásak voltak. Mindazonáltal a három utóbbival kapcsolatban a 20—30 oldalas összefoglalások szolid alapot nyújtanak az érdeklődőknek. Svájccal kapcsolatban a munkásmozgalom kialakulásának sajátosságait, az emigráció jelenlétét, majd a svájci küldötteknek a kongresszuson való szereplését taglalja a szerző. Nagy figyelmet szentel a svájci sztrájkmozgalmaknak, majd pedig a belső eszmei küzdelemnek, amely igen élesen robbant ki a marxisták, proudhonisták, polgári liberálisok, ill. később bakunyinisták között. (A svájci fejezet szerzője a jegyzőkönyveken s a gazdag helyi szocialista sajtón kívül különösen gyakran támaszkodhatott archívumi anyagra, jelesen a Marx—Engels—Lenin Intézetében őrzött levelezésre, főként Becker, Jung, Perret, Bakunin leveleire.)

Az Internacionálénak a londoni bölcső mellett Svájcban szinte másik központja jött létre, hiszen itt tarthatták meg a kongresszusokat. A másik ország, ahol a különböző országokból a küldöttek összejöhettek, Belgium volt. E fejezet bemutatja, hogy milyenek voltak Belgium szociális viszonyai az 1860-as években. (Ez a kép meglepő. Csak néhány adat: 52⁰/₀-os írástudatlanság, a munkások 40⁰/₀-a nő, de 1884-ig nincsen semmiféle törvénykezés a női és gyermekmunkáról, truckrendszer, amit csak 1887-ben törölnek el stb.) A szerző hangsúlyozza a belga munkásmozgalom sajátos vonásait: a vallon és flamand fejlődés eltéréseit, a vallon szabadszellemű, forradalmi hagyományokat, azt a körülményt, hogy Brüsszel hosszú időn át az európai forradalmi emigráció egyik gyülekezőhelye volt. Bemutatja az első munkásszervezkedéseket, a brüsszeli szekció megteremtését 1865 nyarán, s Caesar De Paepe alakját. Az utóbbinak, valamint a belga szekciónak később valóban igen lényeges szerepük volt a szocialista felfogás győzelemre juttatásában az Internacionálé kongresszusain, hiszen a kollektivizálás gondolatát többnyire De Paepe képviselte. A szerző ennek a folyamatnak ismertebb forrásai mellett (publikált jegyzőkönyvek) az olvasót megismerteti a belga szocialista sajtóval, s felhasználja a még

kiadatlan leveleket is. A könyv körültekintően magyarázza és bemutatja a belga sztrájkmozgalmakat, amelyek ekkor Európában itt váltak a legviharosabbakká és a legvéresebbekké.

Az 1965-ben megjelent II. kötet az 1870—1876-os korszakot bemutatva, sokkal több fehér foltot térképez fel, mint az első kötet. Szerkezeti felépítése hasonlít az elsőre. A szerkesztők itt is először az általános megalapozást adták meg (az első fejezetek tárgyalják az Internacionálé magatartását a francia—porosz háború, majd a Párisi Kommün idején, az 1871. évi londoni konferenciát és az 1872. évi hágai kongresszust), s a 6. fejezettől kezdve tárgyalják az egyes országok szekcióinak, munkásmozgalmának eseményeit. Az egyes szekciók tevékenységének bemutatásánál néhány elem óhatatlanul ismétlődik, de a rendezési elv nyomán éppenséggel világosabbá válnak olykor az azonos és az eltérő vonások. A francia—porosz háború idején az internacionalizmus és antimilitarizmus a szembetűnő. A Párisi Kommün esetében is ez az uralkodó, de nyomon követhető az angol szakszervezeti vezetők visszatorpanása, valamint a bankunyinisták voluntarizmusa és politikaellenessége. A londoni és hágai találkozó időszakában, a Főtanács és a baku-nyinista vita idején az egyes szekciók már mindinkább külön-külön utat jártak, egyéni válaszokat adtak, amit a kötet szerzői nagy gonddal mutattak ki.

Egyúttal ráirányították a figyelmet arra is, hogy az Internacionálé ekkor földrajzilag is kiterjedt, s ennek keretében mutatják be a holland, dán, olasz, spanyol, portugál, latin-amerikai, délkelet-európai mozgalmakat.

JEMNITZ JÁNOS

A II. INTERNACIONÁLÉ TÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A marxista történészek egyik legsürgősebb feladata, hogy az imperializmus kora nemzetközi munkásmozgalmáról és a dolgozók e korbeli felszabadító harcáról tudományos, marxista—leninista műveket alkossanak.

Ezért nagy tudományos jelentősége van „A II. Internacionálé története” c. kétkötetes műnek, melynek megírására szovjet szerzői kollektíva vállalkozott. Ez a mű Marx, Engels és Lenin műveire támaszkodik, levéltári anyagokat dolgoz fel, többek között azt az anyagot, amit az SZKP KB Marxizmus—Leninizmus Intézete központi pártlevéltárában őriznek, de felhasználja a II. Internacionáléről már közölt dokumentumokat és az Internacionálé vezetőinek munkáit is.

A II. Internacionálé történetének megírásához az igazán tudományos irányt Marx, Engels és Lenin művei rakták le. Nagyban elősegítették a II. Internacionálé történetének tanulmányozását a szovjet tudósok is. A harmincas években jelentek meg H. Lur'e, G. Zajdel, K. Pol', Sz. Bantke és mások munkái (H. Lur'e: *Az I. és a II. Internacionálé között*. Moszkva, 1928.; Ugyanő: *Engels és a II. Internacionálé létrehozása*. Moszkva, 1931.; G. Zajdel: *Vázlatok a II. Internacionálé történetéhez*. Moszkva, 1931.; Sz. Bantke: *V. I. Lenin és a bolsevizmus a nemzetközi életben*. Megjelent a „Proletarszkaja revoljucija” 1929. évi 2—3. számában. K. Pol': *A bolsevikok és az Internacionálé a háború előtt*. Megjelent a „Proletarszkaja revoljucija” 1931. évi 2—3. és 4—5. számaiban.), melyek nagy és értékes anyagot tartalmaznak a II. Internacionálé létrejöttéről és fejlődéséről, a forradalmi és opportunisták irányzatok szociáldemokrata mozgalmakon belüli harcáról, a háború és béke problémáiról stb. De e munkák egynémelyikének használatánál ki kell belőlük vetni a II. Internacionálé fejlődéstörténete egyes kérdéseinek dogmatikus tárgyalását.

Az ezután következő hosszú időszak alatt a II. Internacionálé történetének tudományos marxista feldolgozására rendkívül

vül kevés figyelmet fordítottak, ami nem kis mértékben lelte magyarázatát a személyi kultusz uralmában és Sztálin néhány téves tételében, a II. Internacionálé tevékenységéről adott helytelen értékelésében.

Negatív értelemben hatott a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozására Sztálinnak az a tézise, hogy egyrészt Marx és Engels, másrészt Lenin között — úgymond — a II. Internacionálé megszakítás nélküli opportunistá uralmának szakasza terül el. E tétel hibás volta nyilvánvaló. Sztálin állítása lényegében tagadását jelentette annak a pozitív szerepnek, amelyet a II. Internacionálé játszott a nemzetközi szocialista mozgalom történetében, különösen pedig fejlődése első szakaszában. Ez az állítás megnehezítette azt is, hogy helyesen értsük meg Engels szerepét, két frontos harcát a II. Internacionáléban. Az opportunizmus osztatlan uralmáról szóló helytelen tétel Sztálint a II. Internacionálé és a kötelékébe tartozó szociáldemokrata pártok egész tevékenységének nihilista értékelésre vezette. Azzal az állításával, hogy a II. Internacionálé legfőbb tevékenysége az opportunizmus vágányán haladt, Sztálin lényegében tagadta a nemzetközi munkásmozgalom fejlődési szakaszait, tagadta a forradalmi és opportunistá irányzatok harcát a II. Internacionálén és az egyes szociáldemokrata pártokon belül.

Rá kell ezzel kapcsolatban mutatnunk Sztálinnak egy másik komoly hibájára is. Sztálin azt állította, hogy — úgymond — az 1917. évi Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt Lenin pártja „⁹/₁₀-ében, ha ugyan nem teljes egészében, *nemzeti erő* volt, amely csak Oroszországra és Oroszországon belül hatott”. Ez az állítás kisebbsítette Leninnek és a bolsevikoknak a nemzetközi küzdőtéren játszott szerepét.

Márpedig az, hogy Lenin megteremtette a bolsevik pártot, kidolgozta az új típusú forradalmi marxista párt ideológiai, szervezeti és taktikai alapjait, fordulópont volt nemcsak az oroszországi proletariátus, hanem az egész világ forradalmi mozgalmának történetében is.

Egyoldalúnak bizonyult Sztálinnak a német baloldaliak tevékenységéről adott értékelése, melyet nem ritkán a II. Internacionálé más baloldali áramlataira is kiterjesztettek. Sztálin „A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről” című írásában fő figyelmét a német baloldali radikálisok hibáira és hiányosságaira összpontosította, s nem domborított ki, milyen komoly érdemeik voltak a nemzetközi munkásmozgalomban a revizionizmus és centrizmus elleni harcban. Sztálin a baloldaliak sze-

repét oda csökkentette, hogy „tehetetlen csoportot” alkottak, hogy „az imperializmus félmensevista elméletét” hirdették, „félmensevista zagyvaságot”, amit Trockij fel is használt a bolsevikok ellen vívott harcában.

Végül kétségbe vonta a II. Internacionálé kongresszusainak minden döntését, azon az alapon, hogy vezetőik szava nem állt összhangban tetteikkel, sőt a szavak és tettek néha egymással teljesen ellentétesek voltak.

Egészen másképp értékelte a II. Internacionálé tevékenységét Lenin, aki ezt írta: „Amikor azt mondják: a II. Internacionálé meghalt, szégyenteljes csődöt mondott, tudnunk kell, hogy ez mit jelent. Ez azt jelenti: hogy csődöt mondott és meghalt az opportunizmus, a reformizmus, a kispolgári szocializmus. Mert a II. Internacionálénak van olyan történelmi érdeme, van olyan örökreszóló vívmánya, amelyről az öntudatos munkás sohasem fog lemondani, nevezetesen: a munkás tömegszervezetek, a szövetkezeti, szakmai és politikai szervezetek létrehozása, a burzsoá parlamentarizmus, s általában a burzsoá demokráciák valamennyi intézményének kihasználása stb.” (Ld.: Lenin, Művei, 29. kötet, 519. l. Bp. 1953.)

Beszélt Lenin arról a történelmileg szükséges és hasznos munkáról is, melyet a II. Internacionálé az osztályharc meghatározott szakaszában végzett.

Miben foglalható össze a II. Internacionálénak ez a történelmileg szükséges, hasznos munkája? Melyek fejlődésének történelmi szakaszai és melyek azok az okok, amelyek az imperializmus korában elfajzásához vezettek? Ezekre és sok más kérdésre csak úgy lehet választ adni, ha a nemzetközi munkásmozgalom szakaszainak lenini értékeléséből indulunk ki.

A II. Internacionálé történetében többé-kevésbé világosan két időszakot különböztethetünk meg. Az első időszakot (1889—1904) az jellemzi, hogy a munkásmozgalom viszonylag „békésen” fejlődött, főleg szélességben, tovább terjedt a marxizmus, megerősödtek hadállásai az anarchizmussal és reformizmussal vívott harcában, szaporodtak a proletár szervezetek. A második időszakot (1905—1914) az osztálykonfliktusok éleződése, a nemzetközi munkásmozgalmon belüli két irányzat harcának erősödése jelzi. E harc az 1905. évi első orosz forradalom idején vált különösen élessé. Utóbbinak leverése után megnövekedett a reformizmus, megalakult a centristák és nyílt opportunisták blokkja, amely tagadta a marxizmus alapvető tételeit és a II. Internacionálé bukásához vezetett.

Az első időszakban a II. Internacionálé általános vonala az

elkövetett egyes hibák ellenére alapján véve helyes volt. Sikeresen teljesítette az ebben az időszakban rá háruló fő feladatot — a nemzeti és nemzetközi munkásmozgalom erőinek konszolidálását. A XIX. sz. végére a szocialista mozgalom jelentős erőt képviselt: a választók milliói szavaztak a szocialistákra, s aktív tevékenységet fejtettek ki a munkáspártok parlamenti frakciói; még az angol tradeunionok is kezdtek rászokni a proletariátus érdekeiért vívott politikai harcra. A szakszervezetekbe beszervezett munkások száma elérte a 6 milliót. Növekedtek és erősödtek a nemzetközi kapcsolatok, valamint a szolidaritás különböző országok munkásai között. A tudományos kommunizmus eszméi a dolgozók egyre szélesebb köreibe hatoltak be. A szocialista mozgalom tömegmozgalommá vált, és mindehhez hatalmas mértékben járult hozzá a II. Internacionálé...

Az imperializmus korszakával új szakasz kezdődött az osztályharc történetében is. Az 1905. évi forradalmat követően a nemzetközi munkásmozgalom előtt teljesen új feladatok álltak. A II. Internacionálé történetében is új szakasz indult...

Az imperializmus fejlődése a nemzetközi mozgalomban nemcsak a forradalmi, hanem az opportunistai irányzat erősödését is magával hozta. Utóbbi a munkásarisztokráciára, a szakszervezeti bürokráciára és a kispolgári útítársakra támaszkodott. A nemzetközi jelenséggé vált opportunizmust „évtizedeken át szülték és táplálták a kapitalizmus ama fejlődési korszakának sajátosságai, amikor a kiváltságos munkások rétegét viszonylag békés és kultúrált létük elburzsoásította, amikor a nemzeti tőke a maga profitjából morzsákat juttatott nekik, elválasztotta őket a kifosztott és nyomorban sínylődő tömeg szenvedéseitől, nélkülözéseitől és elszigetelte őket a tömeg forradalmi hangulatától”. (Ld.: Lenin, Művei, 21. kötet, 239. l. Bp. 1951.) Ezekben az években a jobboldali oportunizmus a munkásmozgalmon belül már olyan irányzattá alakult, amely a burzsoáziával való együttműködésre vett irányt és a legnagyobb veszélyt jelentette.

A nemzetközi munkásmozgalom soraiban bekövetkezett elhatárolódás oda vezetett, hogy a II. Internacionálé vezetőinek egy része fokozatosan a centrizmus álláspontjára helyezkedett. A forradalmi marxistáknak a szocialista forradalmat tagadó és azt reformizmussal helyettesítő opportunisták ellen kirobant éles harcában a centristák lényegében az opportunistákkal való megalkuvás álláspontjára helyezkedtek...

A világháború küszöbén a II. Internacionálé komoly politi-

kai erő volt. A kötelékébe tartozó pártok mintegy 3,4 millió tagot egyesítettek. Jelentősen megnövekedtek a befolyása alatt álló tömegszervezetek is. A szakszervezetek több mint 10 millió, a szövetkezetek több mint 7 millió tagot egyesítettek. A szocialisták folyóiratok és napilapok százait adták ki. A választók milliói szavaztak a szocialistákra.

De az első világháború küszöbén a II. Internacionálé és legfontosabb pártjainak vezetősége centrista álláspontra helyezkedett...

A centristák és a jobboldali elemek közötti blokk általános jelenséggé vált mindegyik nyugat-európai szociáldemokrata pártban és az Internacionálében is...

Minden ország proletariátusának legjobb képviselői az elé a feladat elé kerültek, hogy a munkásosztály valóban forradalmi elemeit új, nemzetközi szervezetbe egyesítsék, megteremtsek a proletár világforradalom vezérkarát. Ennek a feladatnak a valóra váltását vállalta magára a bolsevik párt.

(Részletek L. I. ZUBOK tanulmányából.
Novaja i novejszaja isztorija, 1964. 4. sz.)

KÍNA TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA AZ OROSZ ÉS SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

Az orosz orientalisztika s benne a sinológia nagy múltra tekint vissza. Törvényszerű ez, hiszen az ország területének jelentős része az ázsiai földrészhez tartozik, s a történelem folyamán számos érintkezés volt a keleti népekkel, a mongol, a török, a kínai birodalommal és Japánnal, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Az évszázadok során a barátságos kereskedelmi és kulturális kapcsolatok mellett nemegyszer háborús konfliktusok is kirobbantak. Oroszországot tehát már földrajzi fekvése is eleve predesztinálta arra, hogy keleti szomszédai iránt fokozottabban érdeklődjék. S a múltban csakúgy, mint napjainkban, meglehetősen általános az a törvényszerűség, hogy egy-egy országban valamely tudományág, de különösen az orientalisztika kifejlődése politikai, gazdasági, eszmei-kulturális eredőkre vezethető vissza.

A másik tényező, amely Oroszországban a keletkutatást ösztönözte, az, hogy az ország területén számos, ún. keleti nemzetiség él.

Mielőtt az orosz és szovjet sinológia Kína-történet kutatását ismertetnénk, úgy véljük, szükséges e tárgykör néhány alapvető forrásmunkájára az olvasó figyelmét felhívni:

Az orosz sinológia kitűnő, modern bibliográfiával rendelkezik. P. E. Szkacskov: *Bibliográfija Kitaja* (Kína bibliográfiája, Moszkva, 1960.) csaknem 700 oldalas hatalmas kötetében 1730—1957-ig 19 551 orosz kiadásban megjelent könyvről és folyóiratcikkről ad számot, s benne a történelem korszakonkénti elrendezésben kapott külön fejezeteket. A munka egy korábbi (1730—1930-ig), 200 év anyagát feldolgozó változatát az 1932-es szovjet kiadás alapján, 1948-ban az Egyesült Államokban is kiadták.

Az alábbiakban felsoroljuk az orosz és szovjet orientalisztika történetével foglalkozó legfontosabb könyveket és tanulmányokat.

Ocserki po isztorii ruszszkogo vosztokovedenija (Az orosz

keletkutatás történetéből) címen több kötet jelent meg. E sorozat 2. kötetében találjuk A. L. Galperin: *Ruszszkaja isztoricseszkaja nauka o zarubezsnom dal'nem vosztoke* (Az orosz történettudomány a határon túli távol-keletről, Moszkva, 1965. 3—35. l.) c. cikkét.

V. V. Sztruve: *Szovetszkoe vosztokovedenie za szorok let* (A szovjet keletkutatás negyven éve. Ucsenüe Zapiszki Insztituta Vosztokovedenija, tom XXV. Moszkva, 1960. 3—29. l.)

V. G. Scsebenkov: *Ruszszo—kitajszkie otnosenija v XVII. v.* (Orosz—kínai kapcsolatok a XVII. században. Moszkva, 1960.)

M. Sz. Kapica: *Szovetszko—kitajszkie otnosenija.* (Szovjet—kínai kapcsolatok. Moszkva, 1958.)

Peng Ming: *Csung-Szu jou-ji ső.* (A kínai—szovjet barátság története. Peking, 1957.)

R. V. Vjatin, Sz. L. Tihvinszkij: *O nekotorüh voproszah isztoriczeszkaj nauki v KNR.* (A Kínai Népköztársaság történettudományának néhány problémájáról. Voproszű Isztorii, 1963. 10. 3—20. l.)

Ezen alapvető forrásokon kívül több tucat könyv és folyóirats cikk foglalkozik még a két ország kapcsolatával, amelyekben elsősorban jelen témánkhoz sok érdekes és fontos adalékot találtunk.

Az orosz—kínai kapcsolatok néhány korai epizódtól eltekintve, a 16—17. sz. fordulóján kezdődtek, amikor az orosz települések egyre mélyebben nyomultak be Szibériába, egészen a Csendes-óceán partvidékéig. A 16. században több követség is megfordult a kínai császári udvarban. (Bojkov 1654—56, Perfiljev 1658, a román származású Szpatarij, eredeti nevén Nyikolaj Milescu 1675—77 és Golovin 1686—1690.)

E követségek kezdetben nem sok sikert hoztak. A század végére azonban már sikerült éppen Golovin követségének eredményeként 1689-ben megkötni az első orosz—kínai, ún. nyercsinszki szerződést, amely az Amúr menti határ kérdésében és a kereskedelemben is eredményhez vezetett. Oroszország volt egyébként az első európai állam, amellyel Kína szerződéses viszonyba lépett, Nagy Péter cár ugyanis nagy figyelmet fordított Szibériára, Mongóliára és Kínára. 1700-ban adta ki a cár rendeletét ösztöndíjasok Kínába küldéséről. Ez a rendelkezés csak 1727-ben realizálódott, amikor is létrejött Pekingben a pravoszláv misszió. Ez a misszió lett azután az orosz sinológia bázisa. Az első időkben tanulmányuk tárgya a kínai és mandzsui nyelv, az ország szokásainak, földjének megismerése és a mindeknek alapját képező könyv- és kéziratgyűjtés. Ezek a Kínát

járt diákok kezdték a kínai irodalom és filozófia alapvető munkáit orosz nyelvre fordítani. Az első sinológusok *Ilarion Roszsohin* (1717—1761) és *Alexej Leontyev* (1716—1768) voltak. Sok kínai történeti krónikát fordítottak s egynémelyik meg is jelent nyomtatásban a 17—18. század fordulóján. Leontyevnek egész sor fordítása jelent meg a dinasztikus kínai krónikákból. Egy ilyen korai forráskiadványban *N. Bantis-Kamenszkij* 1619—1792-ig gyűjti össze a kínai és orosz kormány közötti diplomáciai tárgyalások anyagát a külügyminisztérium levéltári anyagából. Ez az érdekes forráskiadvány Kazányban, 1882-ben jelent meg.

1818-ban megalakult az Ázsiai Múzeum, amelynek könyv- és kéziratanyaga világviszonylatban nagyon jelentős, s ezzel szakszerű bázist kapott az orientalisztika. Ugyancsak 1808-ban *G. I. Szpasszkij* indította meg a Szibirszkij Vesztnik (Szibériai Értesítő) c. folyóiratot, amelynek hasábjain állandó fórumot kapott az orientalisztika. Az 1830-as években a kazanyi egyetemen kínai és mandzsú katedra létesült, amely azután iskolát teremtett, s szerepe világviszonylatban is jelentős volt.

Ebből az iskolából került ki a 19. sz. első felének nagy sinológusa, *N. Jakinf Bicsurin* (1777—1853). Ő is egyik pravoszláv misszióval került ki Pekingbe 1807-ben, s csak 1821-ben tért haza, megrakodva mintegy 400 pud kínai könyvvel. Hazatérése után egész kis könyvtárra való könyvet írt és fordított. Kína társadalma, földrajza, filozófiája, irodalma, története, mind érdeklődési körébe tartozott. Könyvet írt olyan kérdésekről, mint Kína viszonya Tibettel, Hszincsianggal és Mongóliával, amelyekről akkor a külvilág szinte semmit sem tudott. Megírta többek között Kína dinasztikus történetét is. Természetesen nem beszélhetünk abban a korban még sinológus történészekről. Bicsurin sem volt történész, hanem polihisztor, mert a polihisztorság dominált még sokáig a sinológiában akkor is, amikor a szaktudományok egyéb területeken már differenciálódtak. Az orosz sinológia a 18. században még elmaradt a nyugat-európai mögött, ám a 19. század közepére Bicsurin tevékenysége ezt a lemaradást behozta, sőt túl is szárnyalta a nyugatiakat.

Mindamellettt Bicsurin Kína-szemléletét bizonyos idealizálás jellemezte. Kína társadalmi rendszerét, filozófiáját erősen túlértékelte, s ebből következett az a gyengesége, hogy nem ismerte fel Kína elmaradottságát. Belinszkij is bírálta őt azért, mert nem tudta megmagyarázni, miként állhatott elő az a helyzet, hogy az 1840-es ópiumháború idején 400 millió kínai tehetetlen volt 3000 angol tengerésszel szemben.

Az 1840-es években alakult meg a nagy hírű Orosz Földrajzi Társaság, amelynek tevékenysége nagy lendületet adott az orientalisztika fejlődésének. 1855—56-ban létrejött a szentpétervári egyetemen a keleti fakultás, s ezzel új korszak vette kezdetét a szisztematikus tudományos képzés terén. Pétervár mellett időről időre más centrumok is kialakultak, elsősorban attól függően, hogy valamely jeles orientalista melyik egyetemen dolgozott. Így pl. Pétervár mellett a kazányi egyetem, valamint Moszkva és Taskent játszott fontos szerepet az orientalisztika fejlesztésében. Bár a 19. század végi és a forradalom előtti orosz orientalisztika jelentős volt, nem nagy érdeklődést mutatott a társadalomtudományi problémák iránt. Főleg a filológia dominált s legfeljebb az eseménytörténet pozitivista felfogásáig jutottak az orosz sinológus történészek.

Az októberi forradalom új és széles perspektívát nyitott az orientalisztika számára. Marx és Lenin eszméi Kelet elnyomott népei számára is felszabadulást hirdettek. Lenin számos, Kínával kapcsolatos cikket írt, s minden jelentős kínai történeti eseményre nyomban reagált. Az Iszkra 1900 decemberi első számában pl. az éppen akkor leverte boxer-felkelésről „Kínai háború” címen írt cikket és élesen ítélte el a nagyhatalmak rablóháborúját. A Pravda 1913. május 31-i számában „Az elmaradott Európa és az élenjáró Kína” c. cikkében a forradalmat eltipró Juan Si-kaj és az őt támogató európai burzsoázia felett mondott ítéletet. Amikor bátorítja, támogatja Szun Jat-szen demokratizmusát, meg is bírálja nacionalista és utópista koncepcióit. Az októberi forradalom győzelme után a szovjet-orosz kormánynak az a lépése, hogy lemondott a cári Oroszországnak Kínában erőszakkal megszerzett jogairól, olyan történelmi tett volt, amely igen nagy hatással volt Kelet elnyomott népeire. A nemzetiségek önrendelkezési jogainak kimondása a szovjet alkotmányban, a Szovjetoroszországban élő keleti nemzetiségek számára is új fejlődési perspektívát adott a cári elnyomatás után. Érthető tehát, hogy az orientalisztikára, a sinológiára nagy súlyú feladatok megoldása hárult. Lenin rendelkezésére 1922-ben létrejött az összoroszszerzági orientalisták társasága az a célkitűzéssel, hogy Kelet újkori történetét és kultúráját tanulmányozzák. Nem volt könnyű ez a nagyarányú programváltoztatás, hiszen, mint fentebb megjegyeztük, a forradalom előtti orosz sinológia nem nagy érdeklődést mutatott a társadalmi problémák iránt.

N. Ja. Marr volt ennek a nagy átformálódásnak egyik szervezője. A különböző orientalista kutatási centrumokból (mint a

Buddhista Kultúra Intézete, Turkológiai Kabinet, Orientalista Kollégium) 1930-ban létrejött az Insztitut Vosztokovedenija Akademii Nauk (SZTA Keleti Intézete), amely nagyszámú kutató egyesítése révén a világ egyik legjelentősebb orientalista centruma lett. Az Intézet kezdetben két szektorból állott: 1. történeti és gazdasági, 2. irodalomtudományi. 1941-ben hozták létre az ókori keleti kutatócsoportot. Az intézet profiljában erőteljesen dominált az új- és legújabbkor, ellensúlyozandó azt a korábbi helyzetet, amikor alig foglalkoztak társadalmi és aktuális tudományos problémákkal. A legfőbb témacsoport „az imperia-lizmus ellentmondásai a Keleten” volt. A keletkutatás kettős irányú. Egyrészt a Szovjetunió keleti területein élő népek kutatására, nevezetesen arra a problémára irányul, hogy nemzeti és társadalmi fejlődésük sajátosságai mellett a szocialista átalakulásuk milyen fejlődési szakaszokon keresztül történik. Másrészt az ún. határokon kívüli Keletre, amelynek nemzeti öntudatra ébredése és társadalmi forradalma éppen az októberi forradalom hatására gyorsult meg és ezzel számos új, égetően fontos elméleti és gyakorlati problémát adott a tudományos kutatásnak.

A kutatóintézet megszervezése és az új kutatási program kialakítása mellett a könyv- és folyóiratkiadás területén is lényeges előrelépés történt. Megszervezték a Keleti Irodalmi Kiadót (Izdatel'sztvo vosztocsnoj literaturü), amely az Akadémiai Kiadó és az egyetemek, valamint a Kaukázuson-túli köztársaságok kiadói mellett a Kelettel foglalkozó publikációk legfőbb gazdája lett. Számos orientalista profilú folyóirat indult. Közük a „*Problemü Vosztokovedenija*” (A keletkutatás kérdései), „*Szovremennüj Vosztok*” (A mai kelet), majd később a „*Szovetszkoe Vosztokovedenie*” (Szovjet Keletkutatás), „*Narodü Azii i Afriki*” (Ázsia és Afrika Népei), „*Szovetszkoe Kitajevedenie*” (Szovjet Kína-Kutatás) a legfontosabbak. A kizárólag keleti profilú folyóiratokon kívül jó néhány tudományos folyóirat között rendszeresen keleti vonatkozású cikkeket. Ilyenek pl. a *Szovetszkaja arheologija* (Szovjet régészet), *Vesztznik drevnej isztorii* (Ókori Történeti Értesítő), *Szovetszkaja etnografija* (Szovjet Etnográfia), *Epigrafika vosztoka* (Keleti Epigráfia) stb

A bibliográfiai adatok arról vallanak, hogy a szovjet sinológus történészek nagy érdeklődéssel fordultak az aktuális témák felé. A 20-as, 30-as évek fő műfaja a kisebb-nagyobb tanulmány, a szakemberek ebben az időben keresik nagy témájukat, s e témák egy-egy részletkérdéséről publikálnak. Megjelenik néhány monográfia is, mint pl. V. M. Stejn: „*Kína pénz-*

ügyi válsága” c. könyve 1935-ben, vagy N. Ja. Avarin: „Az imperializmus Mandzsúriában” c. kötete 1934-ben. Kína történetének marxista feldolgozására is megtörténnek az első kísérletek. Kara Murza: „Kína újkori története” 1939—41 között jelenik meg több részletben, 1933-ban pedig ugyanő a kantoni kommünről jelentet meg nagyobb tanulmányt. L. I. Duman *Kína ókori történetét* adja ki 1938-ban. Az erősödő sinológia 1940-ben külön tanulmánykötettel jelentkezik.

A távol-keleti háborús bonyodalmak, a japán imperializmus Kína elleni támadása a nemzetközi politikai témákat helyezte előtérbe a 30-as évek végén. Az imperializmus távol-keleti politikájának feldolgozásához a keleti történészek kollektívájának együttes erőfeszítésére volt szükség. A moszkvai keleti történészek, I. M. Reiszner és Sz. N. Rosztovszkij szerkesztésében 1948-ban adták ki „A gyarmati és függő országok újkori történetét”.

A kínai forradalom győzelmével az újkori és legújabbkori kínai történet kutatása újabb lendületet vett. Ja. M. Parfionovics a Szovetszkoe Kitajeverdenie (Szovjet Kína-kutatás) 1958. 1. számában az 1946—1956 közötti, kínai történettel foglalkozó disszertációkat számbavéve megállapítja, hogy e tíz esztendő alatt védett 136 disszertáció 80%-a 1952—56 között került benyújtásra, s témájuk nagyrészt az imperializmus Kína elleni gazdasági és katonai agressziójával, valamint a felszabadító háború és a forradalmi mozgalom kérdéseivel foglalkozik. E disszertációk értéke természetesen nem egyenrangú, többségük azonban széles kínai, orosz és nyugat-európai forrásanyag felhasználásával készült. V. N. Nikiforov: „A Kuomintangnak a Japán elleni háború (1937—1945) idején folytatott hazaáruló politikájáról, N. P. Vinogradov: Az újdemokratikus forradalom munkásmozgalmáról, N. P. Iljusicskin: A második forradalmi polgárháborúról (1927—1937), R. V. Vjatkin: Az 1921—1931 közötti angol—kínai viszonyról, A. A. Furszenko: Az amerikai imperializmus 1895—1900 közötti Kína-politikájáról írtak értékes munkákat.

Természetesen nem vállalkozhatunk e rövid cikk keretei között arra, hogy erről a hatalmas irodalomról átfogó és teljes képet adjunk. Úgy véljük azonban, hogy az 50-es évek közepéig egyrészt a régi Kína története, valamint némely esetben a filológiai alapvetés a kelleténél jobban háttérbe szorult, ami a forradalom előtti iskola hibái, gyengeségei ellen folytatott küzdelemnek nehezen elkerülhető velejárója volt.

Kína történetének ma a Szovjetunióban igen népes és erős

tudósgárdája van. *Tihvinszkij, Nikiforov, Vjatkín, Efimov, Erenburg, Jur'ev, Avarin* és még sok más szovjet sinológus történész nemzetközi rangot vívott ki magának. *Tihvinszkij* 1959-ben megjelent monográfiája a *kínai reformmozgalomról*, *Efimov: A mandzsú dinasztia külpolitikája a 19. sz. végén c.* 1956-ban kiadott könyve a vizsgált korszak árnyalt, nagyszerű elemzései, hogy csak egy-két példát említsünk.

A szovjet sinológus történészek munkáiból magyar nyelven is megjelent néhány az 50-es években, amikor igen nagy szükség volt arra, hogy Kína történetével, különösen újkorával és forradalmával történészeink és a szélesebb olvasóközönség is megismerkedjenek. *Efimov: „Kína újkori és legújabbkori története”* 1951-ben, *Kara-Murza: „A nagy kínai parasztháború (1850—1864)”*, 1954-ben, *Avarin: „Harc a Csendes-óceánért”,* 1954-ben, *Zsukov: „A Távol-Kelet a nemzetközi politikában 1870—1945”* 1953-ban jelentek meg magyar fordításban. Ezenkívül számos ismeretterjesztő jellegű szovjet könyv és kiadvány segített megismertetni Kínát. 1966-ban jelenik meg *Ermasov: Szun Jat-szenről* írott könyve a Kossut Kiadónál, amely szintén nagy hiányt pótol.

Foglalkoznunk kell végül *R. V. Vjatkín* és *Sz. L. Tihvinszkij* sinológus történészek elvi jelentőségű cikkével, amely a *Voproszú Isztorii* 1963. 10. számában jelent meg „A Kínai Népköztársaság történettudományának néhány problémájáról” címmel. A szerzők itt vizsgálat tárgyává teszik azokat a történet-szemléleti tendenciákat, amelyek az ötvenes évek végétől a kínai történettudományban jelentkeztek.

Az egyik ilyen tendencia, amely a polgári európacentrikus történet-szemlélet elleni harc jegyében bontakozott ki, az ázsia-, ill. sinocentrizmus. Csou Ku-cseng történészprofesszor pl. a tízkötetes szovjet világtörténetet európacentrizmussal s azzal vádolja, hogy hiányzik belőle a világtörténeti mérce. Csou professzor, Sanghaj vezető történésze, a keleti kultúrának az embe-riség történeti fejlődésében betöltött szerepét, s benne a kínai kultúra jelentőségét erősen túlértékeli. Ebből a szemszögből ítéli meg például a mongol hódítást is. Figyelmen kívül hagyva a pusztítást, a mongol világbirodalom történeti szerepét azért tartja jelentősnek, mert általa a Pamíron túl is nagyobb lehetőség nyílt a kínai irodalom, művészet és filozófia terjedésére. Az újkori európai fejlődéshez Csou Ku-cseng azt a megjegyzést fűzi, hogy az ázsiai sárga fajtól a vezetőszeretet hosszú időre elragadta a fehér faj, ezért a kapitalista termelési mód ott korábban kifejlődött, mint a világ más részein.

Li Su, a Renminribao 1961. júl. 8-i számában megjelent cikkében a kínai múlt, a régi kínai társadalom és Konfuciusz idealizálásának hibájába esik. Kína pl. — írja — nem élt át olyan megrázkódtatást, mint a Római Birodalom pusztulása, Kínában nem volt vallási inkvizíció, ezért nem lehetett reneszánsz sem. Az irodalom Európában csak a kapitalizmus korában ért el eredeti fejlődést, míg Kínában virágzott a feudalizmus korában is. Kínának volt Konfuciusza, aki nagy szerepet töltött be a kínaiak nemzeti karakterének kiformalásában, Európában viszont abban az időben nem volt olyan ember, akit vele szembe lehetne állítani.

Hosszan lehetne még sorolni az ilyen és hasonló nézeteket, amelyek vezető történeti folyóiratokban és központi sajtóorgánumokban jelentek meg. Egyik cikkben azt olvashatjuk, hogy Kína egyik forrása volt a francia enciklopédisták ateizmusának, materializmusának, naturalizmusának és racionalizmusának, sőt megjelent olyan cikk is, amely Amerika felfedezését egy 5. században élt kínai buddhista szerzetesnek tulajdonítja.

Újabban a mandzsú hódítás is új értékelést kapott. Liu Tchien professzor a mongol hódításhoz hasonlóan az ország egyesítésének jelentőségét húzza alá, s a mandzsúknak nem hódítót, hanem Kína egyik dinasztiaalapító nemzetségét látja.

A másik probléma, amelyet e viták hangsúlyoz, hogy a kínai történészek elzárkóznak a nemzetközi kapcsolatok ápolása elől, sőt még a könyv- és folyóiratcserét is erősen korlátozzák. A történelem azzal a tanulsággal szolgál, hogy az elzárkózás a múltban épp úgy, mint a jelenben, óhatatlanul szubjektívizmushoz vezet.

A Kínai Népköztársaság megalakulása után a szovjet és a kínai történészek között sokoldalú kapcsolat fejlődött ki. Számos szovjet történész munkáját adták ki oroszul. Kínában is sok szovjet történeti munka fordítása jelent meg. Az ideológiai viták, a politikai kapcsolatok romlása természetesen nem voltak jó hatással a történettudományra sem. Volt olyan időszak, amikor a szókimondó vita helyett várakozó álláspontra helyezkedtek a történészek is, s ez az itt vázlatosan ismertetett cikk volt az első, amely nyíltan szembeszállt ezekkel a helytelen kínai történet szemléleti tendenciákkal. Természetesen a továbbiakban még sok, indulattól mentes elemző tanulmány, kínai részről pedig az elzárkózás feloldása szükséges ahhoz, hogy a tudomány fejlődését előrelendítő viták bontakozhassanak ki.

JÓZSA SÁNDOR

1924-es választási hadjárat eseményeire és pl. LaFollette szenátor tevékenységére korlátozódik. (Lásd „Vázlatos Történet” 2. kötet, 72—73. lap. N. N. Jakovlev, 92—102. lap.) Csak E. V. Ananova lépi át ezeket a határokat, amikor könyvében (110—112. lap) rövid tudósításokat hoz a húszas évek haladó mozgalmának legfontosabb elemeiről. Ellenvetést vált ki az az értékelés is, melyet a szerzők LaFollette 1924-es választási programjáról adnak. Ez a program a munkások és farmerek számos fontos szociális és gazdasági követelését tartalmazza, céljaul tűzte ki a monopóliumok megfékezését és az államigazgatási rendszer demokratizálását. Mindez reális előfeltételeket teremtett egy hatalmas monopóliumellenes koalíció megszületéséhez. Éppen ebből indul ki W. Foster, amikor a „LaFollette-mozgalmat” úgy értékeli, mint „a munkások, kispolgárság és farmerek monopoltőke-ellenes egységfrontját, a kispolgárság és a szakszervezeti vezetők irányítása alatt. (Lásd W. Z. Foster: *History of the Communist Party of the United States. Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története.* New York, 1952., 220. oldal.)

Az ismertetett művek szerzői más véleményen vannak. N. N. Jakovlev könyvében például az áll, hogy LaFollette akciói „inkább csak a régi haladó mozgalom utolsó vonaglásai voltak, semmint új erő születése az amerikai politikai életben” (100. lap). E. V. Ananova LaFollette programját „nagyhangúnak” és „homályosnak” nevezi, magát LaFollette-t pedig demagógnak, aki felkapja az elégedetlen munkások és farmerek hangját! (114. lap.) Véleményünk szerint az effajta értékelések azokkal a megalapozatlan elképzelésekkel függenek össze, melyek a húszas évek elején szélteben el voltak terjedve.

Egy másik probléma, mely az ismertetett munkákban nem tükröződik eléggé, ez a harmincas évek tömegmozgalma a reakció és a fasiszmusnak az Egyesült Államokban is fenyegető réme ellen. Fukarul és sematikusán van megvilágítva az az éles politikai harc, mely Franklin Roosevelttel kormányozta „New Deal” politikájának sorsa körül robbant ki az Egyesült Államokban a harmincas évek közepén, és amely világosan meghatározta az amerikai finánc-tőke vezető köreinek politikájában megmutatkozó két alapvető tendenciát, a reakciót és a mérsékelt liberálist. Bár ezt a problémát általánosságban felvetik, mégis az esetek többségében szem elől tévesztik a politikailag elmaradt, különböző utópisztikus reformprogramokat védelmező néprétegek ösztönös tömegfellépéseit (ilyenek voltak az EPIK, a Townsend-mozgalom, a „Társadalmi Igazság Nemzeti Szövet-

ják a marxizmus—leninizmus „elavult” tanításait. A szovjet tudósok széleskörű statisztikai anyag alapján meggyőzően bizonyítják, hogy az amerikai gazdasági életben meglévő bizonyos sajátosságok (a termelőerők fejlődésének viszonylag gyors üteme, a hosszúra nyúló háború utáni fellendülés) egyáltalán nem változtatják meg a kapitalista termelés alapvető törvényeinek érvényét, mint ahogy az amerikai munkásoknak az európaiakéhoz viszonyítva magasabb életszínvonala sem jelenti, hogy az Egyesült Államokban eltűntek az osztályok és megszületett az „általános jólét állama”.

A felsorolt munkák többségének másik fontos érdeme, hogy alaposan vizsgálják az Egyesült Államok munkásmozgalmának történetét a kapitalizmus általános válságának szakaszában. A proletariátus osztályharca különböző formáinak elemzése előnyösen megkülönbözteti a szovjet történeti irodalmat azoknak a polgári szerzőknek számos munkájától, akik vagy teljesen átsiklanak a munkásosztálynak a monopoltőke elnyomása ellen vívott harcán, vagy meghamisítják annak lényegét, méreteit és jelentőségét. Az amerikai proletariátus utolsó félévszázad alatt vívott harca legfontosabb szakaszainak tanulmányozása szemléltetően megerősíti, mennyire távol állnak a valóságtól a polgári rend apologétáinak állításai „az osztályérdekek harmóniájáról” az Egyesült Államokban, és hogy mennyire növekszik a jelenlegi időszakban a dolgozó tömegek befolyása a társadalmi életre.

A szovjet szerzők műveiben megvilágítást nyernek az Egyesült Államok bel- és külpolitikájának legfontosabb szakaszai is. Részleteiben nyomon követik a reakciónak az imperializmus korára jellemző belpolitikai erőfeszítéseit és az Egyesült Államok külpolitikai kalandorságának és agresszivitásának fokozódását, mely a második világháború után legtökéletesebben a mccartyzmusban és a „hideg háborúban” jutott kifejezésre. Ugyanakkor meg kell azt is jegyezni, hogy ezekben a művekben (V. Sz. Zorin és V. I. Lan könyvének kivételével) nem mindig tanulmányozzák kellő mértékben a hatalmon levő nagyburzsoázia táborán belüli rétegződést és erőviszonyokat, nem mindig veszik figyelembe a két jellemző irányzat meglétét: az egyik irányzat a reakció és a kalandorság fokozására irányul, és ezt a monopoltőke befolyásos szélsőséges csoportjai képviselik, a másik viszont réalisztikusabb politikára irányul, s ezt a tömegek nyomására a nagyburzsoázia mérsékeltebb, liberálisabb körrei hirdetik. Pedig e két jelzett irányzat harca az amerikai élet jellemző vonása volt és marad.

A szovjet szerzőknek az Amerikai Egyesült Államok legújabbkori történetéről írt általános munkái témakörüket tekintve, természetesen közel állnak egymáshoz. Mindazonáltal nem ismételtetik egymást. Ellenkezőleg, mindegyiknek megvan a maga jellegzetessége, a maga saját nézőpontja, a szerzők mindegyike elősegíti a jelenkori Amerika történetéről a teljes kép megteremtését. N. N. Jakovlev például a legnagyobb figyelmet az Amerikai Egyesült Államok külpolitikájának szenteli, különös tekintettel a második világháború időszakára (5. fejezet). Könyvének idevágó részeit gazdagon dokumentálja, sok új tényanyagot ad, s mélyenszántóan elemzi a bennük felvetett problémákat. N. N. Jakovlev könyvét lebilincselő előadásmód jellemzi, nyelvezete világos és képszerű. Mindez könyvét az olvasók igen széles köre számára teszi élvezhetővé. Nyilvánvalóan nem elégséges azonban a szerzőnek az Egyesült Államok belpolitikai és munkásmozgalmi kérdéseire fordított figyelme.

Az Amerikai Egyesült Államok belpolitikai történetének problémáit, különösen a társadalmi és gazdasági politika vonatkozásában, körültekintően és meggyőzően elemzi E. V. Ananov, valamint „Az Amerikai Egyesült Államok új- és legújabbkori vázlatos története” második kötete is. E munkák adják az F. Rooseveltt-kormány által meghirdetett „New Deal” legteljesebb és legpontosabb értékelését is. Részletesen nyomon követik a kommunista és munkásmozgalmak történetének legfontosabb szakaszait. Végül pedig „Az Amerikai Egyesült Államok új- és legújabbkori vázlatos története” komoly érdeme, hogy kimerítő historiográfiai fejezetet is tartalmaz. Ugyanakkor mindkét mű az előadásmód élénkségét és világosságát tekintve, jelentősen elmarad N. N. Jakovlev könyvétől.

V. Sz. Zorin munkáját az amerikai monopoltőke összetételének, az Egyesült Államok vezető pénzügyi köreinek s a gazdasági életben és politikában játszott szerepüknek mélyreható elemzése teszi értékké. A könyv részletesen nyomon követi, hogyan nyomultak az előtérbe a második világháború után a fináncsőke új, erős, regionális csoportjai (a kaliforniai, a középnyugati, a texasi), melyek aktíváik méretei tekintetében sok esetben túlszárnyalták a régi pénzügyi csoportokat. E változások elemzése azért fontos, mert a Nyugat fiatal pénzügyi csoportjai a háborút követő időszakban nemegyszer megkísérelték már kiragadni a hegemoniát Észak-Kelet régi pénzügyi csoportjainak kezéből és elfoglalni az Egyesült Államok gazdasági életében és politikájában azt a helyet, melyet már régóta a Wall-street tart megszállva. Ugyanitt jegyezzük meg azt is,

Csupán V. I. Lan könyvében találhat az olvasó adatokat az amerikai mezőgazdaság iparosodásáról. (Lásd a 478. lapot.)

Kétségtelen, hogy az Amerikai Egyesült Államok háború utáni történetének megvilágítása a legnagyobb nehézségeket támasztja. Ezért nem lehet rajta csodálkozni, hogy a kérdéses időszak néhány fontos problémáját még nem eléggé ismerik. Az egyik ilyen probléma az állami monopoltőke fejlődése a második világháború után. Az Egyesült Államok-beli állami monopolkapitalizmus sajátosságainak kutatása, összevetve más országokkal, azoknak a lehetőségeknek a tanulmányozása, mennyiben tud a polgári állam befolyást gyakorolni a gazdasági ciklus menetére — mindez a szovjet tudósok rendkívül aktuális feladata. Az ismertetett munkák többségében az állami monopolkapitalizmus jelenkori fejlődésének kérdései még indokolatlanul kevés helyet folgalnak el, és azokat rendszerint csak a legáltalánosabb formában vetik fel. (Lásd például „Vázlatos történet” 2. kötet, 387., 426., 433. lap; N. N. Jakovlev, 503., 551., 574. lap.) Kissé részletesebben vizsgálja ezeket V. I. Lan, de őneki is azt a szemrehányást tehetjük, hogy ennek az annyira fontos kérdésnek nem szentel kellő figyelmet. Így például a szerző az eléggé bőre szabott összegező fejezetében egyszer sem említi meg az állami monopolkapitalizmust. Teljesen érthetetlen az is, miért hiányzik V. I. Lan munkájából a kapitalizmus általános válsága harmadik szakaszának és e válság Egyesült Államok-beli megnyilvánulásainak elemzése.

Nagy figyelmet szentel az állami monopolkapitalizmus problémájának V. Sz. Zorin. De ő is csak azt vizsgálja részletesen, hogyan használják ki a monopóliumok az államapparátust a maguk céljaira. A kérdés másik fontos aspektusa — a burzsoá állam megnövekedett szerepe a gazdasági életben — V. Sz. Zorin munkájában már gyengébben van feltárva. Bizonyos mértékig ezt a hézagot tölti ki a szovjet történészek 1964-ben publikált kollektív munkája, melynek címe: „*A Kennedy-kormány gazdaságpolitikája, 1961—1963*”.

Nem kapunk eléggé teljes és alapos képet az ismertetett munkákban a mai amerikai munkásmozgalomról sem. A szerzők lényegében a sztrájkmozgalom részletes leírására korlátozódnak, helyesen arra a következtetésre jutván, hogy a háború utáni időszakban az jelentősen megnövekedett. De ez kevés az Egyesült Államok mai sztrájkmozgalmának jellemzésére, amely bizonyos eredményei ellenére is viszonylag még mindig gyöngye maradt. A szerzők úgyszólván egyáltalán nem használják fel azokat a mélyenszántó elméleti tételeket, melyeket W. Foster

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
LEGÚJABBKORI TÖRTÉNETÉRŐL ÍRT SZOVJET MŰVEK
(1960—1964. ÉVI KIADVÁNYOK)

Az Amerikai Egyesült Államok, a jelenkori kapitalista világ vezető országa legújabbkori története tanulmányozásának nagy a tudományos és politikai jelentősége. Az SZKP XX. kongresszusa óta eltelt évek alatt a Szovjetunióban érdekes munkákat adtak ki, melyek jelentősen hozzájárulnak az amerikai történelem marxista szellemű feldolgozásához. Ezek alapján jöttek létre az Amerikai Egyesült Államok legújabbkori történetének hatalmas összefoglaló munkái is. 1960-ban jelent meg a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában „Az Amerikai Egyesült Államok új- és legújabbkori vázlatos története” két kötetben. 1961-ben hagyta el a sajtót N. N. Jakovlev: „Az Amerikai Egyesült Államok legújabbkori története”, 1962-ben E. V. Ananova munkája „Az Amerikai Egyesült Államok történetéről a kapitalizmus általános válságának első szakaszában”. Végül 1964-ben adták ki V. I. Lan: „Az Egyesült Államok a háborús és háború utáni években, 1940—1960” és V. Sz. Zorin: Dollárok és Washington politikája c. nagy tanulmányait, melyek az Egyesült Államok utolsó évtizedbeli történetének legfontosabb kérdéseit vizsgálják. (Valamennyi mű oroszul.)

Az említett munkák szerzői az Egyesült Államok legújabbkori története legfontosabb, alapvető kérdéseinek bemutatására és megvilágítására fordítják figyelmüket. Nagy helyet foglal el műveikben az Egyesült Államok gazdaságfejlődési sajátosságainak kérdése. Ismeretes, hogy a burzsoá irodalom, sőt az Egyesült Államok imperializmusának egész propagandaszervezete is fáradhatatlanul ismételteti az „amerikai kizárólagosság” hírhedt elméletét. Ez az apologetikus elmélet, melyet még a húszas években, az ideiglenes kapitalista stabilizáció idején terjesztettek erősebben, a második világháború után újból buja virágzásnak indult a „népi kapitalizmus”, az „általános jólét állama”, és más ehhez hasonló elméleti tákalmányokról szóló fejtegetések formájában, melyek célja az volt, hogy újból megcáfol-

sége" stb.), melyeket nemegyszer kihasználtak a különféle demagógok, így igyekezték tömegbázist teremteni fasiszta mozgalmuk számára. Csak kevéssé van bemutatva az Egyesült Államok kommunista pártjának a népfront megteremtéséért vívott harca is.

Mellesleg jegyezzük meg, hogy a Roosevelt-kormány „New Deal” politikája nem mindegyik munkában kapott eléggé pontos értékelést. N. N. Jakovlev például azt írja, hogy a „New Deal” idején „borzalmas terror dühöngött a munkások és legszegényebb farmerek ellen” (212. old.), és hogy „Franklin Roosevelt kezdeményezésére bevezették a progresszív szervezetek tevékenységének rendszeres rendőri figyeltetését” (246. old.). Egyáltalán nem tagadjuk, hogy a „New Deal” éveiben a rendőrök sokszor elbántak a munkásokkal és farmerekkel, mégis úgy véljük, hogy egészében F. Rooseveltnek a dolgozó tömegekkel kapcsolatos beállítottságát más tendencia jellemezte. N. N. Jakovlev figyelmét véleményünk szerint túlságosan is F. Roosevelt kormányának reakciós intézkedéseire irányítja, kisebbitve a „New Deal” pozitív eredményeit. Ez az álláspont elkerülhetetlenül arra vezet, hogy elmosódnak a különbségek a monopoltőke reakciós és mérsékelt liberális frakciójának politikája között.

A harmadik probléma, amely még további tanulmányozást igényel (és ami ennek hiányában az ismertetett munkákban még nem is volt megoldható), az amerikai izolacionizmus lényege és szociális alapja. Tudjuk, hogy az izolacionizmus nem ritkán érezhető befolyást gyakorolt az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalának alakulására. Időnként (például az 1919—1922. években, a versaillesi és washingtoni szerződések tárgyalása idején, vagy a második világháború előestéjén) az izolacionisták és ellenfeleik közötti harc az Egyesült Államok politikai életének homlokterébe került. Természetes, hogy a harc egyes szakaszai nem kerülhették el a szovjet Amerika-kutatók figyelmét. Mégis, a vizsgálatunk tárgyát képező művekben a húszas-harmincas évek amerikai izolacionizmusáról csak túlságosan elnagyolt és egyoldalú értékelést kapunk. Az izolacionisták és politikai ellenfeleik közötti harcban a szerzők rendszerint csak az amerikai monopol-burzsoázia vezető körei két csoportosulásának, az Egyesült Államok világhegemóniája kivívásának legjobb módozati kérdésében felmerült véleményelterését látják. (Lásd „Vázlatos Történet” 2. kötet, 4., 227—229. lap; E. V. Ananova könyve 242. lap; N. N. Jakovlev könyve 67—68. lap.) Persze, nehéz egyet nem érteni ezzel a jellemzés-

sel, ha csupán az amerikai monopoltőke olyan reprezentánsainak programját és akcióit nézzük, mint amilyen Lodge szenátor, aki 1919-ben élére állt azoknak, akik elleneztek a versaillesi szerződésnek az Egyesült Államok részéről történő ratifikációját, vagy Vanderberg szenátor, aki a második világháború küszöbén vált az izolacionizmus egyik oszlopává. De az Egyesült Államok-beli izolációs mozgalom sokkal bonyolultabb volt, csatlakoztak hozzá a farmerek, valamint a városi kis- és középpolgárság monopóliumellenes beállítottságú képviselői is. E társadalmi rétegek érdekeit az 1919—1922. évek izolációs hullámában az a csoportosulás tükrözte, mely W. Borah, R. LaFollette, George Norris szenátorok és mások nevéhez kapcsolódott. A húszas évek eleje izolációs mozgalmának ez a demokratikus szárnya sikra szállt az imperialista politika ellen, kampányt kezdett Szovjetország elismerése érdekében, s mindezzel elvileg vált különbözővé mind Lodge csoportjától, mind a wilsonistáktól. E kispolgári körök beállítottságát bizonyos mértékben még a harmincas évek izolacionizmusában is fel lehet fedezni, mely utóbbiban az Egyesült Államok monopoltőkés németbarát köreihez kapcsolódó vezető csoport mellett létezett egy másik, igaz, lényegesen kevésbé befolyásos szárny is, melyet ugyanez a W. Borah szenátor és más olyan személyiségek képviseltek, akik együttéreztek a tömegek háborúellenes nézeteivel.

Az amerikai izolacionizmussal kapcsolatos problémákat a szovjet történetírásban E. I. Popova dolgozta fel, de további kutatása még a jövő fontos feladata marad.

A vizsgálatunk tárgyát képező művekben nincsenek kellően megvilágítva az Egyesült Államok legújabbkori agrártörténetének, az agrárpolitikának és a farmermozgalomnak problémái sem. Lényegében még csak fel sem veti egyik munka sem azt a kérdést, hogy a legnagyobb ipari fináncmonopóliumok a farmereket kizsákmányolják, sem az elhúzódó agrárválság igazi okának és a farmer-tömeg nehéz helyzetének kérdését. Ott, ahol szó esik a farmerek gazdasági helyzetéről, a szerzők rendszerint csak véletlen, elszigetelt adatokat idéznek, melyek nem teszik lehetővé, hogy kielégítő képet adjanak az Egyesült Államok mezőgazdaságának fejlődési útjáról, sem az amerikai farmerek különböző osztálycsoportjainak helyzetében bekövetkezett változásokról. A munkák úgyszólván egyáltalán nem tükrözik azokat a hatalmas változásokat, melyek az Egyesült Államok mezőgazdaságában a második világháború után végbementek.

hogy a többi mű szerzői ezt a fontos problémát vagy szem elől tévesztik (mint például V. I. Lan), vagy a vezető csoportok egyszerű felsorolására szorítkoznak (mint a „Vázlatos Történet”-ben, 2. kötet, 432. lap, vagy N. N. Jakovlev könyvében, 585. lap). V. Sz. Zorin monográfiája jól mutatja be a vezető monopolista körök döntő szerepét az amerikai kormányok kül- és belpolitikai irányvonalának meghatározásában. Lényegesen gyengébbek viszont azok a fejezetek, melyek az Egyesült Államok mai munkásmozgalmával foglalkoznak.

Jelentős hozzájárulás az Egyesült Államok legújabbkori története problémáinak marxista szellemű feldolgozásához V. I. Lan már említett könyve. Körültekintően, nagy hozzáértéssel világítja meg könyvében az Egyesült Államok gazdasági fejlődését a második világháború után, a vezető körökön belül meglevő két irányzat harcát a kül- és belpolitikai kérdésekben, a két világrendszer meglétének és gazdasági versenyének problémáját stb. Mélyreszántóan elemezte a szerző az Egyesült Államok háború utáni választási hadjáratait is. Végül nagyon érdekesek azok a jellemzések, amelyeket az Egyesült Államok számos politikusról, mindenekelőtt Trumanról és Eisenhower-ről ad.

Így tehát az Egyesült Államok legújabbkori történetét összefoglaló munkák a szovjet történészek kétségtelen sikerét bizonyítják. Megvetették a szilárd alapját Amerika jelenkori története további, részletekbe menő tanulmányozásának. Ugyanakkor fontos, hogy ráirányítsuk a figyelmet azokra a problémákra, melyek véleményünk szerint a kelleténél kevésbé teljes, sőt néha nem is egészen helyes megvilágításba kerültek az ismertetett művekben.

Az ilyen kérdések közé tartozik a haladó mozgalom története az Egyesült Államokban az első világháború után. Ismeretes, hogy ezekben az években az Egyesült Államokban munkások és farmerek erőteljes monopóliumellenes mozgalma indult, önálló politikai akciók szervezése érdekében. E mozgalom haladó szellemű elemei azért harcoltak, hogy megteremtsék a dolgozók független politikai tömegszervezetét, egy munkás- vagy munkás—farmer párt formájában. Heterogén volta és belső ellentmondásossága ellenére az 1918—1924. évek haladó tömegmozgalma objektíve nézve fontos szerepet játszott az Egyesült Államok politikai életében.

Egyébként csaknem valamennyi, általunk ismertetett műben az Egyesült Államok haladó mozgalmanak tanulmányozási keretei rendkívül szűkek. Ennek története rendszerint az

dolgozott ki számos tanulmányában, különösen a szocialista eszmék gyenge elterjedtségének okairól, és „az amerikai munkások bizonyos fokú konzervativizmusáról”. Mindeme jelenségek megmagyarázásához rá kell mutatni az Egyesült Államok munkásarisztokráciájának szerepére, de szerzőink csupán létezésének megemlítésére szorítkoznak (lásd „Vázlatos történet” 2. kötet, 666. lap; N. N. Jakovlev, 602. lap; V. Sz. Zorin, 350. lap; V. I. Lan, 648. lap), fel sem vetve az amerikai proletariátus mai struktúrájának kérdését. Rendkívül rövidek a művekben (különösen N. N. Jakovlev, V. Sz. Zorin és V. I. Lan könyveiben) azok a fejezetek is, melyek az Egyesült Államok Kommunista Pártja második világháború utáni tevékenységével foglalkoznak.

Az Egyesült Államok háború utáni történetének kifejtésében vannak még más, többé-kevésbé komoly fogyatékok is. Említsük meg például, hogy csaknem valamennyi munkában igen felületesen vázolják a néger kérdést, az amerikai négerök ötvenes években megerősödött harcát a faji megkülönböztetés ellen, a teljes egyenjogúsáért az Egyesült Államok gazdasági, politikai és kulturális életének minden területén. Kivételt képez V. Sz. Zorin munkája, ahol elég nagy fejezet foglalkozik az Egyesült Államok néger lakosságának mai harcával.

Az Egyesült Államok legújabbkori történetével foglalkozó szovjet történészek legutóbbi években megjelent munkáinak áttekintése világosan megmutatja, hogy a további kutatásoknak még nagyon tág tere van, hogy csak sok fontos probléma részletes tanulmányozása után lesz lehetséges teljes képet alkotni az Amerikai Egyesült Államok gazdasági és politikai fejlődéséről a kapitalizmus általános válságának időszakában. Az ismertetett munkák szerzőinek érdeme, hogy megoldottak számos fontos kérdést, megvetették az alapját a további sokoldalú kutatásnak. Kétségtelen, hogy a szovjet Amerika-történészek ebben az irányban fogják folytatni munkájukat.

(JAZ'KOV J. F. cikke a Novaja i novejszaja isztorija c. folyóirat 1965. 5. számában.)

A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁS LATIN-AMERIKÁRÓL

A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után kezdtek behatóbban foglalkozni a latin-amerikai országok történetével és kultúrájával.

Az 1920-as évektől napjainkig terjedő időszakot két szakaszra oszthatjuk:

I. 1924-től 1946-ig,

II. 1947-től napjainkig.

Az első szakaszra a kezdeti nehézségek jellemzők. A kialakulóban lévő szovjet történetírás még nem rendelkezett kellő tudományos képzettségű és marxista felkészültségű történész-szel. Az élet azonban sürgette a megoldást, hiszen a Szovjetunió már néhány latin-amerikai országgal felvette a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatot.

A rendszeresen megjelenő kiadványok és folyóiratok, mint például a „Kommuniszticeszkij Internacional”, „Mezsdunarodnaja zszn”, „Mirovoe hozjajsztvo i mirovaja politika”, már számos Latin-Amerikával foglalkozó cikket és tanulmányt közöltek, melyek a latin-amerikai országok gazdasági és politikai helyzetét, forradalmi mozgalmát tárgyalták.

A 20-as évek kezdetén jelent meg V. V. *Szvjatlovskij* cikke, „A jezsuiták ősközösségi államának jelentősége Paraguayban a XVII—XVIII. században” címmel (1924, Pétervár).

A moszkvai Nemzetközi Agrárintézetben különleges latin-amerikai szekció működött. Természetesen e szerény kezdeti lépések nem terjedtek túl a népszerű tárgyalási formán. Tudományos jellegű kiadványok megjelentetéséről valójában csak a 20-as évek végétől beszélhetünk.

1928-ban jelent meg Sz. Sz. *Petkovszkij* történész munkája „A mexikói forradalmak története” címmel. Egyébként ő volt az, aki diplomáciai síkon először képviselte hazáját Latin-Amerikában. G. *Donszkij* könyve az idegen tőke behatolását boncolgatta. Ugyanezzel a témával foglalkozott G. *Dasevszkij* könyve is, aki különös figyelmet szentelt az Egyesült Államok terjeszkedésének Latin-Amerikában.

Idővel újabb intézmények kapcsolódtak be a kutatásokba. A 30-as évek elején az SZU Tudományos Akadémiája Világ-gazdasági és Világpolitikai Intézetének keretén belül létrehozták a dél- és közép-amerikai munkaközösséget, melynek feladata e terület történeti és gazdasági feldolgozása volt. E munkaközösség sok konferenciát és tudományos ülésszakot tartott Latin-Amerika aktuális történelmi és gazdasági kérdéseiről.

1932—33-ban az „*Isztorik marksziszt*” című folyóirat közölte G. M. Jakovszon tanulmányát „*A latin-amerikai országokban az első világháborút követő években lezajlott forradalmi felkelések és munkásmozgalom problémájáról*” címmel. Ugyancsak e szerző tollából olvashatjuk „*A dél- és közép-amerikai országok nemzeti felszabadító harcának története*” című munkát.

A 30-as és 40-es években megjelent írások jellege főleg népszerű-ismeretterjesztő. Említésre méltó A. V. Szokolov könyve Francisco Pizarro életéről és tevékenységéről, valamint A. J. Luri könyvecskéje a braziliai Luis Carlos Prestes-ről.

G. Szinani „*A dél-amerikai háború és az angol—amerikai versengés*” című füzete a Bolívia és Paraguay között dúló háborúval foglalkozik (1931—1933); V. P. Glagolev „*A Gran Chacó-i háború (1931—1933)*” című brossúrája hadászati szempontból vizsgálja az eseményt.

A szovjet történészek különös érdeklődéssel tanulmányozták a pánamerikanizmust. V. Durdenevszkij rövidebb cikkben ismertette a pánamerikanizmus ideológiáját, tárgyalta a Pán-amerikai Szövetség kialakulásának és fejlődésének történetét. A Panama-csatorna építésének történetével V. Virginszkij foglalkozott. A. M. Zorina a spanyol—amerikai háború okait, menetét és eredményét vizsgálta az „*Isztoricseszkijszurnal*” hasábjain. Z. Rabinovics a „*Mirovoe hozjajsztvo i mirovaja politika*” odalain „*Diplomáciai kapcsolatok a latin-amerikai országokban*” című értekezésében megpróbálta meghatározni Latin-Amerika helyét és szerepét a XVII—XX. században kialakult nemzetközi helyzetben. M. Koszven ókor-történész figyelme a régi Peru története felé fordult, s erről népszerű jellegű könyvet írt. P. Oszipova cikke „*A hitleri Németország cselzsövései Dél-Amerika országaiban*” címmel 1943-ban jelent meg az „*Isztoricseszkijszurnal*” hasábjain. Igen sok cikk és tanulmány foglalkozott Francisco Mirandával, az amerikai spanyol gyarmatok felszabadító mozgalmának egyik kiemelkedő alakjával. Így pl. Moszkvában 1933-ban „*Irodalmi hagyaték*” címen többkötetes munkát adtak ki és ebben felidézték Francisco Miranda

tevékenységét is az „Egy venezuelai Oroszországban Katalin cárnő idején” c. fejezetben. Mirosevszkij cikke „II. Katalin és Francisco Miranda” címmel az „Isztorik-marksziszt” hasábjain jelent meg. A korai szovjet Latin-Amerika-kutatás kiemelkedő alakja V. M. Mirosevszkij, aki a latin-amerikai népek történetének főbb korszakait, problémáit marxista történetiszemlélettel, tudományos felkészültséggel tárgyalta. 1934-ben kisebb kiadványban elemezte Latin-Amerika agrárproblémáit, tudományos igényrel közeledve e fontos kérdéshez. A szovjet történetírásban ő az első, aki a honvédő háború előestéjén, „A gyarmatosított és függő országok újkori története” I. kötetében (IV., XVIII., XXIII. fejezetekben) választ adott Latin-Amerika történetének legfontosabb és legbonyolultabb kérdéseire. Mint minden úttörő jellegű munka, ez sem mentes a hibáktól és bizonytalan megállapításoktól, azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy munkája az első kísérlet arra, hogy összefoglaló tanulmányban értékelje a marxista—leninista módszer segítségével a latin-amerikai országok történetét.

V. M. Mirosevszkij 1942-ben hősi halált halt és ezzel ez a terület egy igen értékes és kiváló tudóssal lett szegényebb. Halála után jelent meg „Narodnyik-mozgalom Peruban, azaz J. C. Mariátegui perui marxista történész szerepe Latin-Amerika történetében” c. cikke. (Mirosevszkij tevékenységének ismertetését lásd Novaja i novejsaja isztorija c. folyóirat 1966. 4. számában.)

Az első szakaszt azzal a megállapítással zárhatnánk, hogy 1940-ig a szovjet kutatók lényegében ötletszerűen és véletlen jelleggel válogatták ki Latin-Amerikára vonatkozó témáikat. A 40-es években veszi kezdetét a tervszerű szakemberképzés, amikor több fiatal kutató választja kutatási területként Latin-Amerika történetét.

A második világháború befejezése után a Szovjet Tudományos Akadémia újult erővel látott hozzá a történetírás fehér foltjainak felszámolásához. Sorra létesültek a különböző intézetek, egyetemek és főiskolák, amelyek mindegyikében valamilyen formában tanulmányozták Latin-Amerika történetét.

Rendkívül nagyjelentőségű volt az a döntés, amellyel létrehozták a SZU Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében az amerikai országok új- és legújabbkori történetével foglalkozó osztályt és ezen belül a latin-amerikai kutatócsoportot. Az 50-es évek elején már számottevő a képzett tudományos dolgozók létszáma, akik Latin-Amerika történetének különböző problémáit és korszakait kutatták, azonban a cikkek nagy része még mindig nem mélységében vizsgálta a társadalmi

összefüggéseket és jelenségeket, hanem felületen mozgó általánosító következtetéseket hangsúlyozott. A monográfiák száma csekély. Kedvelt téma a katolikus egyház szerepe a XIX., de inkább a XX. században, az egyes latin-amerikai országok belső forradalma és a külföldi intervenciók története.

Az 50-es évek közepén újabb fellendülést tapasztaltunk, amikor mind több folyóirat közölt Latin-Amerikával foglalkozó cikkeket. (Voproszű isztorii, Szovetszkaja etnografija, Novaja i novejsaja isztorija.)

1946—48-ban évenként három, 1956-ban nyolc, 1957-ben 12, 1958-ban 15 latin-amerikai témát tárgyaló cikket közöltek az említett folyóiratok hasábjain. Ezenkívül a második világháború után kb. harminc disszertáció szerzője választotta témául Latin-Amerika történetét. E munkák színvonala igényes. A szovjet történetírás nemzetközi tekintélyének bizonyítéka, a Koppenhágában 1956 augusztusában megtartott Nemzetközi Amerikanista Tudósok Kongresszusára szóló meghívás. E konferencián több szovjet Latin-Amerika-kutató vett részt, akik sikerrel számoltak be munkájukról.

Nemzetközi sikernek könyvelhette el a szovjet Latin-Amerika-kutató történettudomány J. V. Knorozov fiatal tudós munkáját, aki megfejtette a maya írást. M. Sz. Alperovics, J. Szemenov, V. J. Ermolaev, V. I. Lavreckij: „Az amerikai spanyol gyarmatok felszabadító háborújáról” (1810—1826) c. monográfiáját több latin-amerikai országban kiadták spanyol nyelven. Az említett műben a szovjet szerzők Simon Bolivar tevékenységét és alakját értékelték.

M. Sz. Alperovics—B. T. Rudenko monográfiáját „Az 1910—1917-es mexikói forradalom és az Egyesült Államok politikája” (Moszkva, 1958) spanyolul Mexikóban is publikálták.

Az előző szakaszhoz viszonyítva a háború után sokat haladt előre a Latin-Amerikával foglalkozó szovjet történetírás. A kezdeti propagandisztikus hangvételt mindinkább felváltotta a szigorúan tudományos igény és tartalom. Annál is inkább, mert e szakaszban létesült a Latin-Amerikai Intézet, ahol olyan kiváló kutatók dolgoztak, mint Sz. A. Gonionszkij, M. Sz. Alperovics, B. T. Rudenko, V. I. Ermolaev, I. R. Lavreckij, A. F. Sulgovszkij, I. R. Grigulevics, B. I. Koval' és még sokan mások. A két reprezentatív történeti folyóirat, a Voproszű isztorii és a Novaja i novejsaja isztorija, a kubai forradalom győzelme óta szinte minden számban közöl egy-egy latin-amerikai ország történelmével foglalkozó tanulmányt, bár azok nagy része főleg Mexikóval, Argentínával, Brazíliával és Chilével foglalkozik, s

kevéssé tanulmányozzák például Venezuela, Bolívia, Guatemala, Ecuador, Nicaragua, Paraguay, Peru és a kis közép-amerikai országok történetét. Megállapíthatjuk tehát, hogy a témakör megválasztása sokkal szervezettebb, mint korábban, mégis bizonyos területek még feldolgozatlanok.

Az utóbbi években több összefoglaló munka is megjelent, így pl. 1964-ben a „*Latin-Amerika népei*” című kötet, melynek cikkei a következők: I. R. Grigulevics: *A haladó erők harca az élenjáró kultúra és a kulturális forradalom megvalósításáért Kubában*; M. I. Mohnacsev: *A szocialista nemzet kialakulása Kubában*; I. F. Horosaeva: *Közép-Amerika lakossága a gyarmati korszakban*, Sz. A. Gonionszkij: *A panamai nép harca a függetlenségért*; Sz. Sz. Mihajlov: *Az uruguayi nemzet kialakulásáról*; M. Sz. Alperovics: *A függetlenségi háború és a mexikói nemzet kialakulása stb.*

A spanyol gyarmattartók elleni függetlenségi háború megindulásának 150. évfordulója alkalmából a Szovjet Tudományos Akadémia Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete tudományos ülészakot rendezett, ahol számos előadás hangzott el. A referátumokat „*Napjaink nemzeti-felszabadító mozgalma Latin-Amerikában*” címmel kiadták. A cikkek egy része általános latin-amerikai problémákkal foglalkozik. Lavreckij, Danilevics, Grecsev, Romanova a függetlenségi háború mozgató erőit, a latin-amerikai társadalmak osztályszerkezetét és osztályerőviszonyait vizsgálják. N. Szamszonova átfogó elemzést nyújt a közép-amerikai népek nemzeti felszabadító harcáról, elemzi Costa-Rica, Nicaragua, Salvador, Panama köztársaság, Hondurás és Guatemala társadalmi szerkezetét. Felhívja a figyelmet arra, hogy ezekben az országokban csaknem teljesen hiányzik az ipari burzsoázia és a proletariátus.

Kiemelendő még a Sz. A. Gonionszkij professzor szerkesztésében megjelent könyv „*A latin-amerikai országok legújabbkori történetének vázlata*” címmel. A szerző 20 ország gazdasági és történeti fejlődését vizsgálja az 1945—1963-as időszakban. Ilyen átfogó jellegű munka egyre több jelenik meg a Szovjetunióban.

SOBIESKI ARTÚR

A LEGÚJABB SZOVJET KIADVÁNYOK LATIN-AMERIKA TÖRTÉNETÉRŐL (Oroszul)

M. Alperovics, B. Rudenko: Az 1910—1917. évi mexikói forradalom és az USA politikája. Moszkva, 1958.

I. Lavreckij: Simon Bolivar. Moszkva, 1958.

A. B. Belen'kij: Mexikó népe szétzúzza a külföldi intervenciót. Moszkva, 1959.

V. V. Volszkij—L. Ju. Szlezkin—I. R. Grigulevics: Latin-Amerika a múltban és a jelenben. Moszkva, 1960.

Mexikó újkori és legújabbkori vázlatos története (1810—1945). *M. Sz. Alperovics és N. M. Lavrov* szerkesztésében, Moszkva, 1960.

I. Lavreckij: Bolivar. Moszkva, 1960.

Argentína vázlatos története. *V. I. Ermolaev* szerkesztésében. Moszkva, 1961.

Kuba. Etnográfia-történeti vázlat. *A. V. Efimov és I. R. Grigulevics* szerkesztésében. Moszkva, 1961.

A. M. Zorina: A kubai nép hősi történetéről. Moszkva, 1961.

A. Glinkin: Brazília legújabbkori története (1939—1959). Moszkva, 1961.

I. Lavreckij: A Vatikán árnyéka Latin-Amerika felett. Moszkva, 1961.

V. I. Ermolaev: Brazília rövid történetének vázlata. Moszkva, 1962.

I. Lavreckij: Pancio Vilia. Moszkva, 1962.

A kubai forradalom öt éve. Cikkgyűjtemény. SZU Tudományos Akadémia Latin-Amerika Intézetének szerkesztésében. Moszkva, 1963.

Z. I. Romanova: Az Egyesült Államok gazdasági terjeszkedése Latin-Amerikában, Moszkva, 1963.

V. G. Revunenkov: A latin-amerikai országok legújabbkori története. Moszkva, 1963.

Ecuador, Etnográfia-történeti vázlatok. *A. V. Efimov* szerkesztésében. Moszkva, 1963.

Függetlenségi háború Latin-Amerikában az 1810—1826. években. *N. M. Lavrov és A. I. Strahov* szerkesztésében. Moszkva, 1964.

A SZOVJET TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA AFRIKA-INTÉZETE

A Szovjet Tudományos Akadémia Afrika-Intézete 1960-ban alakult. Már munkásságának első éveiben egy sor komoly tudományos kutatást végzett a földrész országainak gazdasági és politikai helyzetére, az afrikai népek történetére és kultúrájára vonatkozóan.

Az Intézet figyelmének középpontjában az afrikai országokban végbement társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális változások első eredményeinek, az afrikai államok nem kapitalista úton történt fejlődési perspektíváinak, gazdasági önállóságuk kivívásának tanulmányozása állott. E problémákkal foglalkoznak a következő művek: I. I. Potehin: *„Afrika, a fejlődés útjai”* és M. I. Braginszkij: *„Afrika felszabadulása”*. Az *„Afrika független országai. Gazdasági és társadalmi problémák”* (1965) c. monográfia az afrikai államok ipari fejlődésének gazdasági és társadalmi bázisával, az állami szektor létrehozásával, a mezőgazdasággal kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. A könyv bemutatja, hogy mit jelent Afrika országai számára a politikai függetlenség.

Az Afrikával kapcsolatos imperialista politika új módszereivel foglalkozik *„A kolonializmus új formái”* c. kollektív monográfia. Az Intézet nagy figyelmet fordít az afrikai antiimperialista forradalom társadalmi erőinek vizsgálatára. Különösen előtérben áll annak a szerepnek a vizsgálata, amelyet a munkásosztály van hivatva játszani az afrikai nép harcában az afrikai országoknak a nem kapitalista fejlődési útra való áttérésében, társadalmi-gazdasági és demokratikus átalakulásában. A *„Munkásosztály és munkásmozgalom Afrikában”* c. monográfia e problémákat elemzi, bemutatva az északi, déli és trópusi afrikai munkásosztály kialakulásának sajátos vonásait. A könyv első kísérlet az afrikai munkásosztály helyzetének, harcának, struktúrájának és életkörülményeinek bemutatására. A monográfia beszámol arról a harcról, amelyet a munkásszervezetek a politikai függetlenségért folytatnak, s elemzi a szakszervezeti

mozgalom egyes kérdéseit. „Az agrárkérdés és a parasztság a trópusi Afrikában” c. kollektív monográfia, valamint A. B. Letnev: „A falu nyugat-Maliban” c. művek bemutatják a parasztság részvételét a nemzeti-felszabadító mozgalomban, az afrikai falu társadalmi viszonyait, a mezőgazdaságban bekövetkezett változásokat, a termelő erők fejlődését.

Az Intézet nagy figyelmet szentel a földrész egységével és az afrikai államok együttműködésével kapcsolatos kérdések vizsgálatának. Tevékenységében jelentős helyet foglalnak el a jelenkori Afrikában folyó ideológiai harc kérdései. B. I. Sarevszkaja: „Régi és új vallások trópusi és Dél-Afrikában” c. műve (1964) elemzi az egyes népek vallásait s bemutatja, hogy az európai misszionáriusok miként kívánják a katolikus egyházat a neokolonializmus szolgálatába állítani. B. I. Sarevszkaja komoly kritikai elemzésnek veti alá a nyugati szerzőknek az afrikai népi ideológia archaikus elemeit idealizáló elméleteit, s feltárja e teóriák valódi céljait. A jelenlegi Nigéria népei közötti kölcsönös kapcsolatok problémáival, anyagi és szellemi kultúrájuk kérdéseivel foglalkozik R. N. Iszmagilova: „Nigéria népei” c. könyve. Hasonló kérdéseket tárgyal M. V. Rajtnak a közeljövőben megjelenő monográfiája: „Etiópia népei”.

Az ötvenes évek végén jelentős fellendülés következett be az afrikai nemzeti-felszabadító harcban. E harc gyökereinek, a nemzetközi munkásmozgalomra gyakorolt hatásának elemzésével foglalkoznak az alábbi művek: M. I. Braginszkij—J. V. Lukonin: „Nemzeti-felszabadító mozgalom Kelet-Afrikában”, valamint N. I. Gavrilova: „Nemzeti-felszabadító mozgalom Nyugat-Afrikában”.

„Az afrikai országok története a XIX. században és a XX. század elején” c. kétkötetes, széles tudóskollektíva által készített mű mind a szovjet, mind a külföldi történetírásban első kísérlet a földrész történetében a XIX. század eleje óta bekövetkezett alapvető fejlődési szakaszok rendszeres tárgyalására. Az „Afrika legújabbkori története” c. mű bemutatja az afrikai népek történeti, gazdasági és kulturális fejlődésének sajátosságait a legutóbbi 50 esztendő alatt. Speciális figyelmet szentel a könyv a függetlenségi harcnak, a fiatal afrikai államok megalakulásával kapcsolatos folyamatoknak, a politikai és a gazdasági függetlenség kivívása útjainak és formáinak. Jelentős helyet foglal el a feldolgozásban a Szovjetunió és a fejlődő afrikai országok közötti kapcsolatok kérdése, a Szovjetunió által ezen országoknak nyújtott politikai, gazdasági és kulturális segítség témaköre.

Az „Afrika. Tájékoztató enciklopédia” c., Moszkvában, 1963-ban megjelent kétkötetes kiadvány a legrégibb időktől napjainkig nyújt széleskörű tájékoztatást a földrész országainak és népeinek történetére, Afrika és egyes országai jelenkori politikai és gazdasági életére, néprajzára és kultúrájára vonatkozóan. Az Enciklopédia, mely természetesen jelentős helyet szentel a nemzeti-felszabadító mozgalom tárgyalásának is, az Afrikáról szóló első marxista jellegű átfogó műnek tekinthető.

Az Intézet befejezte az afrikai államok gazdasági életének különböző aspektusaival foglalkozó nagyobblélegzetű monográfiák egész sorát. 1964-ben megjelent az afrikai gazdasági kérdéseknek szentelt második gyűjteményes kötet (felelős szerkesztője: L. V. Goncsarov). A tanulmányok témái: az egyes afrikai országok gazdasági fejlődése a gyarmati rendszer széthullásának idején, a neokolonializmus és az afrikai országok gazdasági függőségbe juttatásának módszerei, a fiatal független afrikai államok nemzeti gazdasági életének kialakulása, a dolgozók helyzete.

Megjelent „Az afrikai országok gazdasági és politikai helyzete 1962—63-ban” c. mű és előkészítés stádiumában van az „Afrikai gyűjteményes kötet. Gazdaság” (harmadik kötet) c. mű stb. Nagyszámú szerzői kollektíva kezdte meg munkáját „Az afrikai független országok gazdasági önállóságának problémái” c. mű előkészítésével kapcsolatban. A kötet tárgyalni kívánja a gazdasági fejlődés finanszírozásához szükséges belső tartalékok mobilizálásának, az államosítás és az állami szektor által az ország gazdasági életében játszott szerepnek kérdéseit, a külső gazdasági tényezők hatását Afrika gazdasági elmaradottságának felszámolásában stb.

Az Afrikában végbement jelentős politikai változások, számos független állam megjelenése, a földrész megnövekedett szerepe a kardinális nemzetközi kérdések eldöntésében — mindez új, komoly feladatokat tűzött az Intézet elé. A szovjet Afrika-kutatás továbbfejlesztése érdekében a Szovjet Tudományos Akadémia elnöksége 1965 februárjában határozatot hozott „A Szovjet Tudományos Akadémia mellett működő Afrika Intézet alapvető kutatási irányairól és munkájának megjavításáról”. Az Intézet Tudományos Tanácsa megvitatta az új problematikát és kidolgozta a kutatások konkrét programját.

Amennyiben az afrikai független országok fő feladata — gazdasági elmaradottságuk felszámolása, az Intézet napjainkban a fő figyelmet a további gazdasági-társadalmi fejlődés tendenciáinak és útjainak kutatására kívánja fordítani. Ezzel kap-

csalatosan az Intézet elsősorban a következő problémákra összpontosítja kutató tevékenységét: az afrikai államok gazdasági fejlődése, a Szovjetunióhoz fűződő gazdasági, politikai és kulturális kapcsolataik kiszélesedése és megerősödése, az osztályok kialakulása és az osztályharc kibontakozása, a forradalmi demokrácia kialakulása, a népi tömegek harca a fejlődés nem kapitalista útjáért, a politikai pártok szerepe a jelenlegi körülmények között, a nemzeti kérdés és hatása az állami, gazdasági és kulturális életre, alapvető ideológiai áramlatok az afrikai országokban stb.

Az Intézet befejezi a már megjelent „Afrika, 1956—1961” c. gyűjteményes kötet folytatását képező „Afrika, 1961—1963. A fejlődés tendenciája” c. művet, amely elemezni kívánja az afrikai államok fő fejlődési tendenciáit, a két világrendszer fennállásának körülményei között kialakuló gazdasági életük sajátos vonásait, összegezi a különböző afrikai országokban a függetlenség kivívása után végbement társadalmi-gazdasági átalakulások eredményeit. A könyv kísérletet tesz arra hogy bemutassa az új osztály-erőviszonyokat és felvázolja az egyes államok további fejlődési tendenciájának főbb vonásait.

Az Intézet új kutatási problémái sorában jelentős helyet foglalnak el az afrikai országok és a Szovjetunió közötti gazdasági és technikai együttműködés és kereskedelem kérdései. A monopoltőke afrikai behatolását tárgyaló monográfia leleplezi az USA által vezetett imperialista csoport arra irányuló erőfeszítéseit, hogy a kontinens országait a fejlődés kapitalista útjára vigye, s bevonja őket az imperialista gazdasági, politikai és katonai blokkok rendszerébe.

Az Intézet kutatási témái között központi helyet foglalnak el az afrikai társadalom új társadalmi erőinek a gyarmati rendszer körülményei között végbemenő megérlelődésével, a maradék gyarmati országok politikai függetlensége kivívásának útjaival, az új történelmi körülmények között kibontakozó anti-imperialista forradalom fejlődésével kapcsolatos problémák. Az októberi forradalom 50. évfordulója tiszteletére tervezik az „Antiimperialista forradalom Afrikában” (szerkesztő: V. G. Szolodovnyikov) c. kollektív monográfia kiadását. A kötet az elmúlt 50 esztendő során Afrikában végbement nemzeti-felszabadító forradalom elemzését kívánja nyújtani.

Az új kutatások sorában fontos irányzatot jelent az afrikai országok fejlődésének vizsgálata a két rendszer versengésének körülményei között valamint a szocialista világrendszer hatásának bemutatása. Az októberi szocialista forradalom 50. évfor-

dulója alkalmából készül „A Szovjetunió és Afrika” c. gyűjteményes kötet, amely bemutatja azt a hatást, amelyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a szocialista építés eredményei s a Szovjetuniónak a fasizmus felett aratott győzelme gyakorolt az afrikai népek nemzeti-felszabadító mozgalmának fejlődésére, továbbá annak a következetes harcnak a jelentőségét, amelyet a Szovjetunió folytat a kolonializmus és az imperialista agresz-szió új formáival szemben.

Az Intézet tevékeny részt vesz az Ázsia Népei Intézettel, a Történettudományi Intézettel, a Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetével, a Földrajztudományi Intézettel, és más intézményekkel közös témák kidolgozásában is. Az egyik fontos közös mű témája: az ázsiai és afrikai nemzeti-felszabadító mozgalom története, amely tárgyalni kívánja e két földrész felszabadító mozgalmának teljes történetét a gyarmati hódítások időszakában, az imperialista felosztásokat, majd a gyarmati rendszer bekövetkező csődjének kérdéseit. A terjedelmes, háromkötetes mű célja: feltárni a harc okait, mozgató erőit és eredményeit, de ugyanakkor azt hatást is, amelyet a világban kialakult új erőviszonyok gyakoroltak e harcra. Az Ázsia Népei Intézettel és a Művészettörténeti Intézettel közösen végzett munkásság célja, bemutatni az afrikai népek kultúrájának történetét.

Az Intézet nagy jelentőséget tulajdonít az ideológiai problémák tanulmányozásának. Az afrikai országok társadalmi-gazdasági fejlődési útjának megválasztása, a pánafrikánizmus problémája, a nemzeti ideológia sajátosságai, a vallásos mozgalmak szerepe — mindezek a problémák speciális kutatás tárgyát képezik. Komoly figyelmet fordítanak az „afrikai szocializmus” elméleteire. Az elmúlt évek során az Intézet számos vitát rendezett a jelenkori Afrika legfontosabb problémáival kapcsolatban: „Az afrikai szocializmus elméleteiről”, „A fejlődés nem kapitalista útjának problémái”, „A trópusi Afrika társadalmi rendje a gyarmatosítás előestéjén”, „A gazdasági fejlődés burzsoá elméleteinek kritikája” stb. címen.

Az Afrika Intézet bővíti és erősíti kapcsolatait a külföldi, elsősorban afrikai tudományos centrumokkal és tudósokkal, 1964 folyamán az Intézet hivatalos vendégeiként Togoból, Maliból, Etiópiából, Szomáliából érkeztek tudósok. Az Intézet számos találkozást szervezett külföldi tudósokkal. Mali, Szenegál és Kenya képviselői előadásokat tartottak. Az ibadani (Nigéria) egyetem teológia professzora, Idovu doktor „Afrika vallásairól” tartott beszámolót, a Mali Köztársaság igazságügyminisztere,

M. Keita „Mali helyzetéről” beszélt stb. Az Intézet munkatársai tudományos kiküldetést nyertek a Guineai Köztársaságba, Szenegálba, Dahomeyba, Togoba, Nigériába stb.

Az Afrika Intézet tevékenyen részt vett az antropológusok és etnográfusok VII. nemzetközi kongresszusán, az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok tervezéstechnikai nemzetközi szemináriumán, a Moszkvában megrendezett VI. Ifjúsági és diákfórumon, továbbá számos egyéb konferencián és megbeszélésen. Szovjet Afrika-kutatók vezetése mellett számos tudós dolgozott afrikai és szocialista országokból (Csehszlovákia, Német Demokratikus Köztársaság, Magyarország) az Intézetben. Számos külföldi tudós sikerrel védte meg kandidátusi és doktori disszertációját az Intézetben.

Erősödik a szovjet és a külföldi tudományos intézmények kutatásainak összehangolása, szélesedik a fiatal afrikai államok számára nagy gyakorlati jelentőséggel bíró intézeti konzultációk köre.

(J. SZINYICINA beszámolója
a Mirovaja Ékonomika i Mezsdunarodnüe Otnosenija
c. folyóirat 1965. 10. számában.)

SZEMLE

MÓDSZER ÉS SZINTÉZIS

Wörterbuch zur Geschichte. Begriffe und Fachausdrücke.
Hrsg. E. Bayer. 2. überarbeitete Auflage. Stuttgart, 1965.

Alfred Kröner Verlag. X. 545 p.
(Kröners Taschenausgabe Bd. 289.)

(Történelmi szótár. Fogalmak és szakkifejezések)

A Kröner-zsebkönyveknek ez a kitűnő kötete mintegy 5500 cikket tartalmaz, többségében az európai történet köréből. A szerkesztő, a tübingeni egyetem ókortörténész professzora, és munkatársai példás tömörséggel közlik a fogalmak, illetve szakkifejezések etimológiáját, jelentését, a jelentések változatait és történeti változásait, valamint a rájuk vonatkozó legfontosabb irodalmat. A szótár híven reprezentálja a mai nyugatnémet burzsoá történetírás objektivista irányzatát. Bár burzsoá szemlélete következtében szocializmus- és szovjetellenes, a tényeket pontosan regisztrálja s a megfelelő szócikkek végén a kommunista és szovjet politikai és szakirodalom termékeit is idézi. Szándéka, hogy könnyen kezelhető bevezetésül szolgáljon kezdő kutatóknak és történelemtanároknak a szakirodalom nem közkeletű foglmainak és kifejezéseinek megértéséhez.

Külföldi lexikális munkáknál a hazai recenzens elsősorban a magyar vonatkozásokat keresi, s ezek alapján ítél az egészről. Bayer szótárának magyar címszavai, pl. hajdúk, honvéd, palatinus, röviddek, de pontosak, s ez bizalmat kelt a nem magyar tárgyú címszavak iránt is. A könyv igen jó útbaigazításokat ad különösen az ókori és a nyugat-európai történelem területén

az egyetemes történetben kevésbé jártas magyar történészeknek; a munkásmozgalom és a szocialista országok történetével foglalkozó cikkeket persze kritikával kell olvasni.

Nagyon kíváncsú lenne, ha hasonló szerkezetű, de marxista—leninista szemléletű, magyar nyelvű történelmi szótár állana a mi fiatal történészeink és történelemtanáraink rendelkezésére.

HECKENAST GUSZTÁV

H. Barth: Wahrheit und Ideologie

Erlenbach—Zürich und Stuttgart, é. n. (1961) Eugen Rentsch Verlag, 327 p.

(Igazság és ideológia)

A szerző óriási filozófiai irodalom alapján vizsgálja az ideológia fogalmának történetét, e fogalom tartalmának változásait, a francia forradalomtól szinte napjainkig, elsősorban Destutt de Tracy, Bacon, Marx, Schopenhauer, Nietzsche műveiben. Lényegében azonban a marxizmussal vitatkozik. Formálisan átveszi a marxizmus megállapítását arról, hogy az ideológia hamis tudat, és mivel Marx az eddigi filozófiát, államelméletet, etikát, vallást, társadalom- és gazdaságtudományt legnagyobbbrészt az ideológia fogalmában foglalja össze, azzal a belemagyarázott felfogással vitatkozik, hogy az emberi elme lényege szerint csak hamis tudat, tehát ideológia termelésére képes. Ezt a problémát összekapcsolja az emberi lélek struktúrájának kérdésével, tehát azzal, hogy valóban az organikus természet termékei-e a lelki funkciók, vagy pedig az embert emberré tevő immanens tulajdonság-e a gondolkodás, az érzelmi viszonyulás képessége. A marxizmus alap-felépítmény elméletét kiforgatva, az ideológiát azonosnak tekinti az alap, tehát a gazdasági, társadalmi lét által meghatározott tudat-tartalommal és ezzel szembeállítja az emberi törekvések által megszerzett tudat-tartalmakat. Szerinte ezeket a törekvéseket az objektív igazság, igazságosság eszméi szabják meg, a tudatnak ezekhez kapcsolódó tartalmait tehát nem hamisak, ideológiaiak, hanem valóságosak. Ezek szerint az objektív eszmék szerint viszonyul az ember az ideológiához, állapítja meg annak „hamis” voltát és

lényegében ezek az objektív eszmék szabják meg az emberi társadalom viszonyulásait. A szerző szerint tehát vannak az emberi tudatnak a lét által meghatározott tartalmai, ezek azonban hamisak, a lényeges és valódi tudattartalmat viszont az igazság és igazságosság immanens, objektív eszméi adják.

— lk —

Geschichtsunterricht ohne Vorurteil
Internationale Kommission für den Geschichtsunterricht,
Brüssel, Verlag Brepols, 1965. 208 p.

(Történelemoktatás előítélet nélkül)

Az UNESCO nemrégiben statisztikai vizsgálatot szervezett a földkerekségen megjelenő nyomtatott kiadványok megoszlásáról és jellegéről. Kiderült, hogy az összes kiadványok 50%-át iskolai tankönyvek és különféle szakmai továbbképzést szolgáló szakkönyvek teszik ki. Ez az adat önmagában elegendő érv, hogy a tankönyvirodalom — amelynek jelentőségét a legtöbb országban nem értékelik kellően — milyen fontos szerepet játszik az emberiség tudatformálásában. Szellemi hatásfokát különösen emeli, hogy olyan korosztálynak szól, amelyik első, tehát megalapozó ismereteit gyűjtögeti a világ anyagi és szellemi dolgairól. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a történelemtanítás ebben a tekintetben különösen fontos helyet foglal el. Ez a felismerés vezette néhány európai ország történettudós szakemberét, hogy a nacionalista-provincialista szemléletmód, s ezer nyi forrásból táplálkozó nemzeti előítéletek leküzdése érdekében lépéseket tegyen a történelemoktatás ténybeli és eszmei koordinálása érdekében. Nemzetközi bizottságot hoztak létre (Commission Internationale pour l'enseignement de l'histoire), amelyben Franciaország, Nyugat-Németország, Belgium, Svédország, Olaszország, Ausztria, Svájc, Hollandia, Törökország, Norvégia és Görögország képviselői foglalnak helyet. A bizottság eddig számos konferenciát szervezett. A fenti címmel megjelent kötet az 1950—1963 között lefolyt konferenciák ún. „elvi ajánlásait” tartalmazza arra vonatkozólag, hogy a legtöbb vitát kiváltó történelmi problémákat — különösen a legújabb korszakét — hogyan lehetne egységes szempontok érvényesítésével

oktatni. A kötet — természetesen csak tézisek formájában — a népvándorlástól a második világháború végéig terjedő korszak európai történetére ad ilyen „elvi ajánlásokat”. Ezek futó áttekintése is meghaladná egy ismertetés kereteit, nem szólva az elvi összegezésekkel való vitáról. Ezért általános megjegyzésként: a bizottság — nyilvánvalóan őszinte morális indítékú — törekvése a nacionalista előítéletek leküzdésére aligha vezethet sikerre a nemzeti múlt „árnyoldalainak” kölcsönös megszépítése és a nemzeti ellentétek „jóindulatú” feloldása formájában. A történelmi konfliktusok ezen utólagos „megoldása” nyilvánvalóan az „Egyesült Európa”, a szupranacionális állam divatos koncepciójának támogatását szolgálja: a jelen integrációja érdekében igyekszik a múltat is integrálni.

K. L.

*D. V. Glass—D. E. C. Eversley: Population in History:
Essays in Historical Demography
London, Edward Arnold, 1965. 701 p.*

(Népesség a történelemben: történeti-demográfiai esszék)

A demográfia és a történettudomány egymásra utaltságát, együttműködésének szükségességét jelzi ez a nagyjelentőségű kötet.

Az első rész általános jellegű kérdésköröket igyekszik kibontani. Ennek bevezetésekként Glass professzor tanulmánya nyomon követi a demográfiai kutatások fejlődését és nélkülözhetetlenségét a történészek számára. D. E. C. Eversley írása a demográfiai és gazdasági változók közötti kapcsolatot elemzi (különös tekintettel a népességváltozás környezettanára); Chevalier professzor 1946-ban készült közleménye főleg Franciaország vonatkozásában tárja fel az összefüggéseket egyfelől a népességváltozások, másfelől a politikai, gazdasági és társadalmi változások között. Helleiner professzor itt ismét közreadott munkája az európai gazdasági és társadalmi változások hatását kutatja a demográfiai változásokra a 18. század folyamán. Dr. Peller korábbi írásainak öntvénye, összefoglalása ismerteti Európa vezető, kiemelkedő családjainak adatait 1500-tól, Hajnal professzor tanulmányában az európai házasság-sémákról nyújt átfogó képet.

A kötet második része Nagy-Britanniával foglalkozik. Habakkuk professzor a modern Anglia gazdaságtörténetéhez és a 18. századi angol népességi változásokhoz fűz jegyzeteket. Glass professzor két tanulmánya Gregory King-gel, így főleg statisztikátörténeti kérdésekkel foglalkozik; ugyancsak ő ír példamutatóan az 1700 és 1850 közötti angliai és walesi népességmozgalmakról. A néhai Marshall professzor adaléka értékesen járul hozzá az ipari forradalom népességváltozásainak vizsgálatához, különösen a gazdasági viszonyoknak a születési és halálzási rátával való összefüggésének vonatkozásában.

McKeown és Brown professzorok eredményei Habakkuk tételét igazolják: nevezetesen azt, hogy a 18. századi népességnövekedésben a halálozás csökkentése hatékony orvosi közreműködéssel nem elsődleges tényező volt. Chambers professzor három helytörténeti tanulmánya alapos, hézagpótló írás. Hollingsworth közleménye a brit hercegi családokról, Eversley tanulmánya Worcester-ről (1660—1850) és Krause professzor kimutatása az angliai anyakönyvezésről (1690—1837) hasznosan kerekítik ki a nagybritanniai népességváltozás és gazdaságtörténet összefonódásának tényét.

A harmadik rész Európával és az Egyesült Államokkal foglalkozik, 1 tanulmány Írországról, 4 Franciaországról, 1—1 a skandináv államokról, Finnországról, Olaszországról, Németországról, Belgiumról és Amerikáról szól. Az európai és amerikai 17—18. századra vonatkozó népességváltozási adatok hiányosak. Ennek ellenére a szerzők sikerrel vesznek revízió alá régebbi tételket a különböző társadalmi, gazdasági és kulturális életre vonatkozó adatok bevonásával, mérlegelésével és összehasonlító vizsgálatával.

H. HARASZTI ÉVA

B. H. Slicher van Bath:

The Agrarian History of Western Europe. 500—1850
London, 1963. Edward Arnold Ltd. 364 p.

(Nyugat-Európa agrártörténete 500—1850 között)

B. H. Slicher van Bath, a wageningeni főiskolán az agrártörténet előadója, tankönyv jellegű munkában foglalta össze

mindazokat az eredményeket, amelyeket a Nyugat-Európára vonatkozó agrártörténeti irodalom az elmúlt 15—20 évben elért. A munka sok helyen kitekintést nyújt Észak- és Közép-Európára is. A könyv eredeti holland címe: *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500—1850)*.

A feldolgozás módszerét leginkább modern pozitivizmusként lehetne meghatározni: az olvasó igen világosan és áttekinthetően csoportosított ismeretek és adatok tömegét találja, köztük sok olyan eredményt, melyet önmaga csak a szakirodalomban való komoly elmerülés után tudhatna meg. (Ez a szakirodalom — ilyen részletekbe menően — Magyarországon egyébként elérhetetlen.) Mindennek ellenére az olvasót egy pillanatig sem nyomasztja az adatok sokasága, a mű világos szerkezete és a szerző nagy biztonsága, amellyel gazdag tényanyagát elrendezi, mindvégig az adatok fölé emelkedő áttekintést biztosít. A szerző nem bocsátkozik sem marxista, sem a marxizmussal ellentétes értékelésekbe és magyarázatokba, az egész könyv első-sorban deskriptív jellegű.

A szerző az agrártörténet tárgykörét igen szélesen fogja fel. Célkitűzéseinek ismertetésekor hangsúlyozza, hogy az emberi társadalom története, kb. az utolsó száz évet leszámítva, túlnyomóan mezőgazdasági jellegű volt. A pre-indusztriális társadalmakban az emberi erőfeszítésnek olyan nagy hányadát kellett az élelmiszerek megteremtésére fordítani, hogy csak igen korlátozott mértékben tellett egyébre. A mezőgazdaság története — ennek folytán — a társadalmakat az ipari forradalom előtt alapvetően meghatározó gazdasági jelenségek és események története.

A könyv további nagy előnye, hogy témáját több mint 1300 évnyi időn végigkíséri (500—1850 között), az ókori társadalmak termelési szervezetének a felbomlásától a modern kapitalizmus kialakulásáig.

A könyv 3 fő részre tagolódik:

1. Az elsőben — a szerző célkitűzésének a körvonalazásán kívül — a mezőgazdasági fejlődést meghatározó, befolyásoló külső és belső tényezők, valamint a fejlődés különböző szakaszainak meghatározása kerülnek tárgyalásra.

2. A második rész „a közvetlen mezőgazdasági fogyasztás korszaka (kb. 500—kb. 1150),” címet viseli. Marxista terminológiával ezt a természeti gazdálkodás korának neveznénk. Ezern belül tárgyalja a feudalizmus kialakulásának és a természeti gazdálkodásnak az összefüggését, a kora-középkori majorrend-

szert, majd a korai középkor mezőgazdaságát gazdasági ágazatok szerint.

3. A harmadik fő résznek a szerző „a közvetett mezőgazdasági fogyasztás korszaka (kb. 1150—kb. 1850)” címet adta. (Marxista terminológia szerint ezt az egyszerű árutermelés korszakaként jelölhetnénk meg.) E nagy időközt két része osztja: a késői középkorra (1150—1550) és az azt követő „modern korszakra”.

A késői középkorról szóló részben ismerteti a demográfiai változásokat, az árak és bérek mozgását, ezután a korszak mezőgazdaságát 1150 és 1550 között. A népesség növekedése következtében megnőtt fogyasztásnak a termelésre gyakorolt hatását vizsgálva, al-periódusokat állapít meg, így 1150—1300 között a felvirágzás szakaszát, 1300—1450 között a nagy visszaesést, s az ennek kísérőjelenségeként, következményeként fellépő nagy pestisjárvány korszakát, majd az 1450—1550 között beállott lassú emelkedés periódusát. Ezután a koraközépkori majorgazdálkodásból a bérletrendszerre való áttérést, az újabb területek feltörését, irtását, a 14. és 15. századi agrárdepresszió kérdését, s ezzel kapcsolatban a falvak elnéptelenedését tárgyalja. A késői középkor mezőgazdaságának ágazatok szerinti ismertetése után kitér a középkori parasztháborúkra.

Az újkor mezőgazdaságával foglalkozó részben (1550—1850) az al-korszakokat a következőkben határozza meg: az árforradalom 1550—1650; a depresszió kora (1650—1750), és végül a demográfiai fellendülés szakasza (1750—1850). Ezután e korszak mezőgazdaságát ismerteti ágazatok szerint, végül a társadalmi tagozódásnak is teret szentel.

A függelékben mezőgazdasági árakra és bérekre vonatkozó fontos adatsorokat, hatalmas szakbibliográfiát és mutatót találunk.

ZIMÁNYI VERA

Mezsdunarodnoe revoljucionnoe dvizsenie rabocsego klaszsza
Moszkva, 1965. Politizdat, 416 p.

(A munkásosztály nemzetközi forradalmi mozgalma)

A számos tudományos kutató munkájának eredményeként megjelent mű egy évszázad adatainak tükrében vizsgálja a

munkásosztály küzdelmeit, történeti szerepének növekedését, változásait, ismérveit és körülményeit. A kutatók figyelme elsősorban az utóbbi félévszázadra összpontosult, de rendkívül érdekes és szemléltető adatsorokat közölnek a hosszabb időtávon méginkább jellemző tendenciák megvilágítására.

A kutatóknak és oktatóknak e könyv első két fejezete nyújt elsősorban újat és ad segítséget. Az első fejezetben a szerkesztők a proletárforradalom szociális és gazdasági előfeltételeit tárgyalják, s ehelyütt a világgazdaság fejlődésének utolsó adatait feldolgozva hangsúlyozzák, hogy a marxista politikai gazdaságtan ismert megfigyelései miként érvényesülnek a gyakorlatban. Többek között adatsort hoznak az olykor vitatott koncentráció érvényesülésére is. Jellemző e tekintetben az Egyesült Államok példája, ahol a 100 munkásnál kevesebbet foglalkoztató kisüzemekben a munkások aránya az 1914. évi 35⁰/₀-ról 1939-re 29.9⁰/₀-ra, 1958-ra 27⁰/₀-ra csökkent. Ugyanakkor az 1000 munkásnál többet foglalkoztató nagyüzemek munkásainak aránya ugyanezen években így emelkedett: 15⁰/₀, 22,3⁰/₀, 30,5⁰/₀.

A szerzők ugyanezen években más országok vonatkozásában is bemutatják e tendencia alakulását, adatsorokat közölnek a munkaintenzitás alakulásáról, a balesetek növekvő számáról, a munkanélküliségről. Érdekes adatokat ismerhetünk meg e könyvből a tőkés országok katonai kiadásairól. Az állami költségvetés arányában a hadikiadások alakulása e szerint:

	1949	1961
USA	32 ⁰ / ₀	59,1 ⁰ / ₀
Anglia	20,2 ⁰ / ₀	23,7 ⁰ / ₀
Franciaország	19,4 ⁰ / ₀	24,2 ⁰ / ₀
Német Szövetségi Köztársaság	—	25,5 ⁰ / ₀

Mindez — s ezt a könyv sokoldalúan bizonyítja — kihat a munkásság helyzetére, sőt küzdelmeire is.

Még több érdekes anyagot talál az olvasó a II. fejezetben. Itt mindenekelőtt egy kerek évszázad áttekintésében megtalálhatók a munkásság számbeli növekedésének adatai. Milliós léptékkel ez így fest:

Anglia	1851-ben 4,1	1901-ben 11,9	1951-ben 12,2 m
USA	1850-ben 1,4	1900-ban 7	1950-ben 24,1 m
Franciaország	1848-ban 2,5	1900-ban 5	1957-ben 7,2 m
Németország	1850-ben 0,9	1896-ban 6	1959-ben 12,3 m

A kötet rámutat arra a jelenségre, hogy az ipari munkás-ság létszámának általános növekedése mellett, az egyes szak-mák, iparágak között eltolódások mentek végbe, főként a fel-dolgozó iparágakban foglalkoztatottak javára, akiknek aránya az Egyesült Államokban 1939—1954 között $22,3\%$ -ról $32,6\%$ -ra, Angliában 1935—1961 között $21,5\%$ -ról $34,1\%$ -ra emelkedett.

Az ipari munkásság növekedésének egy másik összefüggé-sét is kimutatja a könyv, mikor az önálló keresőkhöz viszo-nyítja a bér munkások arányát. E szerint az Egyesült Államok-ban 1870-ben $59,4\%$ -ról 1954-re $86,6\%$ -ra, Franciaországban 1851-ben $54,6\%$ -ról 1951-ben $64,9\%$ -ra, Németországban 1882-ben $64,7\%$ -ról 1956-ra $75,4\%$ -ra emelkedett a bér munkások hányada.

A bér munkások osztályán belül érdekes változás észlelhető a nők részarányának még rohamosabb növekedésével kapcsolat-ban. Az Egyesült Államokban a bér munkások közül 1940-ben $21,4\%$, 1960-ban $32,8\%$, Japánban 1955-ben 29% , 1961-ben $30,9\%$, Németországban 1939-ben $30,5\%$, 1961-ben $34,1\%$ volt a nők aránya.

Végeredményben, számos eltéréssel hasonló tendenciák fi-gyelhetők meg a gyengén fejlett országokkal kapcsolatban is. Ezekben az országokban főként a vasipar és a feldolgozó ipar-ágak fejlődnek gyorsabban. A munkások körében pedig a beta-nított munkások hányada emelkedik a szakmunkások rovására.

A szerkesztők érdekes adatokat közölnek a mezőgazdasági népesség alakulásáról, amely világviszonylatban csökken. Az Egyesült Államokban 1920—1960 között $26,5\%$ -ról $8,6\%$ -ra, Ang-liában 1921—1959 között $7,3\%$ -ról $4,1\%$ -ra, Franciaországban 1921—1954 között $41,5\%$ -ról 27% -ra, Olaszországban 1901—1960 között $59,8\%$ -ról $30,8\%$ -ra, Japánban 1920—1960 között $50,9\%$ -ról $33,4\%$ -ra.

A kötet megvilágítja a munkásosztály szakképzettségében végbemenő változásokat is: ezek szerint az Egyesült Államok-ban a szakmunkások aránya az 1940. évi 29% -ról 1950-re 33% , 1960-ra 36% -ra emelkedett. Nem ilyen gyorsan, de növekedett a felszakmunkások aránya is. 48% , 52% , 50% -ra. A legerőteljesebb a változás a tanulatlan munkások sorában. Ehelyütt az esés egyértelmű: 25% , 15% , 14% arányban.

Általánosan kimutatható a mérnök-technikusi réteg súlyá-nak félreérthetetlen növekedése. Az iparban alkalmazott „tiszt-viselők” összlétszámával összevetve, arányuk a következőképp alakult:

	USA	Anglia	Franciaország	Németország
		s z á z a l é k b a n		
1901—1910	7,7	—	—	4,8
1901—1910	12,0	8,6	10,4	7,6
1921—1930	17,9	13,7	12,8	11,9
1931—1940	17,7	15,0	14,6	14,6
1941—1950	21,6	20,0	—	—
1951—1963	28	22	—	23

A kötet a munkásság összetételének, helyzete alakulásának statisztikai feldolgozása mellett megvilágítja a politikai összefüggéseket is. Szó esik a szocialista és a tőkés világ gazdasági fejlődésének adatairól, a tőkés világban végbemenő sztrájkmozgalmakról, a munkásságnak a haladó, s elmaradott országokban megvívott küzdelme jellegzetességeiről. A kötet az előbbivel kapcsolatban aláhúzza, hogy a nyugati fejlett országokban a gazdasági, politikai küzdelem mennyire összeszővődik, a gazdasági követelések mily gyakran kapcsolódnak össze a demokrácia megvédésével, illetőleg kiterjesztésével. Másfelől a szerkesztők a nyugati világ munkásmozgalmának elemzésénél kimutatják a szociáldemokrácia válságát, általános hanyatlását.

JEMNITZ JÁNOS

G. P. Francov: *Isztoricseszkie puti szocialiszticeszkoy müszli*
Moszkva, 1965. Izd. Müszl', 558 p.

(A társadalmi gondolat történelmi útjai)

A társadalmi gondolkodás története a szovjet történettudománynak eddig is sokat és eredményesen művelt területe volt. Francov könyve ennek a társadalmi gondolkodásnak egyik aspektusát vizsgálja, a társadalmi gondolatot, vagyis azt, milyen elképzelései voltak a társadalomnak a fennálló rendről, vajon megváltoztathatatatlannak tekintette-e a meglévő társadalmat, vagy látott-e lehetőséget megváltoztatására, s hogyan látta ezt a lehetőséget.

Ezt a kérdést tárgyalja a könyv egy nagyszabású és igen színvonalas esszé formájában. Az első részben a társadalmi gondolat kibontakozását mutatja be, az antik „aranykor” legendá-

jától az utópiák különböző válfajain keresztül a tudományos kommunizmus elméletének a megjelenéséig. A második rész azt tárgyalja, hogyan reagált a burzsoá gondolkodás a tudományos kommunizmus megjelenésére, milyen „tudományos” elméleteket próbált szembeállítani vele Comte és különösen Spencer evolucionizmusában, s ma, a válság korszakában, hogy tér vissza a kiúttalan, a társadalmi haladás lehetőségét tagadó peszsimista elméletekhez. A harmadik rész ezzel szembeállítja a tudományos kommunizmus kibontakozását, az elmélet továbbfejlesztését Lenin műveiben és a Szovjetunió, ill. a szocialista világrendszer gyakorlatában történő megvalósulását. A szocialista rendszer fölénye, élő példája ma egyre inkább hódít a világnak abban a nagy részében, amely most bontakozik ki a gyarmati szolgaságból, s keresi a maga útját. Nagyon világosan látszik, hogy ezt az utat nem a kapitalista, hanem a szocialista fejlődés útjában találja meg.

A társadalmi haladás mellett a világbéke a másik kérdés, amelyet a szerző párhuzamosan vizsgál, s ebből a szempontból világossá válik: ahogy a társadalmi haladás utópista elképzelései megvalósíthatatlanok voltak, s csak a tudományos kommunizmus tette lehetővé valóban a kapitalizmus felszámolását s egy új társadalmi rendszer felépítését, éppúgy a világbékére vonatkozó elméletek is korábban megvalósíthatatlanok voltak, viszont korunkban a szocialista világrendszer megléte reális valósággá teszi a háború kiküszöbölését.

NIEDERHAUSER EMIL

*Problemü obszcsesztvenno-politicseszkoi isztorii Roszszii
i szlavjanszkih sztran*

Szbornik sztatej k 70-letiju M. N. Tihomirova. Moszkva, 1963.
Izd. Voszt. Lit. 483 p.

*(Oroszország és a szláv országok
társadalmi-politikai történetének kérdései)*

A közelmúltban elhunyt szovjet tudós, M. N. Tihomirov akadémikus (1893—1965) 70. születésnapja tiszteletére jelent meg e reprezentatív tanulmánykötet.

Bevezetőben V. I. Sunkov akadémiai levelező tag méltatja

Tihomirov professzor életútját, majd évenként tagolt bibliográfiát közöl az 1912—1962 között megjelent műveiről. A gyűjtemény mintegy 60 rövidlélegzetű írást tartalmaz. Szerzőik sorában a középkori történetnek olyan — nálunk is ismert — művelői foglalnak helyet, mint *P. N. Tret'jakov* (Klescsin orosz város), *V. J. Bromlej* (A családközösségek fennmaradásának kérdéséhez Dalmát-Horvátországban a XI. században), *V. T. Pasuto* (Rimes krónika, mint orosz történeti forrás), *I. B. Grekov* (I. Vaszilij moszkvai herceg ún. „vtoraja duhovnaja gramota” c. oklevele keltének kérdéséhez), *B. F. Porsnev* (az ún. „zavaros idők” és a Romanov-dinasztia trónralépése), *V. V. Mavrodin* (A Pugacsov-felkelés oroszországi és külföldi visszhangja), *P. G. Ründzjunszkij* (Új városok Oroszországban a XVIII. században), *V. K. Jacunszkij* (Az ipari forradalom kezdetei az Uralban).

P. MAYER MÁRIA

Iz isztorii mezsszlavjanszkih kul'turnih szvjazej
Moszkva, 1963. Izd. A. N. SZSZSZR, Ucsenüe Zap. Inszt.
Szlavjanovedenija, T. XXVI. 294 p.

(A szláv kulturális kapcsolatok történetéből)

A Tihomirov M. N. akadémikus 70. születésnapja alkalmából megjelent tanulmánykötet bevezetőjeként *V. D. Koroljuk* ad — gazdag bibliográfia kíséretében — áttekintést a kiváló szlavista történész életútjáról, míg *A. A. Zimin* a korai Oroszországra vonatkozó műveit ismerteti.

A gyűjtemény további tanulmányai nem fedik teljesen a főcímet, amennyiben nem csupán a művelődéstörténet egy-egy mozzanatával foglalkoznak (pl. *I. F. Belza*: Dvorzsák és iskolájának szerepe az orosz—cseh kulturális kapcsolatok fejlődésében, avagy *M. Tomasevszkij*: Chopin dalainak kapcsolata a lengyel népi és professzionális énekléssel), hanem a középkortól napjainkig betekintést nyújtanak a szláv népek történetének egy-egy fejezetébe is. (Pl. *V. D. Koroljuk*: Oroszország és Lengyelország a X. század első 15 évében, *E. P. Naumov*: Szerb—horvát középkori kapcsolatok, *V. I. Frejdzon*: A szerb—szlavin határőrvidék helyzete a XIX. sz. 50—70-es éveiben, *N. I. Hitro-*

va: Montenegro gazdasági fejlődése a XIX. sz. végén, a XX. század elején, V. B. Valev: Bulgária és a balkáni német agresszió 1941-ben stb.)

P. MAYER MÁRIA

Ukrainsz'ko—ugorsz'ki isztoricsni zv'jazki
Kijev, 1964. Naukova Dumka, 246 p.

(Ukrán—magyar történelmi kapcsolatok)

Az Ukrán SZSZK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének kiadásában megjelent tanulmánykötet, amely magyar szerzők műveit is tartalmazza, elsősorban a XIX. századi kapcsolatok egyes kérdéseit világítja meg. F. P. Sevcsenko: A barátság és egység útján c., előszó helyett írt bevezetőjében áttekintést ad az ukrán—magyar, ill. szovjet—magyar kapcsolatok fejlődéséről, végig a történelem folyamán, utalva arra, hogy a dnyeperi kozákok soraiban is akadtak már magyar származásúak (ahogy nevük erre utal). Az áttekintés természetesen a forradalmi együttműködésre helyezi a hangsúlyt. I. M. Kulics: Szovjet-Ukrajna és a Magyar Népköztársaság gazdasági kapcsolatai c. tanulmányában elsősorban az ipar területén vizsgálja ezeket a kapcsolatokat (az ukrán nehézipar készítményei eljutnak Magyarországra, amely hajókat, könnyűipari és fogyasztási cikkeket szállít ennek fejében), de hangsúlyozza a mezőgazdaság terén való együttműködést is (az ukrainai, ill. egyéb szovjet szövetkezetek tapasztalatcseréi a magyarországi termelőszövetkezeti mozgalommal). G. V. Marcsenko: Az ukrán—magyar kulturális kapcsolatok a második világháború utáni első években címen sok adatot hoz fel a két nép kölcsönös ismerkedésére, irodalmi, tudományos és művészeti alkotásainak cseréjére, s az így kialakuló egyre szilárdabb barátságra. Ádám Magda magyar nyelven részben már kiadott tanulmányainak eredményeit foglalja össze, s áttekintést ad arról, hogyan foglalta el Horthy-Magyarország Kárpátalját 1938—1939 során, hangsúlyozva, hogy a fasiszta Németország ellenezte ezt a felfogást, mert maga tartott igényt Kárpátaljára, s csak 1939 márciusában nyugodott bele a terület magyar megszállásába. I. M. Hrancsak és V. I. Netocsaev adatszerűen ismertetik

a magyar Vörös Hadsereg Kárpátalján megalakult egységeinek harcait az antant megbízásából a területre betörő idegen csapatok ellen. A Vörös Hadseregen belül megalakult Vörös Ruszin Brigád tevékeny szerepet játszott az intervenciós csapatok feltartóztatásában. *V. I. Hudanics* a magyarországi és szlovákiai dolgozók közös harcát tárgyalja a tanács hatalom létrehozása érdekében 1919-ben, részletesen ismerteti az Eperjesen kiáltott Szlovák Tanácsköztársaság történetét, s rámutat arra, hogy fennállásának rövid ideje alatt is milyen jelentős munkát fejtett ki a dolgozók helyzetének javítása érdekében. *L. M. Nyezsinszkij* elsősorban a korabeli sajtó alapján mutatja be, milyen élénk érdeklődést és együttérzést tanúsított az ukrán nép a Magyar Tanácsköztársaság harcai iránt, *M. F. Lebovics* részben kiadott anyag, részben újabb levéltári források alapján összefoglalóan tárgyalja a magyar internacionalisták harcát a polgárháború frontjain a szovjethatalom védelmében. *L. Nagy Zsuzsa* a magyarországi forradalmi mozgalom fellendülését mutatja be a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt, amely előkészítette a Tanácsköztársaság létrejöttét. *Mayer Mária* a Budapesti Országos Levéltár forrásai, a fronton harcoló katonákhoz írt, s a Cenzúra Bizottság által ellenőrzött levelek alapján mutatja be a kárpátaljai lakosság helyzetét az első világháború éveitől kezdve. A levelek fő motívuma a szüntelen rekviálás, a gazdasági nehézségek, éhínség és a járványok miatti panasz. *Kovács Endre* az 1848-as forradalom előtti szakaszban világítja meg a kárpátaljai lakosság helyzetét, elsősorban az 1846-os éhínség hatását, s az ennek következtében kitört parasztmozgalmakat, ugyancsak magyarországi levéltári anyag és a korabeli sajtó alapján. *I. G. Sulga* a Dnyeper-balparti Ukrajna és Magyarország XVIII. századi gazdasági kapcsolataihoz hoz új adalékot. A tokaji borkereskedelem mellett utal arra, hogy Magyarországról selymet, egyéb textíliát, gyümölcsöt szállítottak Ukrajnába, ahonnan szőrmét és textilkészítményeket vittek Magyarországra.

Mint a tartalmi ismertetésből kitűnik, a tanulmányok nagyrészt elbeszélő, az eddigi kutatások eredményeit összefoglaló jellegűek, s így jól szolgálják az ukrán—magyar és általában a szovjet—magyar kapcsolatok kutatásában eddig elért eredményeknek az ukrán dolgozók körében való népszerűsítését. Az ukrán nyelvű cikkek mellett orosz nyelvű tartalmi kivonat és magyar nyelvű tartalomjegyzék is található.

NIEDERHAUSER EMIL

*P. I. Drozdov: Vehi mnogovekovej družsbü
K isztorii szovetszko—vengerszkih szvjazej*
Moszkva, 1965. Izd. Müszl', 448 p.

*(Egy sok évszázados barátság mérőföldkövei
A szovjet—magyar kapcsolatok történetéhez)*

Drozdov könyve népszerű módon összefoglalja a magyar—orosz kapcsolatok történetére vonatkozó kutatások eredményeit és azokat több ponton értékesen kiegészíti. Elsősorban a szovjet olvasó igényeit veszi figyelembe: érintkezéseink előadásakor röviden a magyar történelem alakulását is felvázolja. A szerző a magyar forráskiadványok és szakmunkák terén feltűnő tájékozottságot mutat. Könyvében mindvégig meglátszik, hogy személyében olyan ember szól a magyar—orosz kapcsolatokról, aki jól ismeri hazánkat. (Drozdov ugyanis hosszabb időt töltött Magyarországon állami küldetésében.) Ezzel a körülménnyel nyilván szoros összefüggésben van munkájának másik jellegzetessége, meleg baráti érzelmektől átfűtött hangja. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ilyen elragadtatással ritkán írt külföldi kutató nemzeti értékeinkről és még kevesebb azoknak a száma, akik annyira átérik a magyar történelem tragikus fordulatainak fájdalmait, mint e szovjet szerző.

Drozdov kapcsolataink áttekintésekor nem mellőzi a feudalizmus századait sem. Különösen részletesen tárgyalja a kijevei és halicsi fejedelemség magyar kapcsolatait, Mátyás és III. Iván, valamint Rákóczi és I. Péter szövetkezésének történetét. Az ismert adatok összegyűjtése és csoportosítása mellett többször olyan adatokat is belefűz előadásába, amelyek a korszak magyar szakértőinek figyelmére is számot tarthatnak.

A XIX. és XX. századról szóló fejezetekben példás lelkiismeretességgel gyűjti egybe az orosz forradalmi mozgalom magyarországi és a magyar politika, s irodalom oroszországi visszhangjára vonatkozó részeredményeket. Itt sem elégszik meg a rendszerezéssel, hanem újabb források — főleg a számunkra nehezen hozzáférhető és az általunk kevésbé ismert szovjetunióbeli anyag — bevonásával, saját kutatásaival is gazdagítja ismereteinket. Újszerűnek tekinthető az 1945 utáni kapcsolatok részletes és színes tárgyalása, ahol a szovjet minisztertanács kultúrkapcsolatokkal foglalkozó szervének levéltári anyagait is felhasználja.

Drozdov szintézise nem frázisokkal, hanem tényekkel dol-

gozik. Éppen ezért sikerült minden eddigi kapcsolat-történeti tanulmánynál jobban és alaposabban megcáfolnia azt a nézetet, amely szerint a magyarok és az oroszok a teljes elszigeteltség körülményei között éltek le egymás mellett történetüket.

A munka szemléletében mégis kifogásolhatjuk, hogy a most említett nézetekkel vitatkozva, megfogalmazásaiban gyakran — nemes túlzással — egy ellenkező véglethez ér el: szinte háborítatlan folyamatként mutatja be a magyar és orosz baráti kapcsolatok alakulását, nem utal elég nyomatékosan a jó összeköttetést zavaró (a szintén tanulságos!) negatív mozzanatokra.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

H. J. Ellison: *History of Russia*
New York, 1964. Holt, Rinehart and Winston, 644 p.

(Oroszország története)

Az 1930-as és az 1940-es években amerikai főiskolai hallgatók Oroszország és a Szovjetunió történetére vonatkozólag mintegy öt angol nyelvű munkához fordulhattak tájékozódásért; ezek: G. Vernadsky: „*History of Russia*” (New Haven, Conn., 1933) és „*Political and diplomatic history of Russia*” (Boston, 1936); Sir Bernard Pares: „*A History of Russia*” (New York, 1947); Stuart Tompkins: „*Russia through the ages: from the Scythians to the Soviets*” (1941) és B. H. Sumner: „*Survey of Russian history*” (London, 1947). Orosz történészek közül S. I. Platonov és V. O. Kljucsevszkij néhány művét fordították angolra. Az elmúlt 15 év folyamán erőteljesen megnőtt az érdeklődés Oroszország és a Szovjetunió történelme iránt. Több kézikönyv készült, melyek közül Ellison munkája a legújabb. Könyvének nagyobbik része (297. oldaltól) foglalkozik a Szovjetunióval; ennek következtében Oroszország történetének számos fontos fejezete vagy kiemelkedő egyénisége igen kevésbé vagy egyáltalán nem szerepel (Sztjenka Razin, A. V. Szuvorov stb.). A Szovjetunió történetének számos problémáját jól látja a szerző, értékelései azonban a szovjet korszak történetének kutatói részéről bírálatra, kiegészítésre szorulnak. Bibliográfiája a szokásosnál használhatóbb.

H. H. É.

(Az orosz politikai gondolkodás rövid története)

Az egyetemi használatra, kézikönyvnek is szánt összefoglalás a XVIII. századig csak egészen futólagos áttekintést ad az orosz politikai gondolkodás fejlődéséről, a kijevi korszak néhány megnyilvánulásáról, az autokrácia ideológiájának kialakulásáról a XVI. században (Pereszvetov, IV. Iván), a „harmadik Róma”-elméletéről, az egyház és az állam viszonya körül folytatott harcokról. Valamivel részletesebben tárgyalja a XVIII. századi fejlődést, a felvilágosodott abszolutizmus megjelenését I. Péterrel kezdve, kitér az orosz felvilágosodás egyéb képviselőire is (Gyesznyickij, Kozelszkij, Novikov), s végül megfelelő helyet juttat Ragyiscsevnek.

A részletesebb tárgyalás a XIX—XX. századi politikai gondolkodást (és röviden érintve olykor a gyakorlatot is) tárgyalja. A múlt század első felében hirdetett hivatalos népies irányzat továbbélését a XX. századeleji hivatalos megnyilatkozásokig kíséri nyomon, s itt tárgyalja a teljes ellenpólust, Csaadajev negatív kritikáját a rendszerről. A szlavofil irányzattal együtt tárgyalja ennek későbbi pánszláv folytatását és a „pocsvennyiki” (őstalaj)-csoportot (Dosztojevszkij és Apollon Grigorjev). A nyugatos áramlaton belül megkülönbözteti a konzervatív irányzatot (Katkov, Pobedonoszcev, Tyihomirov, Witte, Sztolipin), a liberálisat (Sztankevics, Granovszkij, Kavelin, Csicserin, a későbbiekben az októbristák és a kadetek, Miljukov); a nem szocialista radikalizmus képviselőjeként tárgyalja D. I. Piszarevet, a sort a korai szocialistákkal (Belinszkij, Herzen, Ogarjov, Csernisevszkij) zárja, velük együtt tárgyalja Tkacsovot, Zaicsnyevszkijt és Nyecsajevet. A narodnyik-mozgalom elég részletes ismertetése után (ahol Lavrov és Mihajlovszkij állnak a középpontban, de követi az elmélet további alakulását az eszer pártig és Csernov elméleti tevékenységéig), néhány kisebb irányzat bemutatása következik, a regionalisták (akik valamilyen föderatív átalakítást akartak, köztük elsősorban Dragomanovot tárgyalja), ezután az anarchizmus (Bakunyin és Kropotkin), és a szindikalizmus (Machajski értelmiség-ellenes álláspontja). A vallásos gondolkodók közt tárgyalja Leontyevet, Szolovjovot, Fjodorovot és röviden Tolsztojt. Reformista irányzatok közt tartja nyilván a technokratizmust, amelyet Mengye-

lejevtől eredeztet, de a szovjet korszak gazdasági szakemberei-
nek a tevékenységében látja a folytatását. A szociálreformizmus
címszava alatt tárgyalja Zubatov és Gapon pápa tevékenységét,
az első forradalom leverése utáni Vehi (Mér földkő)-mozgalmat.
Ezután tér rá a marxizmus szerepére, ahol a kezdeti időszakban
Plehanov, Martov és Potreszov szerepét tárgyalja, a bernsteini
reformizmus hatását, s Bogdanov nézeteit. A Kommunizmus c.
következő fejezet először Leninizmus alcím alatt Lenin, Trockij
és Buharin nézeteit ismerteti, azután Sztálinizmus alcímen Sztá-
lin nézeteit, végül neoleninizmus címen az ún. desztalinizálást
és Hruscsov felfogását. 1917 utáni reformista irányzatok címen
foglalkozik a „nemzeti bolsevizmussal”, melynek egyik jelentős
képviselőjét a történész B. D. Grekovban látja, Trubeckoj,
Alekszejev és Szavickij eurázsiai elméletével, perszonális szo-
cializmus alcímmel Berdjajevvel és Sztálin utáni reformizmus
alcímen a mai szovjet irodalom egyes irányzataival (Jevtusenko,
Tvardovszkij, Paszternak). A „Forradalmi antikommunizmus”
c. utolsó fejezetet a polgárháborús fehérek és az emigráció ko-
rábban nem tárgyalt áramlatait foglalja össze.

Az egyes fejezetek és alfejezetek igyekeznek világosan ösz-
szefoglalni az egyes irányzatok mondanivalóját, programját.
Kellő kritikával így a nem oroszul olvasó szakember első átte-
kintésnek jól használhatja a könyvet. Kár, hogy a fejezetenként
adott, elég részletes bibliográfia csak angol nyelven megjelent
anyagra terjed ki.

NIEDERHAUSER EMIL

A. J. P. Taylor: *English History, 1914—1945*
(The Oxford History of England. Vol. XV.)
London, 1965. O. U. P. 736 p.

(*Anglia története. 1914—1945*)

Anglia legújabbkori történetének legnagyobbszabású átfogó
tablóját A. J. P. Taylor nyújtja Anglia Oxford történeti soro-
zatának 15. kötetében. Alapjában véve Taylor-hoz a politika-
történet áll legközelebb; innen erednek művének legszembe-
tűnőbb hiányosságai: a tudomány, technika, filozófiatörténet
szinte teljes mellőzése, de a társadalom- és gazdaságtörténet
kényszerű betétként alkalmazott tárgyalása is. Mégis nagy vál-

lalkozása eredményes: ennél teljesebb polgári politikai kortörténet még nem született a modern Angliáról.

Taylor ott kezdi, ahol *Ensor* (a sorozat „Anglia 1870—1914” c. kötetének szerzője) abbahagyta: 1914. augusztus 4-nél, és az 1945-ös általános választásokkal fejezi be művét. Ez időszakban élt át Anglia két háborút, „presztizse” megőrzése mellett megérte világhatalmi helyzetének és befolyásának pusztulását, birodalmi nagysága széthullását, s a „jóléti” állam megvalósulásának kezdeteit.

A. J. P. Taylor kétségtelenül kivételes tehetségű történész. Remekbeszabott megállapításai, kritikai észrevételei mellett azonban szellemeskedő, elnagyolt, felületes bírálatok és kijelentések is előfordulnak a mintegy 700 oldalas mű lapjain; bár igaza van könyve egyik alapos ismertetőjének, E. Hobsbawm-nak abban, hogy szakember méltányolhatja igazán csak Taylor nagy munkájának eredményeit: egy-egy futólagos megjegyzés, beszúrás mögött számos, komoly tudományos mű kétségbevonhatatlan adatai adnak támasztékot. Bizonyos személyességgel vagy szenvedéllyel jelenít meg egyes politikusokat. Habár szívesen elhisszük Taylornak, hogy Lansbury volt a modern angol politika legszeretetre méltóbb alakja, azt már kételkedve fogadjuk, hogy a huszadik század legleleményesebb és legeredetibb brit államférfiúja Lloyd George volt. És vajon hihető-e a részletes statisztikai adatok mellőzése nélkül az a kijelentése, hogy a húszas években a kézi munkások többsége soha nem szavazott a Munkáspártra, sőt a szakszervezeti munkások többsége is ritkán.

A negatívumoknál több azonban a pozitívum. Taylor gyakran túloz, néha felszínes, de sokkal több esetben mély, elgondolkodtató és újszerű. Ilyen részek az Edenről, a Bevinről, Kingsley Martinről, a Baldwinról, MacDonaldról, Chamberlainről írottak, az általános sztrájkokról, a Zinovjev-levélről, a Munkáspárt két háború közötti politikájáról szóló részletek.

A munka lényegi, szervi fogyatékosága: Anglia megváltozott világhatalmi és birodalmi helyzete társadalmi és gazdaságtörténeti magyarázatának a hiánya sajnálatos módon nem teszi lehetővé, hogy Taylor könyve Anglia történetének e lényeges szakaszára hézagpótló legyen. Hibái ellenére e könyv a szórakoztató, újszerű bibilográfiai megjegyzésekkel együtt a szak- és laikus közönség számára egyaránt élménytadó, szemléletes és mindvégig lebilincselő olvasmány.

H. HARASZTI ÉVA

V. M. Turok: *Ocserki isztorii Avsztirii. 1929—1938*
Moszkva, 1962. Izd. Akademii Nauk, 549 p.

(*Ausztria története. 1929—1938*)

A könyv az 1955-ben „*Ausztia története 1918—1929*” címen megjelent kötet folytatása. A két kötet az első köztársaság történetére vonatkozó sokoldalú kutatás eredményét összegzi. E témakörrel ez az első nagyobb munka a marxista történetírásban.

A második kötet — amely kétségtelenül sikerültebbnek mondható, mint az előző — Ausztia 1929—1938-ig terjedő politikai történetét tárgyalja kronológiai sorrendben. A szerző ugyanakkor komoly figyelmet fordít Ausztia gazdasági és nemzetközi helyzetére, ami lehetővé teszi a bonyolult történelmi események, folyamatok, összefüggések mélyebb megértését. Fő figyelmét az osztrák munkásmozgalomra, a Kommunista Párt küzdelmeire, az ausztromarxisták jellemzésére fordítja. Sokat időzik az ausztrofasizmus sajátosságainál, az ellene folytatott harc történetének leírásánál. Ezek a kérdések vörös fonalként húzódnak végig valamennyi fejezetben.

A monográfia hét fejezetre oszlik. „A politikai harc kiéleződése 1929-ben, s a gazdasági válság kezdete” című első fejezetben a szerző a tömeges munkanélküliség fokozatos növekedését, a munkásosztály antifasizista harcát, a kapitalista stabilizáció csődjét, a gazdasági válság kezdetét tárgyalja.

A második fejezetben bemutatja a gazdasági válság elmélyülését, annak következményeit, Dollfuss hatalomrakerülését, az osztrák Szociáldemokrata Párt reformista taktikáját. (Az utóbbi kérdés tárgyalása során cáfolja Sztálinnak a szociáldemokratizmus és fasizmus ikertestvérségére vonatkozó elméletét.)

„Az ausztrofasizista diktatúra létrehozása” címet viselő harmadik fejezet folytatja a munkásosztály harcának leírását, részletesen foglalkozik a parlament likvidálásával, a rendkívüli törvények bevezetésével, a kommunista párt betiltásával az ausztrofasizista erők koncentrálásával.

A negyedik fejezet elénk tárja a sorozatos fasizista provokációkat, a nyílt összeütközéseket, és az osztrák munkásosztály hősiességét.

Az ötödik fejezet bemutatja Dollfuss megölésének körülmé-

nyeit; a Schuschnigg hatalomrakerülésével kapcsolatos eseményeket.

A hatodik fejezet az osztrák—német megegyezést (1936 július), annak kihatásait, így az Anschluss előestéjét tárgyalja.

Az utolsó fejezet bemutatja és elemzi Ausztria Németország által történt megszállását, az osztrák uralkodó köröknek ebben játszott szerepét és felelősségét.

A befejező historiográfiai részben a könyv kitér az ellenállási mozgalomra.

ADÁM MAGDA

E. Heckscher: Economic History of Sweden

Cambridge—London—Oxford, 1954. Univ. Press, 380 p.

(*Svédország gazdaságtörténete*)

A neves svéd gazdaságtörténész, a merkantilizmus kutatójának világhírű szakértője, összefoglaló munkájában hat stádiumot állapít meg a svéd gazdaságtörténetben.

Az első stádiumot a korai középkorra teszi. Ebben az időszakban — amelyre vonatkozóan rendkívül kevés forrással rendelkeznek — alacsony termelékenység, elsősorban az állattenyésztésnek még mindig nagy szerepe, erős természeti gazdagság és kétnyomásos gazdálkodás jellemzi a svéd falut. A földbirtokot négy kategóriára osztja: a koronaföldekre (kb. 5,6⁰/₀), egyházi földekre (21,3⁰/₀), a nemesség nem adózó földjeire (20,7⁰/₀) és adózó földekre (52,4⁰/₀).

A második szakaszt a 14—15. századra teszi. Erre az időszakra már bizonyos városi fejlődés is mutatkozik, megjelenik a bányászat és vaskohászat. Hangsúlyozza ezeknek szerepét a svéd gazdaságban. Erre az időszakra teszi a legrégibb svéd céhszabályzat megjelenését is. Heckscher tagadja a svéd feudalizmus meglétét, mivel véleménye szerint nem volt erős széttagoltság. Véleménye szerint ebben az időszakban a svéd gazdaság elmaradottabb volt, mint a nyugati vagy a közép-európai.

A 16—17. század elejét, melyet elsősorban Vasa Gusztáv nevéhez fűz, a középkori gazdaság érett időszakaként tárgyalja. Erre az időre már fejlett a pénzgazdálkodás, s az egyházi földek elkobzása, a svéd nemzeti érzés megerősödése (már a 15. század végén), és természeti kincsei révén — elsősorban réz, vas — nagy európai befolyásra tesz szert a svéd gazdaság. A munka

e fejezetében rendkívül érdekes számítások vannak a korabeli élelmiszerfogyasztásra vonatkozóan is stb.

A 17. század második felétől a 18. század első feléig első-sorban a külföldi befolyás erősödését, a gazdasági változások problémáját emeli ki. Ez az időszak a bányászat és a fémipar nagy fellendülésének kora. A bányászatból kezd eltűnni a régi céhjellegű korporáció, megjelennek a manufaktúrák, a mezőgazdaságban a háromnyomásos gazdálkodás uralkodik, s 1719-től a paraszt megválthatja földjét. A 18. század végén már a földnek 90%-a parasztok tulajdonában van, ez mutatja a kialakuló agrárstruktúrát. Érdekes összehasonlítást tesz a svéd és angol enclosure között.

Nagy átalakulásként jelzi az 1815-től 1914-ig tartó időszakot. Ennek fő mozzanatai: 1. Az erős külföldi tőkebehozatal; különösen vasútépítésekre vesz fel a kormány kölcsönöket. 2. A külkereskedelem szerepe, különösen az export-iparágak fejlődése miatt megnő. 3. A technológiai változások mozgatói a svéd ipar fejlődésének, különösen a foszforérc felhasználására vonatkozó eljárás, a minőségi vas és acél kidolgozása stb. Erre az időszakra esik a nagyburzsoázia kialakulása is, amely a bankoktól kezdve mindent a kezében tart, csupán a kiskereskedelmet nem, ahol erős a szövetkezeti mozgalom. A mezőgazdaságban az agrárválság komoly problémákat okoz, rendkívül erős agrártúlnépesedés mutatkozik, az agrárlakosság azonban rohamosan csökken.

Befejezésül a munka rövid kitekintést ad a svéd gazdaság 20. századi fejlődéséről.

RÁNKI GYÖRGY

KÖZÉPKOR

P. Lehmann: Erforschung des Mittelalters

Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze. Stuttgart, 1959—
1962. Anton Hiersemann Verlag, I—V. kötet. 412, 299, 309, 412,
543 p.

(Középkor-kutatás)

Félévszázad előtt classica philológiáról beszéltünk, ma ugyanazt a kutatási területet ókortudománynak nevezzük. Napjainkban, anélkül, hogy meg tudnók mondani, mióta, egyre gyakrabban használjuk a medievisztika megjelölést, így próbálván érzékeltetni, hogy a középkor kutatásában is világszerte egységbe fogó törekvés érvényesül. Látszólag semmi változás sincs, hiszen eddig sem gondolt arra senki — sem szellemtörténész, sem marxista —, ha igényt tartott a tudományos kutató rangjára, hogy szűk problematikába zárkózva, lemondjon a történelmi élet teljességének megértéséről. Valójában jelentős a fordulat. Az új elnevezés arra figyelmeztet, hogy nem elég az alapvető gazdasági és társadalmi fejlődés felvázolásával beérni, hanem a változásoknak a kulturális élet valamennyi területén tükröződő folyamatát fel kell tárni. Helyesebben: mivel a forrásanyag viszonylagos csekélyisége és szétszórtsága szükségessé teszi a sokszor merész következtetéseket, még pedig nem is rokon résztudományok eredményeinek egymásra vonatkoztatásával, a medievista érdeklődésének sok oldalúnak kell lennie. Ami azt is tanúsítja, hogy nem volt helyes az elmúlt másfél évtized ellenkező hazai gyakorlata. Ma már világosan látszik, hogy „a feudalizmus kora” elnevezés szolgai alkalmazása vitte történettudományunkat arra az útra, amelyen jóformán egyedül haladunk. Amennyire eredményes volt ugyanis a jellegtelen 1526-os évet átlépve egységbe fogni a teljes feudális kort s a későbbi bőséges forrásanyag segítségével tisztázni a fejlődés

XIV—XV. századi alapjait, éppen annyira sajnálatos, hogy elveszítettük a vámon azt, amit a réven nyertünk. A XVI—XVII. századot illető kutatások még világszerte messze vannak attól, hogy bárkitől meg lehessen követelni vizsgálatuknál oly komplex módszer alkalmazását, ami az ókortudományban egyedül helyesnek bizonyult, a középkor kutatásában pedig sikert ígérő, mert erőfeszítésekre ösztönöz, s mert a kibontakozó eredmények az eljárás helyességét nap mint nap bizonyítják. Ha a feudalizmus késői szakasza megismerésének ma még egyedül lehetséges leegyszerűsítő módszerét nem vittük volna át a középkor stúdiumára, ma nem kellene a világszerte uralkodó kutatási iránytól való — napról napra fokozódó — elmaradásunk miatt panaszkodni.

Az az életmű, amelynek eredményeiből tekintélyes részt tartalmaz, de koránt sem a teljes termést nyújtja az előttünk fekvő öt kötet, alkalmas az elmondottak igazolására. Szerzőjük 33 éves kora óta, 1917-től a müncheni egyetemen a középlatin filológiának volt a tanára. Tehát rendkívül szűk szakterületen dolgozott, amely semmiképpen sem alkalmas, hogy a történettanári, sőt történetírói pályára készülők vonzódjanak feléje. Amellett a szerző soha nem tett engedményt a tudományosság, sőt a szakszerűség rovására. Aki végigfutja munkáinak jegyzékét, nem fojthatja el csodálatát, mily állhatatossággal sikerült attól kezdve, hogy még mint egyetemi hallgató megtette első szárnypróbálgatásait, késő öregkoráig ugyanabban a témakörben maradnia. De nemcsak az állhatatosság nyűgöz le, amelylyel hű maradt szaktárgyához. Ugyanilyen mértékben ébreszt tiszteletet a távoli kutatóban a munkakedv, amelynek eredménye, hogy minden évben gyarapodott a műveinek jegyzéke. 1905-től, hogy Lehmann megírta első tanulmányát, Münchenben több súlyos fordulat következett be, amelyeket csak a világtól a munkába visszavonulva lehetett átélni. Bármennyire csábító egy ilyen életmunkát magasabb síkon propaganda célokra felhasználni, és a szerzőt a rendíthetetlenül dolgozó tudós jelképévé magasztosítani, nem hisszük, hogy egy magán könyvkiadó ily szemponttól vezettetve, hajlandó volna öt kötet kinyomatására pénzt áldozni. Számára a biztosítékot, hogy nem fog az üzletre ráfizetni, Lehmann tudományos tekintélye nyújthatta. Hírnév, amely csak szakemberek szűk kis közösségeiben él, de az azután világszerte, az üzleti piackutatás előzetes eredménye, amely azt mutatja, hogy német nyelven írt szakmunka is számíthat elegendő vásárlóra és érdeklődőre — a sorrendet, könyvtárakra gondolva, szándékosan írjuk így —, valahogyan ezek

a tényezők lehettek a döntőek a kiadó előtt. A gazdasági prosperitás közrejátszását azért nem kell feltételeznünk, mert az első kötet nem is most jelent meg először, hanem már 1941-ben, úgyannyira, hogy 1959-ben mindössze új, változatlan lenyomtatására került sor. Egyébként eredetileg a kiadó nem is gondolt további kötetek közzétételére és csak a könyvsiker ösztönözte a folytatásra.

A kötetekbe foglalt tanulmányoknak nyilvánvalóan kellett valami vonzó erejüknek lenniük. Kétségtelen, hogy a könyvek, codexek keletkezésének tisztázása, sorsuknak felderítése alkalmas a figyelmet megragadni és lekötni. A szerző, anélkül, hogy szándéka lenne, mindenkor érdeklődést is tud ébreszteni tárgya iránt. Tényeket mond el, amelyek más előadásában szárazak volnának, nála azonban, éppen mert tárgya iránt érzett őszinte vonzalmát tanúsítják, tehát mert van előadásának hitele, érdekeseeknek bizonyulnak. Előnye továbbá, hogy a kutatás menetébe is be tudja avatni olvasóját. Miként sikerült egy codex ismeretlen szerzőjét megállapítania vagy tisztáznia, hogy pl. az az Esztergomban őrzött, VIII. századból származó codexlap, amelyet Magyarországon található legrégibb írott szövegnek nyilvánít, s amelyet egy kézirat táblájáról maga választott le, Nagy Gergely pápa mely munkájának töredékét tartalmazza (IV. k. 87. sk. 1.), mindezt úgy írja le, hogy a felfedezés örömeinek részesévé teszi az olvasót. Sok rossz detektívregénynél így lesz érdekesebb olvasmány egy-egy codex sorsának leírása.

Mindezek az írói vonások magukban még mindig nem magyarázzák meg Lehmann sikerét. A tudományos világ elismerése annak a felfogásnak szól, amely valamennyi munkájának — önálló köteteknek és tanulmányoknak egyaránt — alapja s amely szerint a codexekben reánk hagyományozódott szövegeket, mint a középkori szellemi élet részeit kell felfognunk és segítségükkel éppen a kulturális fejlődés megrajzolására kell törekednünk. A ma modern és — tegyük hozzá — egyedül helyesnek bizonyult felfogás hatja tehát át Lehmann munkásságát. Ennek a felfogásnak azonban ő nem egyszerű kifejezője, hanem egyik úttörője. S ez éppen maradandó érdeme: a szűk körű szakkutatás határait kitágítva, aprólékos munkával, tehát valamennyiünk által elérhetőnek látszó módon megmutatta, hogy az európai kultúra fejlődését mily nagy mértékben lehet a középlatin filológia oldaláról kiindulva megismerni.

Az összegyűjtött tanulmányok azon felül, hogy a középkori irodalmi művelődésnek számtalan mozzanatát feltárják és elhomályosult összefüggéseket napvilágra hoznak, szigorú tudomá-

nyos módszerességükkel rendkívül instruktívak is. Feltárják a kutatás mikéntjét az olvasó előtt, ennek valósággal mintául szolgálnak saját kutatásaihoz, eredményei leszűréséhez. Ily értékeket régóta ismerik a szakemberek, felesleges is most újból felhívni rájuk a figyelmet. De mert jólesik ismét találkozni velük, bármennyire elriasztó a száraz címfelsorolás, emeljük ki közülük az első kötetnek a középlatin filológia lényegét analízáló tanulmányait (*Aufgaben und Anregungen der lateinischen Philologie des Mittelalters, Mittelalter und Küchenlatein, Vom Leben des Lateinischen im Mittelalter, Über Perioden des lateinischen Schrifttums im Mittelalter*), a szaktudományos módszer és szemlélet alakulását ismertető nagyvonalú áttekintéseket (*Das Problem der karolingischen Renaissance*, II. k., *Die Vieltgestalt des zwölften Jahrhunderts*, III. k., *Geisteswissenschaftliche Gemeinschafts- und Kollektivunternehmungen in der geschichtlichen Entwicklung*, IV. k.), a magyar kutatónak is sok finom megfigyelésével jól értékesíthető szempontokat nyújtó karthauzi-tanulmányt (*Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern*, III. k.), különösképpen pedig az Észak-Európa kulturális életét vonzóan megismertető, terjedelemre is jelentős munkát (*Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur und Wissenschaft des Mittelalters*, V. k.). A sok rokon vonás, amely a magyar és a skandináv kulturális fejlődés közt feltűnik, arra figyelmezteti az olvasót, hogy érdemes volna utána járni, mily mértékben befolyásolják a földrajzi helyzetben gyökerező adottságok a peremterületeken a művelődési elemek szétterjedését, meggyökereződését és magát az önálló fejlődést.

MÁLYUSZ ELEMÉR

B. F. Porsnev: *Feodalizm i narodnue maszszü*
Moszkva, 1964. Izd. Nauka, 517 p.

(A feudalizmus és a népi tömegek)

A neves szovjet történész munkája két részből áll. I. Rész: A feudalizmus politikai gazdaságtanának alapjai (1—194. l.). II. Rész: A népi tömegek harcának szerepe a feudális társadalom történetében (195—507).

A szerző a feudalizmus politikai gazdaságtanáról írt szovjet

tanulmányok eredményeit összegezi. Műve nem a feudalizmus gazdaság-, társadalom-, vagy technika-története, hanem a tárgyalta társadalmi rend alapvető politikai gazdaságtani elveinek összefoglalása, amennyire azt elsősorban a szovjet medievisztika eredményei lehetővé tehetik.

A könyv fejtegetéseinek alapját döntően Marx és Lenin művei képezik, abból a megfontolásból, hogy a kapitalizmus a feudális viszonyok lebontása eredményeként, de részint annak építőköveiből épült, sőt egyes konkrét történeti feltételek között a múltban — akárcsak a jelenben — eltúrta a tőle egyébként idegen osztályviszonyok létezését is. A klasszikusok tehát a kapitalizmus jellegének meghatározásában és bírálataiban a körülmények erejétől hajtva megfogalmazták a feudalizmus politikai gazdaságtanának lényegét is. S éppen a *lényeg* szóra esik a hangsúly, hiszen Nagy Károly korától a XVI—XVIII. századig, Oroszországban 1861-ig, Romániában pedig 1945-ig (az utóbbi feudális jellegének feltűnően nagy figyelmet szentel a szerző) a feudális viszonyok annyiféle változata alakult ki, hogy a szerző is csak az alapvető ismérvek összefoglalására vállalkozik. A kronológiai változatok bár implikálják a *területi* különbségeket, hangsúlyozottan rá kell mutatni arra, hogy Porsnyev professzor egyetemes körképet ad a feudalizmusról, ideértve a *nomád* és az ázsiai földműves népek körében kialakult feudalizmust is.

A szerző szerinti csoportosításban ismertetjük a feudalizmus alapvető ismérveit: a feudális földtulajdon monopóliuma, teljesen függetlenül attól, hogy egyes személyek vagy az állam testesítik meg a tulajdonost, a szerző különösen hangsúlyozza a közvetlen termelők *személye* feletti *részleges* feudális tulajdont, amiből a gazdaságon kívüli kényszer következik, továbbá a közvetlen termelők *részleges* megfosztását a termelőeszközöktől és a termelés feltételeitől. A feudalizmus gazdasági alaptörvénye a feudális földjáradék fejlődése: munka, termény és pénzjáradék, végül sajátos janus-arcú formája, a robot. Az utóbbi egyesíti a kezdetleges feudális kizsákmányolás recidíváját és a késői feudalizmusra jellemző áru—piac viszonyok közvetelményét. A robotoltatás egyes esetekben megteremti a közvetlen termelő személye feletti csaknem teljes tulajdont is, az udvari cselédek és iparosok lényegében rabszolgákká váltak: példa az 1861 előtti Oroszország.

Városiasodás és árutermelés a feudalizmus viszonyai között természetes jelenség; de sem a kettő együttvéve, sem a kereskedelem (kereskedő, uzsoratóke) nem vezet kapitalizmushoz.

Árutermelés jellemezte a rabszolgatartó, sőt a bomló ősközöségi társadalmat is (az utóbbi kapcsán igen érdekes fejtegetést találhatunk a *távolsági* kereskedelemről), de mégsem vezetett kapitalizmushoz. Ezek az elemek csak akkor illeszkednek be a kapitalista viszonyokba, amikor a munkaerő is áruként jelenik meg, tehát amikor a közvetlen termelők az osztályharc igen sokféle változatán keresztül tömegesen jutnak el a személyes szabadság állapotához; szabadok, mert eltépték urukhoz fűződő kötelékeiket, és mert munkaerejükön kívül más tulajdonnal nem rendelkeznek. Amíg ez az új típusú áru *tömegesen* meg nem jelenik, a városok haszna is a feudális földjáradék alakját ölti és a földesurak, vagy azok államának zsebébe vándorol (mesterségesen magas árak a föld termékeire, vámok, adók stb.). Még a viszonylag igen fejlett áru—pénzviszonyok közepette is minden termelőtevékenység haszna végső fokon feudális pénzjáradékként jelentkezik. (Még a Fuggereket is meg lehetett kopasztani!) Érthetően még kevésbé lehet a paraszti kisárutermelő gazdaságokat a feudalizmus uralma idején kispolgári gazdaságoknak tartani.

Az eredeti tőkefelhalmozás sem egyenlő a tőkés fejlődés kezdetével, ellenben amikor az angol gypjútermelő urak parasztjaikat elzavarták ősi földjeikről, akkor akaratuktól teljesen függetlenül hozzájárultak az előproletariátus elődeinek megjelenéséhez. (Proletár csak a gépiparral született meg, addig csak városi plebejus, előproletariátus.)

Az osztályharc marxista elmélete nélkül nincs marxista politikai gazdaságtan. Az emberek nem vak eszközei a gazdasági törvényeknek, hanem osztály- és *egyéni* érdekeiket követve küzdenek létükért. A „tisztán”, „következtesen” gazdasági törvények („objektív” érdekek) elméletét követve, végső soron valamiféle gazdasági „szellem” koncepciója alakulhat ki. A feudalizmuson belüli osztályharc nem annak pórusaiban kezdetektől fogva megbúvó „természetes” polgári tőkés elemek harca a „természetellenes” feudális rend ellen, mert maga a kérdéses társadalmi rend is természetes történeti képződmény, amelynek egyik lényeges sajátossága az, hogy közbülső helyet foglal el a rabszolgatartó és a kapitalista fejlődési fokozat között. Az osztályharc a feudális földbirtokos és paraszti osztály között folyik, s bár ez a parasztság soha sem volt egységes, de a feudális kizsákmányolással szembeni kiállásban mégis osztályként viselkedik és számottevő eredményeket vív ki; egyes országokban a személye feletti nem teljes tulajdon felszámolását is elérte, sőt a feudális úri nagybirtokot, mint olyat is, gazdaságilag le-

hetetlenné tette, de feudális függőségét, a társadalom feudális jellegét a parasztság harca nem tudta megváltoztatni, mert helyzetének javulása nem eredményezi a másik póluson az uralkodó osztály hatalmának csökkenését. Végso soron a pénz-járadék vagy a feudális feles vagy egyéb bérlet a földesurak alapvető érdekeit, vagy hatalmát nem sérti. Nyugat-Európában a XIII—XIV. században a feudalizmus szerkezetében lényeges változások következtek be, de ezek nem vezettek a feudalizmus felszámolásához. A kapitalizmus nem a paraszti áru-termelésből s nem falun, hanem a városban született meg. Lenin a narodnyikokkal folytatott vitájában nem az orosz kapitalizmus keletkezéséről, hanem annak fejlődéséről, arról a paraszti áru-termelésről, iparról, földközösségből kiválásról, vándorlásról írt, amelyik már a kialakult orosz kapitalizmus talaján jellemezte a falu polgári fejlődését. A paraszti munkaerő áruvá válása csak akkor következett be, amikor már másfélmillió főnyi orosz proletár állt a városi tőkés ipar első soraiban. Csak a városi nagyipar, az új termelési viszonyok léte tette lehetővé a szétaprózódott paraszti áru-termelés tőkés átalakulását. A feudalizmus nem ismerte az igazi nagyüzemi termelést, mert még a földesúri gazdaságokban is csak legfeljebb a termelés, a robot megszervezése öltött nagyüzemi jelleget. De a robotoló parasztok saját eszközeikkel, legfeljebb családjuk munkaerejének segítségével saját parcellájukon megszokott családi kisüzemi módszerekkel tevékenykedtek. A nagyüzemi mezőgazdasági termelést a tőkések valószínűsítették meg. A társadalmi és gazdasági fejlődés új fokozatát nem az egyes, kivételes elemek összessége, hanem a gazdasági és társadalmi viszonyokban bekövetkező változások tömeges volta jelzi. Ahogy a rabszolgatartó társadalmat nem a rabszolgák forradalma, a feudalizmust sem a parasztok döntötték meg, az utóbbiak csak a polgárság vagy a munkásosztály vezetésével érhetik el szabadulásukat a feudális kötöttségektől. A parasztság harcának és mindennapi termelő tevékenységének a feudális viszonyok lazítása, a szolgáltatások megkönnyítése szempontjából óriási jelentősége van, de tevékenységének gátat szab széttagoltsága, gazdasági és társadalmi szétforgácsoltsága. A gazdag jobbágyság valószínűsítette a feudális kizsákmányolóká válást. S bár a polgárság kezdettől fogva kizsákmányoló szerepet töltött be, és nem sorolható a népi tömegek fogalmához, mégis a korai polgári forradalmakban ő tölti be az antifeudális erőök harcában a vezető szerepet. Igaz, saját győzelmének biztosítása után elfordul a népi tömegektől, sőt szembefordul velük. Csak a munkásosztály az, amelyik követ-

kezetesen végigviszi a harcot a kizsákmányolás minden változata ellen, ezért a parasztság végleges felszabadulása csak a munkásosztály szocialista forradalmával valósulhat meg.

Végezetül néhány gondolatot szeretnék fűzni Porsnyev könyvéhez. Ezt a könyvet nagyon nehéz ismertetni, nemcsak az egyes részek egyenetlensége miatt, hanem azért is, mert fejtegetéseiben a klasszikusok megállapításainak helyenkénti túlmeretezett rekapitulációja mellett nem mindig érzékelhető a szerző saját véleménye. Ha művét a vállalkozás jelentőségéhez és bátor kezdeményezéséhez mérjük, akkor az egyenetlenségek ellenére is az önálló, gondolatokban gazdag részek domborodnak ki. Aki marxista igénnyel kíván foglalkozni a feudális korszak történetével, annak Porsnyev művét ismernie kell. Ez nem jelenti és bizonyára nem is fogja azt jelenteni, hogy ezzel a művel mindenben egyet lehet érteni. Valamilyen formában kívánatos volna gondoskodni arról, hogy az oroszul nem tudó olvasók is megismerkedjenek a könyvben foglaltakkal. A legjobb, a legönállóbb részek lefordítása és sokszorosított közrebocsátása hazai medievistáink elméleti tevékenységére serkentőleg hatna. Nagyon sok jogos panasz hangzik el hazai történettudományunknak hungarocentrikus beállítottságáról, más szóval — nem nagy örömmel írom ide — provincializmusáról. Porsnyev professzor műve, sajnos, ismételten bizonyítja, hogy történettudományunk valahol a világ tudományos életének periferiáin helyezkedik el. 1946—1954-ben a japán marxistáktól (Japánban igen életerős marxista medievisztika virágzik, ld. *Japan at the XIIth International Congress of Historical Sciences in Vienna*, Tokyo, 1965) az amerikai haladó történészekig átfogó vita alakult ki a feudális gazdaság és társadalom lényegéről, a kapitalista viszonyok kialakulásáról. Hazai irodalmunkban nemigen lehet ennek a nemzetközi vitának a nyomára bukkanni. Porsnyev könyvében összegezi e vita tanulságait. Kellemes érzés lett volna magyar résztvevő nevének említésével is találkozni.

Porsnyev hosszú oldalakat szentel a gazdasági materializmus bírálatának, elsősorban a francia gazdaságtörténeti iskolának, amely felett igen kemény *ítéletet* mond. Nem tudni, nem lett volna-e célravezetőbb a tárgyilagos bírálat? Hivatkozás a kérdéses irányzat képviselőinek műveire írt szovjet bírálatokra a franciául jól tudó szerző részéről, úgy vélem, önmagában véve sem célravezető. A francia gazdaságtörténeti iskola elméleti gyengeségei és következetlenségei is meggyőzőbb fogalmazást nyerhettek volna abban az esetben, ha valamicske kis méltatást is kapott volna ez az irányzat. Igaz, hogy ez az irányzat

következetlen, bátortalan, sőt esetenként félszeg közeledés a marxista felfogáshoz, igaz, nem fogadja el az osztályharc marxista elméletét, s az is igaz, hogy a feudális gazdaság, az ársorok vizsgálatában *lényegében* a tőkés gazdaság vizsgálati módszereinek *mechanikus* alkalmazását láthatjuk. Ennek az utóbb említett lényeges elemnek a bírálatát Porsnyev könyvében hiába keressük, holott fejtegetéseinek legsikerültebb részeihez kell sorolni a feudális és a tőkés áru-, piac-, pénzviszonyok közötti *alapvető* különbség elemzését. A francia gazdaságtörténeti elmélet — széleskörű vitára tényleg teret nyújtó — fogyatékos-ságai ellenére sem sorolható a polgári irányzatok leggyengébbjeihez.

Az olvasó nem találja a feudalizmus egyetemes problémáival foglalkozó műben, különösen az egyes országok konkrét említésekor, az illető országok feudalizmusára vonatkozó autentikus műveket. Kérdéses, hogy egy nemzetközi közvéleménynek is szánt műben kielégítő-e csaknem kizárólag szovjet szerzőkre hivatkozni, hiszen Porsnyev könyve élesen polemizáló is. Szembeötlő egyes esetekben az idejétmúlt szovjet művekre történő hivatkozás, mint pl. a nomád népek feudalizmusa esetében. Ebben az esetben az olvasó az orosz és a szovjet történeti irodalom klasszikus darabjainak említését is hiányolhatja. E probléma meritumát illetően is kifogások emelhetők, hiszen ha az indiai és muzulmán országok feudalizmusa esetében a szerző nagyon helyesen utalt a sajátosságokra, akkor talán a nomád népek feudalizmusa esetében is oda kívánczna az a megállapítás, hogy a nomád gazdálkodás — jellegéből következően — a feudalizmus fejlődésében megreked.

Hiába keresnénk annak az állításnak az indokolását, amelyik a 17. századra helyezi az orosz polgári fejlődés kezdetét. Ha a szerző úgy véli, hogy ekkor már megjelent az orosz piacon a szabad munkaerő, akkor ezt bizonyítania kellene, vagy ha nem, akkor hogyan alkalmazza a szerző helyes elméleti hangszerezését az orosz történet akusztikájához? E kérdés jogosságát igazolja Leninnek, a szerző által is idézett megállapítása, amely szerint az orosz parasztság még közvetlenül 1861 előtt sem rétegződött, s még abban az időben is lényegében középkori kis-árutermelő volt, tömegében még a földközösségből se vált ki. A 17. századi orosz manufaktúrák polgári-tőkés jellegét illetően szkeptikus vélemények hangzottak el a szovjet történeti irodalomban. Porsnyev derűlátása nem oszlatja el ezeket a kételyeket.

A polgári elméletekre alkalmazott jogos kritika heve visz-

szahat a szerző felfogására a polgárság egykor haladó történeti szerepének értékelésekor. „Britons never, never shall be slaves...” — dúdolta a kapatos angol burzsoá, miközben gyárában a brit nők és gyermekek csaknem rabszolga módon dolgoztak. Ezt letagadni, elfelejteni nem lehet, ez képtelenség volna. A könyvben szépen megírt, felejtethetetlen oldalak olvashatók az ipari proletariátus osztályharcáról a végletekig vitt kizsákmányolás ellen. Volt azonban a polgárságnak, különösen a polgári értelmiségnek egy szép korszaka, amikor — kissé önkényesen átfogalmazva az angol dalocskát — *We never, never will be slaves...* a feudális reakciót vette nem is eredménytelenül célba. Nem arról van szó, mintha Porsnyev megfelelkezne a forradalmi polgárság feudalizmus elleni harcának haladó jellegéről, de a polgári küzdelem ideológiai előzményeit szegényesnek, politikáját gyengécskének értékelve, oly sok fenntartással árkolja körül ezt a harcot, hogy az olvasó álmélkodva teheti fel a kérdést, ha ez így volt, akkor hogyan hullott porba az évezreides rend? Lenin nyomán csak a jakobinusok nyertek felmentést. Sokkal árnyaltabb, ezért meggyőzőbb értékelést kaptak a parasztfelkelések, azok ideológiája, erényeikkel és gyengeségeikkel egyetemben. Ezek a paraszti harcok a feudalizmust megdönteni nem tudták, sőt gyakran nem a parasztok helyzetének javulását, hanem súlyosbodását eredményezték. De még ezek a — látható eredmények nélküli — harcok is végső soron átrendezték a szembenálló felek sorait. S még abban az esetben is, ha a paraszti harc közvetlen látható engedményeket is csikart ki, a paraszti termelést leginkább sújtó terhek lerázása után fellépő fellendülés gyümölcse az urak ölébe hullott. Hiszen a paraszt kamrájának és ládájának kulcsa, ha már nem is az egyes urak, de ezek államának kezében maradt.

Nem bizonyos, mert a könyv gondolatmenetében ez nem követhető nyomon, de lehetséges, hogy Porsnyevnek a polgári forradalmi értelmiség és az antifeudális elméletek vitathatatlan érdemeit hallgatással megkerülő álláspontja talán abból a tételtől következik, amelyik a népi tömegek fogalmából az értelmiséget kirekeszti. A kivételek távolról sem kielégítő hangoztatása nem helyettesítheti a pontos elemzést, ellenkezőleg, csak bonyolítja ezt a marxista irodalomban nem kielégítően feldolgozott problémát.

BARTHA ANTAL

A. I. Njeussychin: *Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft als Klasse der frühfeudalen Gesellschaft in Westeuropa vom 6. bis 8. Jahrhundert*
Berlin, 1961. Akademie Verlag, 598 p.

(A függő parasztság, mint a korai feudális társadalom osztályának keletkezése Nyugat-Európában a 6—8. században)

Njeussychin professzor könyvének német kiadása a Moszkvában, 1956-ban megjelent monográfia némileg javított és újabb, főleg nyugati irodalom figyelembevételével bővített autentikus szövegét adja.

A nyugat-európai feudalizmus kialakulásának problémái mindig intenzíven foglalkoztatták a korai középkor egyetemes történetének művelőit. A szakirodalom termése e téren annyira bőséges, hogy a különböző irányzatok és iskolák közötti tájékozódás önmagában véve is nehéz feladat. Az orosz és szovjet középkorkutatók kimagasló eredményeit a nemzetközi tudományos közvélemény mindig elismeréssel fogadta. A szovjet iskola, amelyet Gracianszkij és Koszminszkij mellett most már Njeussychin neve is fémjelez, társadalomtörténeti szemléletével jelent sajátos színt a többi kutatói irányzatok sorában. A forrásoknak a társadalomfejlődés szempontjai szerinti megszólaltatása az a többlet, amit a szovjet történettudomány a forradalom előtti orosz és a régebbi és mai nyugati kutatók elmélyült, de ugyanakkor egyfajta merev jogtörténeti szempont következtében formális elemzéseikhez hozzá tesz. A dialektikusan érvényesített társadalomtörténeti szempontok alkalmazásának eredménye egyrészt egy minőségileg magasabb rendű történeti ábrázolás, fejlődésmagyarázat, másrészt — járulékosan — olyan filológiaiailag helytálló forrásértelmezés, amely feloldja a formális jogi elemzések belső ellentmondásait.

Njeussychin módszertani szempontból forradalmi jelentőségű kiindulópontja az, hogy a 6—8. századi nyugat-európai társadalmak átmeneti fejlődési stádiumban vannak, a felbomló közösségi (mar nem ősközösségi) és a kialakuló korai feudális termelési viszonyok egyidőben, párhuzamosan vannak jelen. Ez az átmeneti jelleg tükröződik a kor legfontosabb forrásaiban, a barbár népjogok különböző időpontokban feljegyzett s több átdolgozáson átment szövegeiben is, tehát a barbár lexek terminológiája sem lehet egyértelmű: hogy egy bizonyos társadalmi kategóriát jelölő terminus az adott esetben konkrétan mit je-

lent, csak esetenként elvégzett körültekintő elemzéssel fejthető meg.

A társadalomfejlődés lényege a vizsgált korszakban a mark-közösség szabad tagjainak függő parasztokká, a termelő szabadoknak kizsákmányolt termelőkké válása. Ez a fejlődés Nyugat-Európa azon területein, ahol a feudális termelési viszonyok a felbomló rabszolgatartó társadalom és a felbomló ősközösség szintéziséből jöttek létre (mint Galliában vagy Itáliában), sokkal gyorsabban és tökéletesebben ment végbe, mint ott (pl. Németország nagy részén), ahol a feudalizmus a felbomló ősközösség utolsó fázisából bontakozott ki, de a lényeg mindkét esetben ugyanaz.

Ezt a megállapítást igazolja a barbár népjogoknak a könyv terjedelmének nagy részét kitöltő aprólékos összehasonlító vizsgálata. A vizsgálatok sorrendjét (Lex Salica, Lex Saxonum, Edictus Rothari, Lex Burgundionum, Leges Baiuvariorum) a népjogokból kikövetkeztethető társadalomfejlődés egymást követő fázisai szabták meg, úgyhogy a legrégibb jelenségeket megőrző száli frank törvénytől a nála korábban feljegyzett, de a korai feudális társadalmat közvetlenül megelőző viszonyokat ábrázoló bajor népjogig a fejlődésmenetet az egyes népek egyedi történetéből absztrahálva tudjuk nyomon követni. Bizonyos fókig kitérőt jelent ezen az úton a Lex Saxonum, s külön kiemelendő az a forrásértelmező bravúr, amikor Njeussychin a szász közösségi társadalom első látszatra rendi jellegű tagozódását 8—13. századi norvég analógiák segítségével mint egy autochton fejlődés archaikus vonásait magyarázza meg.

A könyv tárgya a függő parasztság keletkezése, s ezt a problémát Njeussychin a szabad markközösség felbomlási folyamatának kimerítően részletes, összehasonlító, s az összehasonlítások során az ismétlésektől sem visszariadó elemzésével meggyőzően oldotta meg. Külön élvezetet jelent az olvasónak a barbár népjogok egyes rendelkezéseinek éleselméjű, gyakran teljesen új részeredményeket hozó filológiai és társadalomtörténeti vizsgálata, vagy a korai feudális jelenségeknek a népjogok, a formuláskönyvek és az oklevelek adatainak együttes tárgyalása révén történő kimutatása. A könyv elolvasása után mégis maradt két tekintetben is hiányérzetünk. A markközösség létrejöttének, majd felbomlásának megnyugtató s igen részletes tárgyalása mellett csak utalásszerűen, konkrét elemzések nélkül esik szó a nagybirtokról, amely a címben szereplő „függő parasztság”-ot alárendelte magának, s még utalásokat is alig találunk a barbár államra, s a fejedelmi hatalomnak a feudális

termelési viszonyok kibontakozását elősegítő tevékenységére. Még leginkább a bajor fejlődés kapcsán esik ezekről szó, de ott is kevés. A függő parasztság kialakulását tehát „belülről”, a felbomló markközösség társadalmi differenciálódása oldaláról ismerjük meg, s emellett háttérbe szorultak a „külső” tényezők, az egyházi és világi nagybirtok, és az állam. Persze, e „külső” tényezők hasonló részletességű elemzése további monográfiákat kívánna.

HECKENAST GUSZTÁV

F. L. Ganshof: Was waren die Kapitularien?
Weimar, 1961. Hermann Böhlau Nachfolger, 186 p.

(Mik voltak a kapitulárék?)

A genti egyetem jogtörténet-professzorának először 1955-ben holland nyelven megjelent munkája csak a címben feltett kérdésekre kíván feleletet adni. A Karoling-uralkodók fejezeteibe tagolt törvényeit, ill. kormányzati intézkedéseit nevezzük kapituláréknak. Tartalmuk rendkívül változatos, szövegezésük nehezen érthető, gyakran több variánsban maradt ránk. Tartalmi és formai bizonytalanságuk keletkezésük körülményeiből érthető meg. A törvényhozás aktusa a Karoling-korban szóbeli volt. Az uralkodó rendelkezéseit, amelyeket esetleg ad hoc szakértő bizottságok készítettek elő, a jelenlevők közül az írni tudók többé-kevésbé részletesen feljegyezték; hivatalos törvénytövegek általában nem készültek. A rendelkezéseket az erre hivatott állami tisztviselők a kezükben lévő latin kapituláre-szövegek segítségével, a lakosság nyelvén, élőszóval ismertették meg azokkal, akiknek az uralkodó akarataról értesülniük kellett. Eredeti kapituláre-szövegek vagy egykorú másolataik nem maradtak ránk, így a velük való foglalkozás számtalan szövegkritikai problémát és kronológiai nehézséget vet föl, amelyek a kutatás mai helyzetében legfeljebb feltevésszerűen oldhatók meg. Ganshof ennek ellenére szükségesnek tartotta az eddigi, bizonytalan eredmények összefoglalását, hogy a további kutatómunkát megkönnyítse. Összefoglalásának értékét mutatja, hogy könyvét nemcsak elismerő recenziók méltatták, hanem franciára, majd németre is lefordították.

HECKENAST GUSZTÁV

Új adatok
az első magyarországi reformátorok életrajzához

A lutheri reformáció első magyarországi hirdetőinek életrajza nagyrészt homályba vész. Különösen származásukról és pályafutásuk kezdeteiről tudunk keveset, s ezt a keveset is gyakran rosszul tudjuk. Ezért szeretnők felhívni történészeink és irodalomtörténészeink figyelmét *Gustav Hammann* nyugatnémet egyháztörténész három magyar vonatkozású közleményére. *Conradus Cordatus Leombachensis* c. tanulmányában (*Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereines*. 109, 1964. Bd. 250—278. p.) megállapítja, hogy Cordatus nem 1476-ban, hanem 1483-ban, nem — mint eddig vélték — Magyarországon, Morvaországban vagy Alsó-Ausztriában, hanem Felső-Ausztriában, a Wels közelében lévő Weisskirchen plébániához tartozó Leombachban született. A lőcsei Henkel Jánossal való kapcsolata bizonyíthatóan a bécsi egyetemen kezdődött, s más magyarországi diákokkal való ismeretségét is feltételezhetjük. 1510 és 1515 között költözött Budára, a reformációhoz 1521-ben csatlakozott. Cordatus budai és körmöcbányai prédikátortársának rövid életrajzát dolgozza fel a *Johannes Kresling* c. közlemény (*Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte*. 44, 1965. Bd. 7—12. p.). Megállapítja — a régebbi magyar egyháztörténeti irodalommal szemben —, hogy Kresling nem a sziléziai Jägerndorfban, hanem Budán született, 1488—1490 táján. Az adatgazdag, szűkszavú közlemény Kresling sziléziai pályafutásának adatait is többhelyt korrigálja. Végül *Bartholomaeus Francfordinus Pannonius, Simon Grynäus in Ungarn*. Ein Beitrag über den Humanismus und die Anfänge der Reformation in Ungarn c. tanulmányában (*Zeitschrift für Ostforschung* 14, 1965. Jg. 228—242. p.) megállapítja, hogy Francfordinus — talán frankfurti eredetű családból — Budán született 1490 táján, s hogy az e néven ismeretes humanista azonos az 1520-as években selmecbányai városi jegyzőként feltűnő Bartholomaeus Franck vagy Frankfurterrel. A tanulmány Grynäusszal foglalkozó szakasza érdekes képet rajzol a Mohács előtti évek budai kulturális életéről és oktatásügyéről.

HECKENAST GUSZTÁV

S. Noel: *La campagne de Nouvelle Castille à la fin de XVIe siècle*

Paris, 1964. 379 p. 8 térkép, mutatók és bibliográfia

(Új-Kasztília vidéke a 16. sz. végén)

II. Fülöp uralkodása alatt, 1575-ben és 1578-ban, 713 zömmel új-kasztíliai helység adatait írták össze. Ezt a „relaciones topograficas” néven ismert forrásanyagot a szerző a marxista gazdaság és társadalomtörténeti elemzés módszerével dolgozta fel. Az 1575—78-ban készült összeírás a falvak eredetét, földrajzi körülményeit, birtokjogi viszonyait, termelését, jövedelmét, adóterheit és társadalmi viszonyait egyaránt számba vette.

A szerző történeti-statisztikai tárgyalása során az eredeti forrásanyag csak idézetek formájában jelenik meg. Kutatási eredményeit a következő szempontok szerint csoportosította: I. A népesség megoszlása. II. Állattenyésztés és földművelés. III. Kézműipar és kereskedelem. IV. Földtulajdon. V. Földesúri rendszer. VI. Társadalmi osztályok és csoportok. A „Függelék”-ben 8 kitűnően szerkesztett térkép illusztrálja Új-Kasztília XVI. századi termelőerőinek helyzetét.

A forrásanyag statisztikailag legjobban hasznosítható részét a szerző a dézsma-táblázatokon („diezmos”) összesíti. A kasztíliai tized az állattenyésztés és a földművelés minden ágazatára kiterjedt, azaz a gabonafélék, a bor- és az olajtermelés, a marha- és a juhtenyésztés többé-kevésbé nálunk is ismert dézsmáján kívül, még a szárnyasokra, a tojás, a gyümölcs- és a főzelékfélék hozamára is. Tizedet természetben már csak gabonából adnak a spanyol parasztok, minden más adókötelezettségüket (dezsmájukat is!) pénzben (maravédi) fizetik. Éppen ezért a kasztíliai dézsmajegyzékekből sem az egyes parasztok terméseredményeit, sem a helységek tényleges össztermését — a gabona kivételével — nem lehet megállapítani. A szőlőművelést bemutató térképen pl. aszerint osztályozzák a helységeket, hogy bortermésük elérte-e a 100 000, az 500 000, vagy az 1 000 000 maravédi értéket?

A népesség megoszlása még a reconquistával járó újratelepülés (repoblaciones) eredményeit tükrözi; elég sok a több mint 1000 családot számláló mezőváros, de már feltűnnek a 16—17. századi válság első jelei is: 379 helységből 99-ben már csökken a népesség. Új-Kasztiliában 1580 körül a búza és a bor termelése messze felülmúlja a mezőgazdasági termelés minden más

ágát. Erősen visszaszorult a korábban még vezető szerepet játszó állattenyésztés is. Sok adat utal korábbi legelők feltörésére, sőt szántóföldeken történő szőlőtelepítésre is. A kézműipari és agrártermékek cseréje főleg a szűk hatósugarú hetipiacokon bonyolódott le; a nagyobb városok bekapcsolódása a nemzetközi kereskedelembe nem hatott alapvetően a paraszti viszonyokra.

A falusi közbirtok (legelő, erdő) még elég jelentős, bár már csökkenőben van. Az egész falura kiterjedő földesúri joghatóság korántsem jelenti már azt, hogy az egész határ az illető földesúr tulajdona, holott a korábbi évszázadokban ez még általános jelenség volt. Jelentős kiterjedésű a nemesi, papi és polgári földtulajdon, melyet azonban csak kis mértékben használnak allodiumként. A parasztság örökbérleti jogon bírja a feudális uralkodó osztály tulajdonában lévő földet, melyért vagy a klasszikus formák szerinti censust és robotot ad, vagy bérleti szerződésben meghatározott földjáradékot fizet. A régi feudális birtoklási és adózási forma egyidejűleg létezik az új, földjáradékos „polgári” birtoklási formával. Meg kell végül említenünk, hogy a földterület kb. 20%-a szabad paraszti föld, mely főleg gazdagparasztok kezében van. Ez a szabad paraszti földbirtok — mely Új-Kasztilián kívül csak Galliciában ért el hasonló arányokat — a reconquistát követő újratelepítés eredménye.

A kasztiliai paraszt ebben az időben már csaknem minden terhet pénzben fizeti, így a szerzőnek csak a tized és a bérleti járadék egy részét kell pénzre átszámítani ahhoz, hogy a paraszti terhek volumenét megállapíthassa. Eszerint az adóteher a teljes paraszti termés értékében kifejezve, a következőképpen oszlik meg:

régi típusú földesúri adó	0,5%
állami adó	2,0%
tized (állami, egyházi, földesúri)	10,0%
földjáradék (bérlet, renta)	20—30,0%

A dézsmán a király, a püspök és a földesúr osztoztak, míg a bérleti díj (renta) kizárólag a földesurat illette. Számos konkrét adat alapján úgy tűnik, hogy az átlagos renta egy hektár szántó után 0,96 hl vegyes gabona (főleg árpa!). A paraszti átlaghozam ugyanekkor, a vallomások szerint, búzából ötszörös, árpából nyolcszoros Új-Kasztiliában.

Ami a parasztság osztálytagozódását illeti, forrásai alapján, a szerző csupán a trabajadores (napszámos) és labradores (parasztgazda) csoportokat tudja szétválasztani. A nincstelen, igaerő és felszerelés nélküli trabajadores alkotják a mezőgazda-

sági népesség több mint felét, egyes tartományokban 65—70⁰/₀-át! A labrador csoport többségében bérلőkبöl (renteros) áll, kisebb részük szabad gazdagparaszt. Csoportjukat általában az jellemzi, hogy rendelkeznek a szükséges mezőgazdasági felszereléssel. Az agrár-népesség kb. 25⁰/₀-ára rúgó labrador réteg egynegyede-egyötöde tekinthető vagyonos parasztnak. Számos forrásadat utal a mezőgazdaságból még ki nem vált parasztiparosokra, akiknek számszerű aránya meghatározhatatlan. Az egyházi és világi nagybirtokosok már a városokban és a királyi udvarban élnek, falun csak a hidalgókat találjuk, ezeket a középkori eredetű, lassan elszegényedő kis- és középbirtokos nemeseiket. A faluközösség egyrészt küzd a hidalgók adó kiváltságainak eltörléséért, másrészt viszont a gazdagparasztok „hidalgói jogú” földeket igyekeznek venni.

A bérleti járadék növekvő térhódítása a 16 század végére reménytelenül megterheli a spanyol parasztságot. Ugyanekkor a járadék hasznát élvező vékony burzsoázia, valamint egyházi és világi nagybirtokos csoport amennyiben nem költi el, ismét csak földbe fekteti felhalmozott pénzét; ezért nem segíti elő a spanyol világbirodalom ténye (pénzbőség, világkereskedelmi monopólium stb.) az anyaországi polgári forradalom kifejlődését. Jellemző, hogy a falvak „burzsoá csoportja”, a gazdagparasztság is, elsősorban a nemesség soraiba igyekszik emelkedni.

N. KISS ISTVÁN

M. St. Clare Byrne: Elisabethan Life in Town and Country
University Paperbacks, Methuen: London, Barnes and Noble,
New York, é. n. (1961. kilencedik kiadás) 340 p.

(Erzsébet-kori élet városon és falun)

Az angoloknál a hagyományok szerepe talán a legnagyobb egész Európában, emellett talán a legsajátosabb is, mert nincs nép, amely a kötelezőnek érzett tisztelet mellett olyan derűvel pillantana vissza önmaga múltjára, mint ők. Ezt a könyvet is a jellegzetes angol történelem-szeretet szülte: könnyedén, szinte humorral, ugyanakkor egy nagy kor előtti alázattal hozza életközelségbe a szerző Erzsébet királynő Angliáját. Az angolok számára a kor szinte azonos az uralkodóval; a munka először Erzsébetet mutatja be. Ezután remek szerkesztéssel, táguló, majd

szűkülő témakörökben ad képet a szóban forgó korról. A lakásból indul el, aztán kijut a fővárosba, London környékére, az országutakon vidékre, a vidéki emberekhez, aztán átfogó képet ad a kor vallásáról, neveléséről, egyetemi képzéséről, a jellegzetes házi multságokról, a színházról, a népies műveltségről, végül az egészét összevonja az emberek egy napjának leírásában. A függelékek rövid összefoglalásaiban adatokat közöl a londoni kormányzatról, ismerteti az utcán énekelt dalokat, az árakat, a színház szerkezetét, a korról írt történeti regényeket. A mű végén részletes bibliográfia található a tudományos irodalomról. A szerző rendkívül bő forrásanyagra, irodalmi, építészeti, művészeti emlékekre támaszkodva mutatja be témáját, állítja elénk a 16. sz. második felében élt angol emberek életét.

— lk —

Ch. H. Carter: The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598—1625.

New York and London, 1964. Columbia University Press, 321 p.

(A Habsburgok titkos diplomáciája)

A 17. sz. elején a Habsburg-ház spanyol ága képviselt döntő politikai erőt Európában, ellenfelei Anglia mögött sorakoztak; a Spanyolországgal szemben álló politika szálait I. Jakab udvarában lehetett legjobban szemmel tartani. A szerző óriási anyaggyűjtés — diplomáciai levelezés, kémjelentések, magánfeljegyzések és levelek — alapján tulajdonképpen az ellenséges felek egymást keresztező politikai és kém-tevékenységét mutatja be. Spanyolország politikai elképzeléseinek, a harmincéves háború előkészítésének részletes bemutatásával indítja meg munkáját, átfogó képet ad a kor Európájának politikai helyzetéről. Ezután a politikai apparátus szerkezetét írja le Madridban és Brüsszelben, elsőrendű figyelmet szentel a külpolitikai döntések alapjául szolgáló információs szervezetnek. Ezt követően áttér az angol viszonyok ismertetésére, s az angol uralkodóról és a körülötte csoportosuló vezető államférfiakról rajzol színes képet. Végül néhány fontos és jellegzetes politikai akciót ismertet, s az ezekkel párhuzamos diplomáciai és kém-tevékenységet mutatja be.

— lk —

ÚJKOR

D. Djordjević: *Révolutions nationales des peuples balkaniques*
1804—1914.

Belgrad, 1965. Institut d'histoire, 250 p.

(A balkáni népek nemzeti forradalmai. 1804—1914.)

A XX. század első évtizedeinek szakértőjeként ismert szerző az 1965-ös bécsi történetiskongresszus alkalmából jelentette meg ezt az összefoglaló munkáját. Áttekinti benne valamivel több mint egy évszázad balkáni eseményeit, az egyes népek fokozatos felszabadulását a török fennhatóság alól. Kézenfekvő, hogy ilyen rövid terjedelemben és ilyen nagy témánál a szerző nem egyes részletek új adatokkal való megvilágítását, még néhány dokumentum idézését tartotta feladatának, hanem azt, hogy egységes képet adjon valamennyi balkáni mozgalomról.

Az egész rövid bevezető fejezet a török feudalizmus válását, az egyes balkáni népek gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásait mutatja be és utal a nemzeti megújulási mozgalmakra, mint a nemzeti forradalmak előzményeire. Utána pedig négy korszakba osztva, négy fejezetben tárgyalja ezeket a mozgalmakat. Az első korszak a századeleji mozgalmak kora, itt a szerb felkelést és a görög szabadságharcot vizsgálja, összekapcsolva az utóbbit a Tudor Vladimirescu-féle felkeléssel, s röviden utal a kérdés nemzetközi összefüggéseire. A következő, legterjedelmesebb fejezet az 1830—1878 közti korszakot tárgyalja, a nemzeti államalakulások korát. Az 1830—40-es évek mozgalmait, ill. a már felszabadult görög és szerb állam további politikai programjának kialakulását ebben a korszakban bevezetőként tárgyalja, mintegy a háttérben a nemzetközi beavatkozással és a krími háborúval. Terjedelmesen foglalkozik az 1860-as évekkel, a török birodalom elleni balkáni összefogás első kísérleteivel, az ekkor jelentős szakaszába érkező bolgár

mozgalommal, s a macedón mozgalom kezdeteivel. Az egységes román állam kialakulása mellett még az 1866—68-as első balkáni szövetség kerül itt tárgyalásra. A 70-es évek ideológiai mozgalmait, az utópikus szocializmus jelentkezését elsősorban a szerb és bolgár mozgalomban már az 1875—1878-as keleti válság előzményeként foglalja össze, itt is az események sorrendjében haladva, a hercegovinai felkeléstől a boszniai és bulgáriai keresztül, a szerb és montenegrói hadbalépésen és vereségen át az orosz-török háborúig és a berlini kongresszusig. Belefoglalja ebbe a görög államterület további terjeszkedését is ebben az időpontban. A századvégi mozgalmak tárgyalásánál a macedón mozgalom fellendülése áll érdeklődése középpontjában, itt ismerteti az albán mozgalom kezdeteit és a Kréta ügyében kitört görög—török háborút, valamint a bolgár egyesülést (1885). Az utolsó fejezet a századeleji mozgalmakat tárgyalja, itt a jugoszláv egység áll már az előtérben, s ennek megfelelően itt kerül részletesebben tárgyalásra a horvát fejlődés és a szerb—horvát viszony. A délszláv kérdést a Monarchia és Szerbia ellentétéként mutatja be. A macedón mozgalom az 1903-as felkeléssel, mint csúcsponttal, és az azt közvetlenül követő első kísérletek valamiféle balkáni szövetség kialakítására teszik ki még a századforduló utáni első korszak anyagát. Végül az 1908—1914 közti fejlődést balkáni válságok címen foglalja össze Djordjević: az ifjútörök forradalmat és a macedón mozgalom újjáéledését Bosznia—Hercegovina annexiója és az ebből keletkezett konfliktus követi. Az albán mozgalmak a Monarchia beavatkozásával egy albán állam létrejöttére vezetnek, ez az állam azonban nem tekinthető önállónak. Itt tárgyalja a szerző egészen röviden a balkáni munkásmozgalom kezdeteit, a szociáldemokrata pártok létrejöttét, azután a balkán-háborúk eseménytörténetét, s a sarajevói merénylet tárgyalásával fejezi be az eseményeket, ezt a szerb ifjúság mozgalmaként mutatja be, amelyhez a szerb kormánynak semmi köze sem volt.

A könyv előnye azon túl, hogy az események lényegre szorítókozó előadását nyújtja, az egységes szempont és a kölcsönös összefüggések kidomborítása: a balkáni nemzeti forradalmak egyúttal mindig társadalmi forradalmak is voltak, s csak egymással egyetértésben értek el sikereket mindkét téren, az egymás ellen forduló nacionalista törekvések minden népnek ártottak. Ezzel a végkövetkeztetéssel teljes mértékben egyet lehet érteni. Talán azt lehetne a szerzővel szemben felvetni, hogy a pozitívumoknak az előtérbe állításával a balkáni nacionalizmus negatív következményei kevésbé látszanak meg, s az

egész összkép mintha valamivel optimistább volna a reálisnál. De ez is megéri, ha valaki felül tud emelkedni a nemzeti elfogultságokon és előítéleteken. S ha hozzátesszük, hogy csak a nagyon figyelmes olvasó veheti észre — egy-két hangsúly elhelyezéséből, a színek keveréséből — hogy a szerző szerb, akkor ezzel azt is elmondtuk, hogy ez a felülemelkedés sikerült.

NIEDERHAUSER EMIL

*E. Lampert: Sons against Fathers:
Studies in Russian Radicalism and Revolution
Oxford, 1965. Clarendon Press, 405 p.*

(Fiúk apák ellen:

tanulmányok az orosz radikalizmus és forradalom köréből)

Az orosz és szovjet történelem legtekintélyesebb angol szakértőjének, E. H. Carrnak a véleménye szerint Lampert munkája e tárgykörben a legteljesebb és leghitelesebb angol nyelvű munka — valójában az első feldolgozás Masaryk 50 esztendővel ezelőtt „Oroszország szelleme” címmel angolra átültetett műve óta. Lampert könyve két részre oszlik: két bevezető fejezete foglalkozik az 1861-es oroszországi jobbágyfelszabadítással és három fő fejezete az 1860-as évek nagy forradalmi demokratáival — ahogyan ő nevezi: radikális gondolkodóival —, Csernyisevskijjel, Dobroljubovval és Piszarevvel. Az első két fejezet az események taglalása, a másik három eszmetörténet. Így bizonyos műfaji kettősség jellemzi Lampert könyvét, és a két rész között nincs megfelelő átmenet. E hibák ellenére a korszak kutatói és az egyetemi hallgatók számára egyaránt könnyen áttekinthető és logikus érvelésű mű Lampert összefoglalása.

H. H. É.

V. A. Maklakov:

The First State Duma: Contemporary Reminiscences
Indiana University Publications: Russia and East European
Series. Vol. XXX. Bloomington, 1964. Indiana University Press,
251 p.

(Az első állami дума: kortársi visszaemlékezés)

Az 1906. évi (május—július) oroszországi első dumáról a kortárs V. A. Maklakov könyve először Párizsban jelent meg

1939-ben. Ez a fordítás első ízben ismerteti meg az angol nyelvterület szakköreivel és olvasóival e rendkívül élénk, megjelenítő erejű beszámolót. Maklakov, a felvilágosult nemes, a jobboldali liberálisok egyik vezetője, a kadet párttal szakító ügyvéd, a дума vezetőinek személyes ismerőse, igen alkalmas szemény volt arra, hogy leírja 1906 eme eseménydús hónapjait. Ha eltekintünk attól az egyébként igen lényeges fogyatékoságtól, hogy Maklakov teljesen elhanyagolja annak a társadalmi-gazdasági helyzetnek elemzését, amelynek közepette, amelynek talaján a дума vitái zajlottak, úgy írása igen szemléletes és fontos adalék a kor történetéhez. E mű részletesen taglalja az első дума ideológiáját és munkáját az egyre inkább közeledő konfliktusát a cári kormánnyal, majd feloszlását. Maklakov felfogása szerint a liberális társadalom megvalósulására 1906-ban adva voltak a feltételek, de a liberálisok eljátszották lehetőségeiket. Miért? Elsősorban a kadetok ideológiáját és taktikáját marasztalja el a szerző. Maklakov véleménye szerint II. Miklós és miniszterei jobban hajlottak volna az együttműködésre és kiegyezésre és mindenképpen valószerűbben ítélték meg a helyzetet, mint a дума liberálisai. A liberálisok hibáinak túlzott szerepeltetése az események alakulásában egy másik olyan hiányossága Maklakov művének, amely végigvonul az egész visszaemlékezésen. Néhány esemény jegyzetét is számon kell kérni az egyébként ügyes fordítótól.

H. H. É.

N. P. Poletika:

Vozniknovenie pervoj mirovoj vojnü. (Ijul'szkij krizisz 1914. g.)
Moszkva, 1964. Izd. Müszl', 605 p.

(Az I. világháború kitörése. Az 1914 júliusi válság)

A mű alapját képező első kiadás „Az első világháború keletkezése” címen 1935-ben látott napvilágot Moszkvában. Elkészítésében részt vett, s ahhoz jelentős segítséget nyújtott a nagy orosz író, A. M. Gorkij. N. P. Poletika mély hálával ajánlja e második kiadást is A. M. Gorkij felejthetetlen emlékének.

A szerző célja: bemutatni azokat a módszereket és eljárásokat, amelyek révén Németország és az Osztrák-Magyar Mo-

narchia egyrészt, s Anglia, Franciaország és Oroszország másrészt 1914 júliusában kirobbantották a háborút, s amelyekkel igyekeztek ugyanakkor a felelősséget a másik félre hárítani.

A jelenlegi mű a korábbi kiadásnak csupán a IV—IX. fejezeteit használja fel, azt is az azóta elérhetővé vált dokumentum- és memoáranyag alapján átdolgozott formában.

A kötet első fejezetében N. P. Poletika a szarajevói gyilkossággal, s a Szerbiának átnyújtott osztrák memorandummal foglalkozik. A második és harmadik fejezet az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország korábbi háborús elképzeléseit, majd 1914. évi háborús politikáját mutatja be, míg a negyedik fejezetből megtudjuk, miként lépett be Oroszország az I. világháborúba.

Az ötödik fejezet a szarajevói merényletet követő francia és angol külpolitikát ismerteti.

A figyelemre méltó könyvet annotált névmutató egészíti ki.

M. M.

H. L. Roberts bevezetésével:

Russian Diplomacy and Eastern Europe. 1914—1917

N. Y., 1963. Columbia University Press, 305 p.

(Orosz diplomácia és Kelet-Európa. 1914—1917)

A Columbia Egyetemen folyó nemzetközi viszonyok szemináriumának anyaga a fenti címmel kiadott tanulmánygyűjtemény. E tanulmányok kiegészítik C. Jay Smith „*The Russian Struggle for Power, 1914—17*” c. (N. Y. 1956) munkát, ugyanis Smith művénél jóval részletesebben foglalkoznak az orosz külpolitika Lengyelország, Ausztria-Magyarország, Németország, Bulgária, Románia felé irányuló tevékenységével és az olasz—jugoszláv határvitákkal. A szerzők Smith-hez hasonlóan nagy haszonnal forgatták a „*Mezsdunarodnue otnosenija v epohu imperializma*” c. szovjet diplomáciai dokumentumgyűjteményt, melyet a nyugat-európai diplomáciatörténészek általában elhanyagolnak.

A „*Russian Diplomacy and Eastern Europe*” tanulmányai közül kiemelkedik A. Dallin „*Lengyelország jövője*” és M. Ab-rash „*Ausztria-Magyarország felé irányuló háborús célok*” c.

írása. Mindkettő igen kiterjedt forrásanyagra, memoáirodalomra épült. Dallin vizsgálja az orosz és lengyel belpolitikát és az I. világháború idején általában a lengyel kérdéssel kapcsolatos nagyhatalmi politikát is. Abrash sokrétűen elemzi Közép- és Kelet-Európa államainak összetett nemzeti és nemzetiségi politikáját. Összegezésül megállapítja, hogy a 30 hónap folyamán, a háború kitörésétől a forradalomig nem volt átgondolt, következetes orosz politika Ausztria-Magyarország vonatkozásában.

Kifogásolható, hogy nem szerepel tanulmány a szorosok kérdéséről, pedig ez jobban foglalkoztatta a korabeli orosz államférfiakat, mint az olasz—jugoszláv határvillongások kérdése, amelyet egyébként ügyesen dolgozott fel e kötet számára M. B. Petrovich. J. M. Potts és A. J. Rieber az orosz—bolgár, illetőleg orosz—román diplomáciai viszonyokat elemzi. G. D. Malone „Németország felé irányuló háborús célkitűzések” címmel éppen az orosz—német kelet-európai gazdasági és katonai érdeellentétek kérdését hagyja kidolgozatlanul és főleg a távol-keleti orosz—német rivalitás részletkérdéseinél időz. A kiadott diplomáciai anyagot és Paléologue emlékiratait használta csupán fel. A kötet színvonala így eléggé egyenetlen, ezen a tartalmas bevezetés sem tudott segíteni.

H. H. É.

G. A. Lensen (Szerk.): *Revelations of a Russian Diplomat*
The Memoirs of Dmitrii I. Abrikossow. Seattle, 1964.
University of Washington Press, 329 p.

(Egy orosz diplomata, D. I. Abrikossow emlékiratai)

A kiadó-szerkesztő, G. A. Lensen fedezte fel a Columbia Egyetemen letétbe helyezett angol nyelvű Abrikossow-emlékiratot, amelyet megrövidítve, némileg áttisztítva tett közzé. Abrikossow (1876—1961) polgári családból származó cári diplomataként kezdte pályafutását, mint a londoni orosz követség attaséja az orosz—japán háború idején. Az 1911—12-es kínai forradalom éveiben a pekingi orosz követség másodtitkára, majd a szentpétervári külügyminisztérium beosztottja. 1916 és 1925 között Tokióban volt ügyvivő. Abrikossow feljegyzéseire, kritikai megállapításaira a felületes laposság, szinte a meglepő

korlátoltság jellemző. Írása tele van tűzdelve „ha”-kkal. Így pl. ha a Romanovok képesek lettek volna tanulni, okulni, Oroszország nem került volna válságba, nem lett volna forradalom, sem Hitler, sem II. világháború. Saját szerepéről, tehetségéről is szuperlativuszokban beszél. Amihez érzéke van, az a diplomáciai körökben dívó intrikák, pletykák, a társadalmi élet leírása, főleg a pekingi „európai szigetet” képező diplomaták léha, nem-törődöm életének megjelenítése színes.

Történész számára csekély hasznót hozó olvasmány; néhány adalék, néhány jellemzés — szinte sorok csupán — hitelt érdemlő a több száz oldalból.

H. H. É.

L. Fischer: The Life of Lenin
New York, 1964. Harper and Row, 703 p.

(Lenin élete)

Nyugat-európai és amerikai kritikák megegyeznek abban, hogy L. Fischer Lenin életrajza komoly, méltó alkotás a személyiséghez, amelyről szól.

E munka Lenin halálának 40. évfordulójára készült. (1964-ben rengeteg életrajz jelent meg.) Fischer könyvéről csupán tájékoztatunk és jelentős értékei mellett néhány hiányosságra hívjuk fel a figyelmet. A könyv $\frac{9}{10}$ része az 1917—24-es időszakkal foglalkozik. A szerző avval indokolja ezt az aránytalanságot, hogy Lenin életének ez a szakasza a legérdekesebb a kutatásra. Így Fischer munkája inkább a szovjet korszak első éveinek, mint Lenin életének a története. Ebben a műfajban viszont vetekedik az angol *E. H. Carr* alapos feldolgozásával. Lenin forradalom előtti életének főleg személyes vonatkozásainál időzik el a szerző: a Zimmerwald-mozgalom leírására négy sort juttat például. Érződik a lapokon: siet, türelmetlen az író, hogy minél előbb eljusson 1917-hez. A szerzőről még ennyit: személyesen ismerte Lenint, sokáig a Szovjetunió feltétlen, szinte kritikátlan csodálója volt, utóbb Mahatma Gandhi nagy tisztelője, majd életrajzírója lett. Nyugati történészkritikák Fischert olyan újságíróként tisztelik, aki komolyan képes analizálni a társadalmi változásokat és e változások folyamán előtérben álló, illetve

a változásokat létrehozó embereket, könyvét pedig nem a legteljesebb, de a legfontosabb új Lenin-életrajznak értékelik. Alítólólag Isaac Deutscher is készül megírni Lenin életét.

H. H. E.

W. R. Nitske—Ch. M. Wilson:
Rudolf Diesel: Pioneer of the Age of Power
Norman, 1965. University of Oklahoma Press, 318 p.

(Diesel Rudolf: az energia korszakának úttörője)

A két szerző közös életrajz-vállalkozása nagyjából betölti, kiegészíti a gazdaság- és technikatörténet egy hézagát, bár nem sikerült feladatukat egyszersmind a korszak nagy technikai és szervezeti változásainak bemutatásával megoldaniuk.

A Diesel-motor feltalálójának, Rudolf Dieselnak ez az első angol nyelvű biográfiája. Diesel életműve elválaszthatatlan az 1875-öt követő nagy technikai változásoktól és azok következményeitől: az új üzleti szervezet kiépítésétől, a technikai nevelés új formáitól, a tudomány, a mérnöki munka, s a gyártási módszertan összeházasodásából eredő újfajta találmányoktól. Diesel életpályájának és találmányának értékelő leírásánál feltétlenül adódniuk kell ilyen kérdéseknek: a Diesel-motor alkalmazásának melyek voltak a pontos költségei, feltételei, kereslete mekkora igénytel jelentkezett? Továbbá mennyiben befolyásolták Diesel tevékenységét, munkáját a nyersanyagfeltételek, az üzemanyagköltségek? Ezekből következnek más fontos kérdések: hogyan befolyásolják az előbbiekre kapott adatok a Diesel-motor felhasználását a tengeri és szárazföldi közlekedésben. Ezekre a kérdésekre a szerzők nem adnak kielégítő, rendszerezett feleleteket. Így hát arra sem tudnak választ adni tulajdonképpen, hogy miért terjedt el igen lassan a Diesel-motor használata. Az első használható gépet 1893-ban építették, de első gazdasági sikerét csupán 1902-ben aratta. Hogyan, miképp telt el ez a közbeeső kilenc esztendő? S miért terjedt el nagy gyorsasággal Oroszországban s miért késett annyira — 1912-ig — az Egyesült Államokban? A szerzők nem tudták azt sem maradéktalanul megoldani, hogy a Diesel-motor megjelenését a specifikus használatra tervezett új hajtógépek sorozata egyi-

kének mutassák be és érzékeltessék az általános gazdasági eredményt: az olcsóbb gépierő elterjedését és felhasználását szinte korlátlanul az ipar minden területén.

Statisztikák, grafikonok beillesztésével a szerzők hozzájárulhattak volna a könyvükkel szemben önként adódó igények kielégítéséhez. Viszont széleskörű tájékoztató jellegű bibliográfiajuk igen jó.

H. HARASZTI ÉVA

L. Singer: Ottokar Graf Czernin. Staatsmann einer Zeitwende
Wien—Köln, 1965. Verlag Styria, 359 p.

(Gróf Czernin Ottokar. Egy korforduló államférfia)

L. Singer könyve pozitíven értékeli Czernin külügyminiszeri tevékenységét. Ez természetesen következik monarchiabarátságából, s abból, hogy nem annyira IV. Károly, hanem a birodalom szemszögéből szemléli a történeteket, ami javára válik a könyvnek, mert lehetőséget ad kritikai ítéletekre mind az uralkodóval, mind az általános helyzet jelenségeivel szemben.

Nehezen volna állítható, hogy L. Singer munkája sok új megállapítást tartalmaz. Felhasznált anyagának legnagyobb részét a megjelent irodalomból merítette és állította össze egységes egészé. Ennek ellenére helytelen volna a Czernin-életrajzot pusztán népszerűsítő munkának tekinteni, annál annyival több, hogy rendszerezi a szétszórt anyagot, s valóban kerek képet ad.

Egészen más kérdés, hogy ez a kép a szerző törekvéséről függetlenül rokonszenves-e? Eltekintve u. i. az ábrázolt személy politikai céljaitól, jellemileg sem kapunk róla vitathatatlanul egységes ábrázolást. Kétségtelen, hogy a megfestett életpálya késői szakasza emberileg legalábbis valamivel világosabb, mint az eléggé opportunistá indulás, amelyben az ifjú gróf egyaránt igyekszik megszerezni Ferenc Ferdinánd pártfogását és Tisza István rokonszenvét. Hogy e két személy az egykori politikai életben mily éles ellentéteket képviselt, az közismert. Hogy azonban Czerninnek a maga személyére vonatkozólag legalábbis sikerült ezt az ellentétet áthidalnia, az mindenesetre nagy simulékonyságra vall. Hogy Czernin nem került később sem felold-

hatatlan ellentétekbe saját eredeti felfogásával, annak egyetlen oka, hogy nagy pártfogója, Ferenc Ferdinánd időközben letűnt a történelem színteréről, s így Tisza Istvánnal kialakult hivatali együttműködésének sem ellensúlya, sem akadálya nem volt.

E két államférfi helyzete és sorsa különben is sok tekintetben volt hasonló. Mindkettő egy eltűnésre ítélt történelmi képlet megmentése érdekében fejtette ki tevékenységét, s ezért szükségszerűen el kellett bukniuk. Czernin miniszterségének bukása azonban uralkodójának politikailag dilettáns, s őszintétlen magatartásából következett, s így a történelem csak közvetett módon teljesedett be rajta. Kétségtelen, hogy Czernin azon a nagy irrealitáson belül, amit a Monarchia fenntartásának törekvése jelentett, a realitást képviselte, mert felismerte a Birodalom gazdasági, katonai és politikai helyzetének elkerülhetetlen csődjét, s miniszterségének első pillanatától kezdve szorgalmazta a békekötést, sőt a különbékétől sem riadt volna vissza. Ha pedig erre mégsem kerülhetett sor, ez nem a németekkel szembeni szövetségesi hűségéből következett, hanem abból, hogy a két hatalom teljes összefonódása mellett már a különválásra sem volt lehetőség.

Hogy a Szövetséges hatalmak az Osztrák-Magyar Monarchia „kiugrása” után megmenthették-e még a Habsburg-birodalmat — az 1915-ös londoni szerződés elejtésével —, az ma már nehezen követhető nyomon. Czernin nyilván minden ilyen irányú lehetőséget megragadott volna, hiszen a minisztersége alatt megkísérelt béketapogatódzások is erre utalnak. A Nyugatról érkező biztatások azonban nem voltak olyanok, hogy erre számíthatott volna. Czernin realitásérzéke helyesen működött akkor, amikor felismerte, hogy az Antant-hatalmak békekísérleteinek nem a Habsburg-Monarchia megmentése az elsődleges célja, hanem Németország elszigetelése. Hogy ebben a helyzetben hogyan alakulhatott volna a monarchia helyzete és jövője, az is áttekinthetetlen maradt a számára. Nem meglepő, ha ilyen körülmények között Czernin nem merte vállalni a németekkel, főképpen a legfelsőbb hadvezetőséggel való szakítást. Nem csupán azért, mert katonai retorzióktól, német megszállástól tartott, hanem mert az elszakadás gyakorlatilag keresztülvihetetlen volt, különösen akkor, amikor a német katonai diktatúra Bethmann-Hollweget is kiszorította a kancellári székéből.

Így Czernin reálpolitikájának egyetlen területe maradt: sötét színű jelentésekkel és emlékiratokkal ostromolni a német hadvezetést. Ezeknek egyetlen eredménye az volt, hogy Czernin, s rajta keresztül a monarchia is, minden megmaradt tekin-

télyét elvesztette, minthogy utóbbi katonai eredménytelensége e negatív megítélést csak alátámasztotta. Amikor azután az egyik Czernin-jelentés IV. Károly és Erzberger német birodalmi gyűlési képviselő indiszkréciója folytán Nyugaton nyilvánosságra került, s amikor 1918 tavaszán a Sixtus-ügy Czernin tájékozatlanságból elkövetett provokációja folytán kipattant — külügyminiszersége meglehetősen dicstelen körülmények között véget ért. Hogy politikai ellenfelei — így elsősorban a német katonai körök — örültek bukásának, az érthető, mert Czernin realitásérzéke minden vonatkozásban kínosan érintette őket, még a bresztlitovszki béketárgyalásokon is, ahol az ő kényszerű békeakarata, ha nem is különös eredménnyel, mégis zavarta Ludendorffék elvakult agresszióját. Czernin távozásának dicstelenségét közvetlenül mégis IV. Károly okozta, aki udvarának képtelen és felelőtlen intrikáival szemben azt az utolsó miniszterét sem tudta megmenteni, aki — Ferenc Ferdinánd köréből indulva — egyedül volt képes viszonylag reálisan megítélni a Habsburg-Monarchia helyzetét. Ugyanekkor éppen Czernin példája bizonyítja, hogy ezt a birodalmat az ő reális felismerései és próbálkozásai sem menthették meg.

L. Singer könyvének érdeme, hogy e folyamatot tanulságos tárgyi adataival jól rekonstruálta, s néhány, eddig homályban maradt vonás kiemelésével érdekesen ábrázolta. A könyv hibája, hogy számos önként adódó következtetést nem vont le, s ezért nem is jutott túl a monarchia-reneszánszot érlelő művek ismert jelentőségén.

GONDA IMRE

LEGÚJABB KOR

J. de Launay:

Les Grandes Controverses de l'Histoire contemporaine
Lausanne, 1964. Editions Rencontre, 550 p.

(A jelenkori történelem nagy vitakérdései)

A könyv három fő részből áll. Az első rész az első világháború időszakából tárgyal meghatározott történeti kérdéseket. Ezek sorrendileg a következők: Az első világháború kirobbanása, a szarajevói merénylet kapcsán felvetve a szerb kormány és Berchtold külügyminiszter felelősségét. Ezután a német—osztrák szövetség szerepét tárgyalja a háború kirobbantásában, így az 1914. június 26-i angol ajánlat elutasítását német részről, az osztrák hadüzenetet és az erre következő német és orosz lépéseket. Ismerteti a német vezérkar optimisztikus elképzeléseit és Conrad aggályait. A harmadik fejezet az antant szerepét tárgyalja a háború kitörésében, ezen belül az orosz általános mozgósítás jelentőségét, a francia kormány magatartását és az angol kormány tétovázásának hatását Németországra. A negyedik fejezet a mozgó háború időszakát tárgyalja a német támadás és a francia—belga katonai együttműködés szempontjából, az angol—francia együttműködés jellegét, Joffre és a francia vezérkar, továbbá a Központi Hatalmak katonai együttműködésének szerepét. Az ötödik fejezet az osztrák és a német katonai vezetés magatartásával foglalkozik az 1915—16-os években. A hatodik fejezet a tengeralattjáró háború körülményeit és Amerika belépését, a francia vezérkar válságát és Painlevé szerepét, a francia fronton kirobbant zendüléseket, továbbá Bourbon-Parma herceg különbéke-akciókísérletét tárgyalja.

A második rész az 1919—39. közti két évtized, a szerző által ugrópontnak jelölt eseményeivel foglalkozik. Első fejezetében a versaillesi békerendszer létrejöttének mozgásvonalát,

illetve egyes buktatóit ismerteti: a rajnai szeparatista mozgalom, a német jóvátétel, az USA kormányának magatartása, az 1921-es magyar királypuccsok és a francia külpolitika, a génuai konferencia és a Szovjetunió diplomáciai belépése, az 1922-es moratórium és a rajnai megszállás szerepét, ill. hatását. A második fejezet a Stresemann—Briand-vonalnak az európai unió létrehozásában kifejtett tevékenységét, a nacionalista mozgalmak erősödését és ennek az akció akadályozásában betöltött szerepét tárgyalja. A harmadik fejezet a német fasiszta mozgalom előretörésének nemzetközi hatásával foglalkozik, az angol—francia kormányok 1933—34-es magatartását, az ausztriai náci puccsot, a marseillei merényletet és abban Mussolini szerepét, a Saar-vidéki szavazás provokációs jellegét, Laval szerepét Abeszínia megtámadásában, a Laval—Hoare-terv kudarcának okait. Ezenkívül kitér a Röhm-ügy „kulisszatitkaira” is. A negyedik fejezet a második világháború kirobantásának közvetlen okait tárgyalja, így a hosszbachi jegyzőkönyvet, a spanyol polgárháború diplomáciai és katonai hátterét, a francia légihaderő lemaradását, a Szovjetunió magatartását a müncheni egyezményel kapcsolatban, az angol—francia—szovjet tárgyalások kudarcát 1939 nyarán és a szovjet—német meg nem támadási szerződés körülményeit.

A harmadik rész a második világháborúval foglalkozik. Az első fejezetben a villámháború problematikáját tárgyalja és ennek során a korridorban végrehajtott német provokáció, a francia katonai vezetés és a Lengyelország elleni német támadás, a Manstein-terv szerzősége, a Norvégia elleni német támadás háttere, az angol kontinentális csapatok visszavonulása kerül tárgyalásra. A második fejezet a világháború következő vitás problémáira kíván választ adni: szándékában állott-e Hitlernek, hogy partraszállást hajtson végre Angliában, befolyásolta-e Canaris a spanyol kormány állásfoglalását a beavatkozás tekintetében, a Barbarossa-terv Hitler ama szándékát tükrözte-e, hogy megtámadja a Szovjetuniót, a szovjet—japán szerződés szabadkezet adott-e Japánnak a Távol-Keleten, tájékoztatva volt-e Rooseveltt a japán támadásról. A harmadik fejezet az olasz, német és japán összeomlás, ill. fegyverszünet problematikáját tárgyalja és ennek kapcsán a következő kérdésekkel foglalkozik: Algír és Vichy viszonya 1942 őszén, Mihajlovics és a németek viszonya, a francia ellenállás 1944-es szerepe és Párizs felszabadítása, az olasz ellenállás 1944-ben, a varsói felkelés 1944-ben, a Szovjetunió szerepe a japán fegyverszünet kapcsán és a potsdami konferencia.

A könyv egyik alapvető korlátja: bizonyos voluntarista szemlélet és módszer. A bevezető ismerteti a könyv elkészítésének technikai körülményeit és minden nagyvonalúsága — mondhatni amerikanizmusa — ellenére, illetve éppen azért az anyag összegyűjtésében és megrostálásában nem lebecsülhető fogyatékoságok mutatkoznak. Egy munkaközösség 11 ezer műből kiválasztott ezret, ebből emelt ki a szerző 62 problémát, ami a megírás alapjául szolgált. A publikált forrásokon kívül kortársak nyilatkozatai és tanúvallomásai szolgálják a dokumentációt.

Két alapvető hiányossága van a részleteiben sok helyen érdekes könyvnek: a vitatott kérdések — ilyenek valóban vannak — továbbá a forrásanyag kiválasztása. A zömmel diplomáciai vonatkozású problémákra hiteles választ egyes, még nem publikált iratok hiányában nehéz adni, de így is rendkívül fontos a már meglévő publikációk felhasználása és jelen esetben ez sem történt meg. A szerző és a munkaközösség nem ismerte a szocialista országok iratpublikációit, továbbá a német külügyminisztérium Londonban elfekvő publikálatlan iratanyagát.

MÁRKUS LÁSZLÓ

J. de Launay:

Histoire contemporaine de la Diplomatie secrète

Lausanne, 1965. Ed. Rencontre, 518 p.

(Jelenkori diplomáciatörténet)

A két világháború korszakának diplomáciatörténetéből tárgyalja a könyv három fő részben azokat a témákat, amelyekhez újabb, eddig nem publikált forrásokat használt fel.

Az első rész az első világháború keretein belül Törökország háborúbalépésének diplomáciatörténeti hátterét tárgyalja, összefüggésben a bolgár hadüzenettel és Lawrence arab akciójával. Foglalkozik Olaszországnak az antant-hatalmakhoz való csatlakozásával, majd az 1916—17-es évek állóháborújának diplomáciai eseményeivel, ezután tér rá az 1917. évi április és október közötti titkos tárgyalásokra (Bourbon-Párma hercege tevékenysége, a Lauchen—Briand tárgyalások állnak a középpontban), végül a béke megkötésének körülményeire (Wilson

pontjai, a fegyverszüneti feltételek). Az első részben közölt források közül jelentősebbnek számítható Mercier bíboros feljegyzése és Károly osztrák császár levele Bourbon-Párma hercegéhez, Coppée levele Briandhoz.

A második fő részben a két világháború közötti időszak diplomáciatörténetének elsősorban német vonatkozású részleteivel foglalkozik. Az első fejezet a békeszerződéseket ismerteti és ezzel kapcsolatban Bullittnek, Wilson moszkvai megbízottjának misszióját, a szovjet köztársaság nyugati határainak kérdését, a reparációkat, a génuai és rapallói megállapodásokat és a Rajna-balpart helyzetét. A második fejezet a francia diplomácia kudarcát a húszas években és Hitler hatalomrajutását tárgyalja. Kiemeli Loucher, Coudenhove és Mayrisch diplomáciai kezdeményezéseit és a Briand-tervet. Külön fejezet foglalkozik Rosenberg és a náci párt külügyi hivatalának tevékenységével. Hangsúlyozott élel ismerteti a nemzeti szocialista párt délkelet-európai diplomáciai terveit és azok megvalósítására irányuló erőfeszítéseit, így a vasgárda és az usztasák akcióit. A következő fejezet a német diplomácia állami vonalát vázolja, a közép-pontban Ribbentrop apparátusával, kiemeli Laval szerepét és a német—angol flottaegyezményt, mint a német diplomácia eredményeit a francia—angol szövetség fellazításában. Az ötödik fejezet a müncheni egyezményt tárgyalja, ennek kapcsán Henderson 1938 márciusi javaslatát, az Anschlusst, a Szudéta-vidék problémáját, Runciman küldetését és Mussolini kettős diplomáciai játékát. A hatodik fejezetben a szerző sorra veszi a müncheni egyezménytől a második világháború kitöréséig terjedő időszak legfontosabb diplomáciai megnyilatkozásait, különös tekintettel Hitler keleti terveire. A függelékben közli az 1939. május 28-i titkos acélegyezmény egy részletét, a német—szovjet egyezmény állítólagos titkos záradékát és a francia—lengyel titkos katonai szerződéseket 1921-ből és 1939-ből.

A harmadik fő részben a második világháború néhány jelentős diplomáciai eseményével foglalkozik a könyv. Vázolja Hitler diplomáciai tevékenységét a francia összeomlásig, majd béketapogatózásait 1940 júliusa és 1941 júniusa között, amelyeket Anglia irányában folytatott; ennek során Serrano Suimer akcióját, Hopkins, majd Donovan ezredes küldetését, a windsori herceg és Hess kísérleteit érinti. Külön fejezet tárgyalja a németek kétfrontos háborújának első szakaszát, 1942 novemberéig, különös tekintettel az amerikai—német viszony alakulására, Hopkins második küldetésére, ismerteti Darlan admirális és Giraud tábornok akcióit. A további fejezetek periódushatá-

rai: 1943 február, 1943 július és 1945 augusztus. Ezeken belül külön foglalkozik Horthy és Antonescu diplomáciai tevékenységével, a jaltai konferenciával, a Himmler—Bernadotte-féle kapcsolatokkal, a potsdami tárgyalásokkal. A függelékben közölt dokumentumok közül figyelemre méltó a jeruzsálemi főmufti levele Ribbentrophoz.

A kötetet bibliográfiai dokumentáció egészíti ki.

MÁRKUS LÁSZLÓ

Documents diplomatiques français 1932—1939 Ire Série
(1932—1935)

Tome I. (9. juillet—14. novembre 1932) Paris, 1964.
Imprimerie Nationale, 743 p.

(A francia diplomácia dokumentumai 1932—1939 között)

A legújabbkori francia diplomáciai dokumentum-kiadványból kitűnik, hogy a kiadvány szerkesztőbizottsága a II. világháború előkészítésének problematikáját 1932. július 9-től, a lausanne-i konferencia befejezésétől kezdve kívánja bemutatni, és a gondosan válogatott aktákat a feldolgozás számára átadni. A jóvátételi fizetéseknek gyakorlatilag véget vető konferencia a versaillesi béke revíziójának valóban lényeges fordulópontja volt, mégis a bizottságot, amikor munkája kezdetét 1932 derekára tette, talán mégsem ez a megfontolás, hanem az a szándék vezethette, hogy az első kötetekkel képet adjon a német fasizmus uralomrajutása előtti Európáról, a korszak fő politikai kérdéseiről, s ezen belül a francia—német viszonyról. A kötet utolsó aktája az 1932. november 14-én előterjesztett francia leszerelési memorandum, a Paul-Boncour—Herriot-féle ún. „konstruktív terv”.

A könyv tehát a weimari Németország végnapjaiban állítja elének a francia és a nemzetközi diplomácia legfontosabb problémáit, valamint az ettől elszakíthatatlan német belső fejlődésre vonatkozó francia dokumentumok sorát. A nemzetközi viszonyok három fő kérdéscsoportjára, az ún. leszerelési kérdésre, a szövetségesek közötti adósságok és Mandzsúria japán megszállásának problémájára találhat benne elsősorban az olvasó bőséges adalékot.

Az első kérdés körül — amely gyakorlatilag a német jogegyenlőségi követelések kérdésévé vált — csoportosítja a kötet a francia biztonsági törekvéseket tükröző iratokat, összevetve a francia álláspontot Franciaország partnereinek, mindenekelőtt Angliának nézeteivel, s bemutatja egyúttal a kérdés megoldására vonatkozó francia elképzeléseket, tervezeteket is. Legérdekesebb darabjai éppen a német jogegyenlőségi követelésekre, illetve a Németországgal való közvetlen francia tárgyalásokra vonatkozó angol—francia vitát mutatják be (többek között MacDonald és Herriot levelei tükrében). Csak sajnálni lehet, hogy a szerkesztőknek, úgy látszik, nem állt rendelkezésükre olyan anyag, amely a francia irányvonalban 1932 október első napjaiban bekövetkezett törés okait bemutathatná (az anyag éppen ezekben a napokban feltűnő módon megcsappan). s így a német követelések és a Németországgal folytatandó tárgyaláshoz hozzájáruló Herriot-féle politika között, mely utóbbi köztudomás szerint ez év december 11-én a fegyverkezési jogegyenlőség elvi elismeréséhez vezetett, az átmenetet nem tudja megvilágítani.

A szövetségesek közötti adósságok kérdésében a hangsúlyt a francia és az amerikai álláspont összeütközése kapja. Franciaország az USA-val szemben fennálló adósságát junktimba szedte volna hozni a német jóvátétellel, annak megszűnésével tehát a szövetségesek közti adósságokat is megszüntnek tekintette, ezt az álláspontot azonban az Egyesült Államok sohasem ismerte el, sőt bizonyos értelemben a fegyverkezés és a fizetés elve között létesített junktimot (ha Franciaország tud fegyverkezni, tudjon fizetni; ha nem tud fizetni, szereljen le). Az iratok az amerikai fél meggyőzésére irányuló erőfeszítések mellett bemutatják a francia kormány Anglia támogatásának megszerzésére irányuló akcióit is, melynek alapját az a tény képezte, hogy Anglia, ami a jóvátétel megszűnését és azt aényt illette, hogy a fizetéseket az USA-val szemben ő is beszüntetni készült, Franciaországhoz hasonló helyzetben volt.

A mandzsúriai konfliktussal kapcsolatban a kötet annak egy eddig többé-kevésbé ismeretlen oldalára is fényt vet. Japán Mandzsúria megszállása után, amikor a Népszövetség által küldött bizottság 1932 őszén vizsgálatát befejezte és Japánt az elszigetelődés veszélye fenyegette, közeledő lépéseket tett Franciaország felé az angol—francia egység megbontása végett. A japán kormány igyekezetében odáig ment, hogy szövetséget kínált fel Franciaországnak, a Herriot-kormány azonban az ajánlat elől kitért. Az iratok, sajnos, nem tárják fel az elutasítás

motívumait; pontosabban szólva, előtérbe helyezik az USA távol-keleti politikájához való alkalmazkodás opportunus voltát, de hallgatnak mind a francia—angol, mind a francia—szovjet távol-keleti érdek-kapcsolatokról.

Más vonatkozásban a kötet bőséges iratanyagot tartalmaz a francia—szovjet közeledés, s ennek körében különösen a Szovjetunióval kötendő meg nem támadási paktum érdekében Romániára gyakorolt francia nyomás problémaköréről, jelezve, hogy a francia kormány 1932-ben már komolyan számolt a Szovjetunióval, mint az európai kérdések eldöntésében részt venni hivatott nagyhatalommal.

SZ. ORMOS MÁRIA

M. Baudoin: Histoire des Groupes Francs (M. U. R.) des Bouches du Rhône de septembre 1943 à la libération
Paris, 1962. Presses Universitaires de France, 283 p.

*(A Bouches du Rhône-i szabadcsapatok története
1943 szeptemberétől a felszabadulásig)*

A könyv az Esprit de la Résistance-sorozatban jelent meg, a szerző, mint doktori értekezést védte meg a caen-i egyetemen. A feldolgozás széleskörű, mégpedig három fő típusú forrás-anyagra épül. Kortársak emlékezései és tanúvallomásai képezik az első csoportot, levéltári, főleg személyi tulajdonban lévő levelek és dokumentumok, továbbá a német megszállók és a kollaboráns rendőrség anyaga a másodikát, végül a megjelent publikációk, legális és illegális sajtótermékek a harmadikat. A könyvet bőséges függelék egészíti ki, ahol a szerző teljes terjedelemben közöl olyan eredeti leveleket, dokumentumokat stb., amelyekre a feldolgozásban hivatkozik.

Bevezetőben közli a Groupes Francs (G. F.) jelentős személyeinek névsorát és funkcióját. Részletesen ismerteti a továbbiakban az ellenállás szervezetét a déli zónában, kialakulását, a polgári és a katonai vonalat, ezeknek különböző árnyalatait. Külön alfejezet tárgyalja a G. F. létrejöttét, szervezeti felépítését, működési gyakorlatát és a végrehajtott akciókat, és végül az ellenállás újjászervezését, ami a M. U. R. megalakítására vezetett. Elemzi ezen belül a G. F. szerepét, illetve bizo-

nyos fokú különállását. Ismerteti Marseille és a Rhône-torkolati tartomány felszabadításában az ellenállási szervezetek szerepét és magának a felszabadulásnak az eseményeit.

A könyv epilógusa — ahogy a szerző nevezi — részletesen tárgyalja az ún. Levis—Pastor—Néker-ügyet, illetve e személyek ellenállásbeli szerepét és további sorsukat. Nevezetteket, elsősorban Pastort, a Francia Kommunista Párt, mint trockistát, kalandort és provokátort kizárta, a határozatot 1941. május 5-én a Humanité regionális kiadványa nyilvánosságra hozta. Pastor ennek ellenére az ellenállásban tovább tevékenykedett, csoportot alakított és a párt nevében lépett föl az elkövetkező évek során. Néker a spanyol internacionalista brigád volt tagja, kommunista, a megszállás idején Pastor csoportjában működött, majd a G. F. egyik regionális vezetője lett. Az FKP követelésére később lemondott itteni funkciójáról. Levis a G. F. marseille-i szervezetének főnöke volt, az itteni akciókat irányította, Nékerrel kapcsolatban állott. Az ellenállásban mindhárom személy a jelzett területen jelentős szerepet játszott. Az FKP Pastort és Nékert 1945-ben nem ismerte el párttagnak, Pastor egyik bajtársát még 1944-ben, közvetlenül a felszabadulás után, az F. T. P. F. egyik csoportja letartóztatta, majd eltüntette. Pastor és Néker pártügyében — a könyv szerint — döntés nem történt, majd 1946 januárjában Pastor nyílt levelet intézett a KFP képviselőihez, amit a FKP trockista frakciónak bélyegzett.

Baudoin könyve, történeti értékét tekintve, jelentős hozzájárulás a francia ellenállás történetének kutatásához, szemlélete következetesen antifasiszta és humanista. Vitatható a direkt akciók feltétel nélküli elfogadásának értékelése. A szerző pártosságát alátámasztja, hogy nemcsak történetírója, hanem cselekvő részese is volt a G. F. működésének.

MÁRKUS LÁSZLÓ

V. Vipler:

Príspevok k dejinám okupovaného územia juhovýchodného Slovenska (1938—1944). Bratislava, 1963. Vyd. politickej literatúry. 155 p.

(Adalék Délkelet-Szlovákia megszállt területének történetéhez, 1938—1944)

Azoknak a már sokat tárgyalt kérdéseknek bevezető gyánánt való felvázolásával kezdődik e fontos témájú kötet, hogy milyen szerepe volt Horthy-Magyarországnak és csehszlovákiai ügynökeinek, az Egyesült Magyar Párt vezetőinek, szövetségben a náci Németországgal, ill. a henleinista—hlinkaista belső erőkkel a Csehszlovák Köztársaság felbomlasztásában.

Utal a csehszlovákiai magyar kisebbség nem kielégítő helyzetére, amely a bomlasztó propaganda számára kihasználható volt: elmondja, hogy a Kommunista Párt volt a jogos magyar kívánságok egyedüli pártfogolója, s hogy a magyar kisebbség leginkább osztályöntudatos része a Kommunista Párt soraiban, szélesebben pedig az általa vezetett akciókhoz, demonstrációkhoz csatlakozva, tiltakozott a fasiszta agresszió ellen.

Az 1938. november 2-i bécsi döntés nyomán Magyarország-hoz csatolt dél-szlovákiai terület sorsának megvilágítását a magyarországi ellenforradalmi rendszer jellemzésével vezeti be, különös figyelmet fordítva a Kommunista Párt helyzetére, az átcsatolt terület kommunistáinak illegálitásba vonulására. A tárgyalt időszak egészen főbb vonásaiban végigkíséri a magyar kül- és belpolitika történetét, hasznosan közvetítve a magyar történetírás ide vonatkozó eredményeit a szlovák közönség felé. De bármennyire is döntően határozták meg az átcsatolt terület lakosságának sorsát a magyarországi viszonyok, közismert az az igen erős befolyás, amelyet különösen e terület szlovákságára a szomszédos, ún. önálló szlovák állam gyakorolt. Ennek hasonló alaposságú jellemzése kiegyensúlyozottabb képet eredményezhetett volna. A Csehszlovák Köztársaság helyreállítására, illetve az új alapokon történő létrehozására vonatkozó eszme meglétét és erősödését a magyar uralom alá került terület lakosságában kevésbé tézisszerűen, mint inkább a kül- és belpolitikai fejleményekkel összefüggésben, a maga konkrét történetiségében lett volna helyes dokumentálni.

Az átcsatolt terület gazdasági és szociális viszonyait néhány délkelet-szlovákiai vonatkozású hivatalos jelentés idézésével in-

kább illusztrálja, mint elemzi — helyesen állapítva meg, hogy a magyar lakosságra is érvényes nagyfokú súlyosbodás következett be. Az itteni politikai viszonyok bemutatása során fokozottabban hangsúlyoznánk, hogy Jaross és pártja szociális demagógiáját csak politikai ellenfelei hozták kapcsolatba a benesi polgári demokráciával: ők maguk szélsőjobboldali törekvéseket vallottak. Egyébként helyesen céloz az „anyaországi” és átcsatolt területi magyar agrárburzsoázia között e politikai és gazdasági vadászterületért megindult harcra, amelynek során a helyiek egyre több pozíciót vesztek.

A bécsi döntéssel jelentős számban magyar uralom alá került szlovákság vonatkozásában szó esik a magyarosító törekvésekről. Az iskolapolitika és a különféle társadalmi akciók alaposabb vizsgálata hozhatta volna felszínre ennek legjellemzőbb bizonyítékait. A szerző viszont a szlovákok elnemzetlenítésének legfőbb eszközét az egyházban jelöli meg, holott az egyház elsődleges szempontja saját tevékenysége hatékonyságának maximális biztosítása volt, s ezért azt az álláspontot képviselte, hogy a vallásoktatás, istentisztelet, igehirdetés a lakosság anyanyelvén történhessék, s kifejezetten szembefordult az erőszakos asszimilációs törekvésekkel. Ez nem mond ellent a kassai vagy rožnyói püspök esetében sem annak, hogy az ún. szentistváni gondolat hívei voltak, akik csak magyar államkeretben tudták elképzelni a szlovákság jövőjét. Ezért viszont joggal bírálja őket a szerző, aki a szovjetellenes háborúval kapcsolatos megnyilatkozásaikból is idéz.

Teljes mértékben egyet lehet érteni a szerzőnek a Bőhm-féle szlovák nacionalista pártról adott értékelésével. Ez a párt a szlovák állam exponense volt a magyarországi szlovákság körében; jelentős akadálya a haladó erők összefogásának. A könyv legérdekesebb része talán éppen az, ahogyan bemutatja a budapesti szlovák főiskolások körében folyó illegális kommunista munka kihatását és befolyását e párt itt megjelentetett lapjának, a Slovenska Jednotának szerkesztésére, s e korántsem egységes szlovák párt egyes elemeire, rétegeire.

Az átcsatolt terület kommunistái bekapcsolódtak a KMP, majd a Békepárt munkájába, sőt vezetésébe. A bénító terror, a megújuló letartóztatási hullámok, a súlyos áldozatokat követelő perek élesen kidomborítják a harc rendkívül nehéz körülményeit és hősiességét. A Szlovák Nemzeti Felkelés kitörése 1944 augusztusában új fejezetet nyit e harc történetében. Ezt a fejezetet azonban már Olexa könyve (*Kríza horthyovského fašizmu počas Slovenského Národného Povstania*) tárgyalja, amelyet ko-

rábban (Világtörténet, 1966. 9—10. sz. 193—194. l.) ismertettünk. Vipler és Olexa könyve együtt adják meg a teljes — elsősorban párttörténeti szempontú — áttekintést a megszállás időszakáról, főleg Délkelet-Szlovákia, de tágabban egész Dél-Szlovákia vonatkozásában.

TILKOVSKY LORÁNT

Ch. Hibbert: Benito Mussolini
London, 1962. Longmans, 368 p.

A történelmi irodalmat kedvelő olvasóközönség érdeklődése világszerte megnőtt a biográfiák iránt. Ezek sorát gazdagítja Christopher Hibbert munkája. Hibbert érdekes könyvében nemcsak az olasz fasizmusról szóló gazdag irodalmat és levéltári anyagokat hasznosítja, de felhasználja azokat a személyes közléseket is, amelyeket olaszországi tanulmányútja során gyűjtött Mussolini egykori környezetétől, vagy azoktól, akik ismerték őt.

Az igen jó stílusban írt, olvasmányos munka végigkíséri a fasiszta diktátor életútját, születésétől a Villa Belmonteban, 1945. április 28-án bekövetkezett haláláig, amikor az olasz partizánok népítéletükkel igazságot szolgáltatottak az olasz népnek. A könyvben, miközben a szerző megkísérli a választ arra a kérdésre, hogyan lett Mussolini Olaszország diktátora és áttekintést ad az olasz fasizmus történetéről, igen sok érdekes, új adatra bukkanunk. S talán a munka legérdekesebb része az, ahol Mussolini egyéniségének kialakulásáról, abnormis lelki beállítottságáról olvashatunk. Igazi választ azonban nem kapunk, mert Hibbert nem tesz kísérletet a társadalmi háttér felrajzolására, az első világháború utáni Olaszország társadalmi és politikai viszonyainak elemzésére.

A könyvet gazdag bibliográfia és kitűnő fotóanyag egészíti ki.

JUHÁSZ GYULA

*E. Kuby: Das Ende des Schreckens. Dokumente des Untergangs.
Januar bis Mai 1945
München, 1961. Paul List Verlag*

*(A háború borzalmainak vége. A bukás dokumentumai.
1945 január—május)*

A fasiszmus esztelen, embertelen mivolta a háború utolsó hónapjaiban a német lakosság előtt is a maga nyers brutalitásában, teljesen kendőzetlenül mutatkozott meg. Mivel a fasiszmus végnapjai Németország hadszíntérré válásával egyidőben zajlottak le, vannak a németek körében is számosan — sokan talán tudatlanságból, de sokan tudatosan —, akik a háború borzalmairól beszélnek „csupán”, s „megfelelkeznek” a fasiszmus felelősségéről.

Kuby: Das Ende des Schreckens c. könyve dokumentumok közlésével igyekszik hozzájárulni a fasiszmus, Hitler és a hitleri garnitúra utolsó hónapjainak leleplezéséhez. A dokumentumok — többnyire újságcikkek, korabeli levelek, visszaemlékezések — áttekintést igyeksenek nyújtani, és nem eredménytelenül, a fasiszta hatalom birtokosainak utolsó, kétségbeesett erőfeszítéseiről és az ezzel együttjáró — mind a civil lakosság, mind a katonaság körében —, egyre fokozódó brutalitásról. A könyv jól érzéketeti, hogy a fasiszmus vezető személyiségei, Hitlertől egészen a legalsó SS-vezetőig — néhány ritka kivételtől eltekintve, akik halállal fizettek a Hitlerrel való szembefordulásukért —, mennyire nem voltak hajlandók tudomásul venni a reális történelmi helyzetet, hogyan igyekeztek a legképtelenebb önámítással, a tömegek érdekeinek semmibevevésével, valami-féle győzelemben hinni, vagy azt kikényszeríteni.

A könyv nem tudományos igényű, könnyen kezelhető alakú zsebkönyv. Igyekszik a nagyközönség számára minél olvasmányosabb szöveggel körképet adni 1945 utolsó hónapjairól. Ez a nem tudományos igény sem menti azonban a válogatás egyoldalúságát.

Népszerű könyvről lévén szó, formailag szerencsés és hatásos megoldás a fasiszták, ill. az ellenállók céljait, magatartását és helyzetét kifejező dokumentumok párhuzamos közlése. Ezzel a módszerrel a könyv egy oldalon képes kihangsúlyozni azt a kontrasztot, ami a hivatalos politikai vélemény és a valóság között feszült. Viszont ez a közlési mód sem pótolja az esetenkénti kommentálás, jegyzetelés, magyarázat hiányát.

A Hitlerrel szembenálló erők bemutatásánál kirívó a könyv kommunistaellenes tendenciája. Szót kapnak benne — többnyire búcsúlevelek idézése útján — papok, polgárok, arisztokraták. Ez természetesen helyes, dokumentálja a széleskörű ellenállást — bár hibája, hogy az iratok összeállításával átfogóbb ellenállásra enged következtetni, mint amekkora ezekben az osztályokban és rétegekben volt. A kép azonban azzal torzul el igazán, hogy egyetlen egy dokumentumot nem közöl azoktól, akik a legnagyobb harcot, a legtöbb áldozatot vállalták: a munkásmozgalom mártírjaitól és harcosaitól, a kommunistáktól, a szociáldemokratáktól.

A belső ellenállás vonatkozásában „csak” azért kell még elmarasztalni a könyvet, amit nem közöl; a szovjet és az amerikai hadsereg bemutatásánál már azért is, amit mond róluk. Az amerikai hadsereget a hadisikerek sorozatában mutatja be, hangsúlyozza a német lakossággal szemben tanúsított megértő, humánus szellemét. Ezzel szemben nem foglalkozik a szovjet hadsereg előrenyomulásával, a fasiszta hadsereggel folytatott áldozatos harcával.

A könyv tudatos torzítása a fasizmussal szembenálló erők ábrázolásánál, rosszindulatú kommunistá- és szovjetellenessége nyilvánvaló. Ezzel pedig hatástalanabbá teszi sikerültebb mondanivalóját; az utolsó óráit élő fasizmus leleplezését is. Haladószellemű olvasóinak így nyilván kevés az, amit nyújtani tud, a fasizmussal mélyebben fertőzött olvasók számára pedig így nem elég meggyőző.

M. SOMLYAI MAGDA

*Utopie und Mythos der Weltrevolution
Zur Geschichte der Komintern. 1920—1940.*

Hrsg. von Theo Pirker. München, 1964.

Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG. 304 p.

*(A világforradalom utópiája és mítosza
A Komintern történetéhez. 1920—1940)*

A kötet az „Internationale Pressekorrespondenz” és a „Rundschau über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung” című kommunistá folyóiratok cikkeiből válogatott szemelvények alapján kívánja megismertetni az olvasóval a Komintern

történetét. A közölt dokumentumok az 1921-től 1940-ig terjedő időszakot ölelik fel. A kiadványt Theo Pirker tanulmánya vezeti be. Mint a címből is kiderül, Pirker elsősorban a Kommunista Internacionálé politikájának teljes utópizmusát igyekszik bebizonyítani: arra törekszik, hogy összegyűjtse a kommunisták hibás politikai helyzetmegítéléseit.

A kötet anyagának egy részéből valóban kiderül, hogy a Kommunista Internacionálé megalakulását követő első években a nemzetközi kommunista mozgalom sok vezetője a szocializmus világméretű győzelmét igen közeli lehetőségként fogta fel, s ennek megfelelően a forradalmi átalakulást viszonylag egységes világforradalmi keretben képzelte el. Ez a jelenség jól ismert a marxista történeti irodalomban is, sőt a marxista történetírók több alkalommal rámutattak, hogy ezek az alárendelt jelentőségű illúziók egyrészt az akkori forradalmi válság megtevésztően ható realitásaiból, másrészt és alapvetően bizonyos dogmatikus és doktriner nézetekből következtek.

A világforradalom jelszavának és gondolatkörének helytelen értelmezése ellen Lenin már a szovjethatalom létrejöttétől, tehát még a Komintern megalakulása előtti periódustól kezdve, több alkalommal, s egyre határozottabban fellépett, majd a későbbiekben az ő befolyására szorították vissza a Kominternben az azonnali világforradalomra törő irreális és kalandor áramlatot. A Komintern tehát éppen abban az időszakban, amelyből Theo Pirker összeállította szemelvényanyagát, mint szervezet, nem nyilatkozott már az azonnali világforradalom mellett. S ebből következik a dokumentumkiadvány koncepciójának hamisága. Pirker ugyanis nem tesz különbséget az azonnali világforradalom jelszava és a szocializmus világméretű győzelmének (feltételesen világforradalomként is nevezhető) perspektivikus jelszava és propagandája között. Ezzel a kor legfontosabb kommunista elméleti áramlatait mossza össze, s így azt is irreálisnak igyekszik beállítani, ami pedig, mint ezt az azóta lezajlott események bebizonyították, valóban reális és alapvető volt a Komintern munkájában. Feltűnő, hogy a bevezető tanulmány fejtegetéseit 1940-nel nagy sietve lezárja, jöllehet, a nemzetközi kommunista mozgalom éppen ezután szélesedett ki igazában és aratott valóban világméretű győzelmeket. Az 1940 utáni korszak mindennél jobban igazolta a Komintern prognózisait. A kiadványból hiányzanak Lenin e tárgyú nyilatkozatai, ami annál inkább kifogásolható, mivel a kötet a kiadó előszava szerint kifejezetten Lenin koncepcióját van hivatva megcáfolni. Tendenciózus mulasztásnak kell minősítenünk azt az eljárást is, amely

éppen a világforradalommal leginkább eljegyzett párton belüli áramlat, a Trockizmus anyagát hagyja figyelmen kívül.

A kötet azonban nincs minden haszon nélkül. A közölt szemelvények az összeállító szándéka ellenére olyan összefüggésekre derítenek fényt, amelyek az objektivitásra törekvő olvasó előtt aláássák Pirker fejtegetéseinek hitelét. A dokumentumokból ragyogóan kitűnik például, hogy a fasizmus ellen éppen a kommunisták harcoltak már a kezdet kezdetétől a legkövetkezetesebben. Ez a tény természetesen nincs összhangban Pirkernek a kommunizmus és a fasizmus lényegi azonosságáról szóló — egyébként sem eredeti — elméletével. Tanulságos lehet e kiadvány azáltal is, hogy ismételten felhívja a marxista kutatók figyelmét: a Kommunista Internacionálé történetének részletes feldolgozása immár halaszthatatlan feladat.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

Két új német jelenkor-történeti dokumentumregény

A magyar történészek figyelmén meglehetősen kívül esnek azok a mai nyugati irodalmi munkák, amelyek konkrét történeti eseményeket, vagy személyeket állítanak feldolgozásuk középpontjába. Pedig ez a regény, irodalmi publicisztika és kordokumentum határán lebegő műfaj milliók és milliók kedvelt és izgalmas olvasmánya; mindenképpen fontos feladat a belőlük tükröződő történeti szemlélet megismerése, hiszen széles olvasóközönség történeti tudatát befolyásolják, gyakran nagyobb erővel, mint a szaktörténészek szűkebb köröket érintő munkái.

Ezek a művek — szemben a régebbi korok történeti regényeivel — témájukat túlnyomórészt a még szinte jelennek számító közelmúltból veszik. A második világháborút megelőző, s a háború alatti évek e műfaj legkedveltebb korszaka; ez az időszak a fasiszta embertelenség térhódításával, az ellene megindult hősiességével, politikai konfliktusaival, egész országokra és népekre kiterjedő tragédiáival írók, publicisták széles köreit foglalkoztatja. A műfaj iránti nagy érdeklődés egyben azt is kifejezi, hogy a fasizmuson és a háborún átment emberek széles tömegei keresnek választ akkori — pozitív vagy negatív — magatartásuk mélyebb okaira, keresik a mélyebb összefüggéseket egyéni sorsuk és a nagy történeti erők között.

Első lépésként most két nagy sikerű német nyelvű kortörténeti regény ismertetését közöljük.

(A misszió)

A Svájcban élő író, a *Halál Texasban* c. nagy sikerű riport-regény szerzője, új művének tárgyát az 1938-ban amerikai kezdeményezésre szervezett „eviani konferenciából” meríti. A konferencia, amelyen több mint 30 ország küldöttei vettek részt, s amelyen a részvételt a fasiszta Németország természetesen visszautasította, nevében a „menekültügyi” értekezletet viselte. Valójában azért ült össze, hogy kísérletet tegyen a nácik által fenyegetett németországi és ausztriai zsidók megmentésére.

A könyv főszereplője Benda, zsidó származású neves bécsi orvosprofesszor, akit a német Gestapo megbíz az eviani konferencián való részvétellel. A náci követelés: hajlandók a német és osztrák zsidókat — fejenként 250 dollár fejében — kiengedni. Az egyezménynek azonban a teljes zsidóságra — 300 000 német és 180 000 osztrák zsidóra — kell vonatkoznia. A professzor megérkezik Evian les Bains-be, hogy megkezdje küldetése teljesítését: a küzdelmet az életért. A végveszélyben lévők — igazi megbízói — életéért, és a saját életéért, amit föltett a dolog sikerére.

A küldetés azonban — mint az riasztó gyorsasággal kiderül — menthetetlenül kudarcra van ítélve. A professzort fájdalmas megütközéssel tölti el az első tanács, amit jóakaróitól kap: hallgasson — legalábbis egyelőre — megbízatásának lényegéről, a németeknek fizetendő váltságdíjról. A tanács — ez nyomban beigazolódik: jó. A megnyitó ülésen rendre nyilatkoznak a küldöttek, s a kegyes frázisok nem palástolhatják el az érdemi mondanivalót: az értekezleten részt vevő országok nem akarják a menekülőket befogadni, s ha igen, akkor is csak a gazdagokat. „A menekülő annyit ér, amennyit a poggyászában magával hoz”, fejezi ki az uralkodó hangulatot az egyik felszólaló.

A diplomatikusan formák és fordulatok nem rejthetik el, hogy a többség nem tartja indokoltnak az értekezletet: nem tudja elképzelni, hogy Németországban, amely „végtére is európai kultúrállam”, százezrek élete foroghat veszélyben. A katasztrófák egyik előzménye a képzelethiány — figyelmeztet máig ható érvénnyel a könyv: a nemtelen számításokba rendszerint a jóhiszeműek fantáziátlanságát is belekalkulálják. De nem csekély azoknak a száma sem, akik — számításból vagy

rokonszenvből — a jóviszonyt Németországgal tartják a legfontosabbnak. Néhány latin-amerikai állam a Németországgal folytatott kereskedelmet félti. A katolikus országokra nagy hatással van a Hitler elítélésétől vonakodó Vatikán álláspontja. Ám az ügy szempontjából a legdöntőbb az, hogy Anglia és Franciaország már ekkor, Csehszlovákia lerohanásának küszöbén, az agresszor „megbékítésének” politikáját követi és a menekültek kérdésében sem akar ujjat húzni a hitleristákkal.

Az Evianban uralkodó hangulatot látva, a németek fokozták a zsarolást. A Gestapo Benda tudomására hozza: ha a konferencia dolgavégezetlenül megy szét, a tanácskozás másnapján negyvenezer osztrák zsidót zárnak koncentrációs táborba. A professzor ekkor nem hallgat tovább: az értekezetlet elé tárja a német fasiszták ajánlatát. Ám fordított hatást ér el. Akiknek a szíve eddig rest volt az emberiesség parancsának teljesítésére, most az erkölcsi felháborodás öblösségével tiltakoznak a becstelen alku ellen és megnyugodott lelkiismerettel hagyják sorsukra azokat, akik — az egykori újság szavai szerint — „bizonyos országokban nem maradhatnak, más országokba pedig nem utazhatnak be”. A genfi tó kies partjainál célt nem sikerült elérni. Sőt, a tanácskozás a hitleristáknak termett politikai gyümölcsöket. Lapjuk, az uszító Völkischer Beobachter így regisztrálta ezt: „Az eviani zsidókonferencia leleplezte a nemzetközi képmutatókat. Az értekezetlet kudarcot vallott. A legtöbb ország — becsületükre legyen mondva — gondosan ügyelt arra, hogy kerülje a polémiát Németországgal, és — miként várni lehetett — a zsidók beeresztése helyett, óvintézkedéseket tesz a bevándorlók áradatával szemben.”

A nagybeteg, csalódott professzort a külföldi egyetemek elhalmozzák meghívásokkal: az amerikai különmegbízott megígéri neki, hogy családját kimentik a hitleristák kezéből. Benda azonban visszaindul a rabságba, hogy ne ártson azoknak, akiknek nem tudott használni. Útját nem fejezheti be. A végső kudarcon túl is megváltást remélő embert a halál váltja meg. Szívverése a svájci—német határon, a senki földjén ide-oda tolató vonaton megáll.

Habe regénye, mely szabadon használja ki az irodalom- és dokumentumírás lehetőségeit, szép, humanista, antifasiszta mű, s ebből következően — „kitalált” konfliktusai ellenére —, alapeljében hű történeti képet is ad a háború előtti esztendők nyugati politikájáról.

(A katonák felkelése)

A könyv — felépítésében *Habe „Küldetésére”* emlékeztetve — megtörtént eseményeket dolgoz fel, élő (pontosabban már nem élő) szereplőkkel és egy — ugyancsak eleven minta után gyúrt —, de idealizált, fiktív nevet viselő főhőssel. A cselekmény az 1944 júliusa előtti németországi eseményeket öleli fel, ill. a sikertelen Hitler-ellenes merénylet után a kibontakozásig nem jutó felkelés összeomlását és a véres megtorlás elbeszélését.

Egy kisszámú, de befolyásos, túlnyomórészt arisztokratákból, porosz junkerekből álló csoport (amely már több sikertelen merényletet kísérelt meg) elhatározza Hitler megölését, a főváros megszállását és új kormány alakítását, a vesztesre álló háború likvidálása érdekében.

A merénylet kivitelezésére, a megszállási terv irányítására a „Bendlerstrasse”, a német tartalékhadsereg központja kapott megbízást: von Stauffenberg ezredes, a merénylő, a tartalékhadsereg vezérkari főnöke. A könyv főhőse, gróf Brackwrede százados (előképe Schulenberg gróf), a Bendlerstrasse összekötő tisztje, reá hárul a Gestapo elhárítószerveivel való veszélyes kapcsolat tartásának feladata.

A merénylet azonban fatális véletlen folytán nem sikerül, az összeesküvők késve szereznek tudomást a merénylet kimenetéről, a gyávaság, a szertartásosság, az ellenféllel szemben tanúsított nagylelkűsködés miatt a megszállási terv összeomlik, a nácik könnyedén felgöngyölik a dilettáns módra szervezett összeesküvést és könyörtelenül leszámolnak a puccsistákkal.

A szerző nemcsak rokonszenvezik hőseivel (ami természetes), hanem távlat, elhatárolás nélkül azonosítja is magát nézeteikkel — és ez baj, evvel problematikusá teszi munkáját. Az összeesküvők ugyanis „A másik Németország”-nak nyilvánítják magukat, de Hitlerrel szemben az alternatívájuk: Nagy Frigyes. Leghaladóbb alakjuk, a „vörös”-nek mondott Leber volt képviselő, aki az összekötő a Weimari Köztársaság különböző politikai csoportjaihoz. De még ő is a porosz nemesi reformereket emlegeti, amikor ideálokat keres. Az összeesküvők — javarészt volt nácik —, akiket jórészt a sikertelenség, a háború elvesztése tesz a rendszer ellenfeleivé, a „gyilkosok együletének” eltávolítása után a „törvényességet”, de föltehetően az antide-

mokratikus és imperialista törvényességet akarják helyreállítani.

Másrészt — sajátos módon — ez az elejétől végig politikával foglalkozó könyv voltaképpen nem nagyon „politizál”. A politikai tendenciákat nem élezi ki, elmosódottan hagyja, inkább ábrázol, izgalmasan és kalandosan elbeszél, jellemez. Rendkívül sikerülten kelti életre hőseinek, a „monoklis néptribunoknak” szertartásosságukban, körülményességükben enyhén komikus, és mégis rokonszenves egyéniségét, hősi, tiszteletre méltó, férfias halálát, remek viselkedését a gyalázatos hitlerista bíróság előtt. Kitűnően érzékelteti, hogy ebben az időszakban, a marcona kulisszák mögött, milyen „porhanyós” volt már a Hitler körüli egység, ám ugyanakkor azt is, hogy az „alattvaló” szemléleten mennyire nehéz volt a németeknek túljutni.

A „Katonák felkelése” kétségtelen fogyatékoságai ellenére rokonszenves könyv. De nem érthetünk egyet szemléletével. Szemléletünk — amely egyben a két mai Németország múltszemléletének alapvető eltérése is — az, hogy a német történelem 1848 óta fejlődik a hitlerizmusban tetőződő irányban, s hogy — következésképp — július 20. emberei nem képviselték a másik Németországot, tragikus sorsuk ellenére sem jelentettek volna fordulatot, legfeljebb átmetet, félfordulatot.

LACKÓ MIKLÓS

H. Hofstadter: Anti-Intellectualism in American Life
New York, 1963, Knopf, 434 p.

(Antiintellektualizmus az amerikai életben)

Richard Hofstadter az amerikai értelmiség-ellenesség történetét kívánta megírni. Hosszú történet ez; nem tegnap kezdődött, annak ellenére, hogy a szerző a McCarthy-éra visszaéléseivel indítja könyvét. A probléma oly régi, mint a történet arról a farmerről, aki 1797-ben azt panaszkolta Massachusettsben, hogy sok pénzt kell kiadnia az iskolázásra. De korábbi példák is akadnak.

A szerző szerint régóta — változatos sikerrel — három csoport harcol egymással az amerikai nép lelkéért: a kereske-

dők, a politikusok s az értelmiségiek. Ennek kapcsán megrója az értelmiséget, amiért gyakran elhanyagolja feladatát.

A szerző az amerikai értelmiségellenesség kialakulása kapcsán foglalkozik azzal a mélyen vallásos reneszánszsal, amely a múlt század végén, egyidőben politikai újjászületésével, megfogta az amerikai népet. Foglalkozik továbbá Wilsonnal, aki hitt a fehérek felsőbbrendűségében, a felnőtt férfi választójogában, és a kolonializmusban. Képet kapunk az élethez való alkalmazkodásra súlyt helyező Dewey-féle „Life Adjustment” filozófiáról és Davy Crockett esetéről, akit különös módon, illetve okból választottak be a Kongresszusba. Az egyházak, amelyek kezdetben az oktatás nagy pártfogói voltak, később annak ellenzőivé váltak. A sajtó is általában reakciós szerepet játszik e tekintetben, annak ellenére, hogy pl. Goldwater túl haladónak bélyegezte azt.

Az érdekes könyv fő mondanivalója a következő: az értelmiség sose feledkezzen el szent küldetéséről, a nép felemeléséről.

R. E. ALLEN
USA Columbia Egyetem

Türkiye isci Partisi (Programi)
Istanbul, 1964. Ersä Matbaacilik Kol. Sti.

(A Török Munkáspárt programjáról)

A Török Munkáspárt 1961-ben alakult. 1962-ben nem vett részt a választáson. Alább ismertetett programja 1965-ben egyúttal választási programnak is készült. A „Bevezetés” szabatosan megfogalmazza a párt jellegét, jelezve, hogy az „a török munkásosztály, ... valamennyi munkájából élő honfitársunk politikai szervezete, akik a pártot törvényes úton hatalomra juttatják”.

*

Az első fejezet Törökország anyagi-társadalmi és politikai szerkezetét elemzi. A 78 millió hektáron fekvő, 27 millió lakosú országban 1962-ben 1½ millió nyilvántartott és mintegy 3 és ½ millió, a teljes lakosság 11%-át kitevő rejtett munkanélküli van. A felnőtt lakosság 60%-a analfabéta, 77,4% dolgozik a mező-

gazdaságban, és csak 9,8%-a az iparban. Mindössze 32 000 a mérnökök és technikusok, 50 000 a szakmunkások száma. Az ipari üzemek fele 4—9 munkást foglalkoztat, $\frac{1}{3}$ -a pedig idény-munkahely.

A program statisztikai adatok segítségével szemléletesen bemutatja Törökország sajátos osztálystruktúráját. 2 700 000 parasztcsalád közül minden ötödik földnélküli. Jómódú középparasztság nem alakult ki. A parasztcsaládok 84%-a 1—10 dunumnél kisebb földön, a megművelt földterület 39%-án gazdálkodik. A fennmaradó földterületen mintegy 40 család osztozik. A földesurak, az agák túlnyomó többsége kisparcellás részes rendszert, feudális, személyes függéssel összekötött bérleti gazdálkodást vezetett be, aminek következtében a falusi lakosság nemzedékek óta gyakorlatilag földhözkött.

A belső piac fejletlenségéből adódik az exportörök elsődleges fontossága. Ez a réteg részben a nagybirtokkal összefonódva, részben a külkereskedelemben működve, tevékenységét messzemenően összehangolja a külföldi tőkés körök érdekeivel. Az ország csatlakozása az Európai Közös Piachoz, elsősorban az ő érdekeiket szolgálta. Törökországban a vezető hely mind a mai napig a kereskedelmi tőkéé.

A középrétegek közül a kisiparosok helyzetét elemzi a program, majd felhívja a figyelmet a hivatalnokok, fixfizetésűek és szabadfoglalkozásúak közti differenciálódásra, amelynek egyik pólusán a magas jövedelmű, vezető állami, fokozatosan zárt uralkodó réteggé kikristályosodó alkalmazottak és a kritika nélkül a nyugati civilizációhoz kapcsolódó értelmiségiek (ide sorolhatók a vezető katonai személyiségek is); másik pólusán a magas műveltségű, de anyagi helyzetük miatt a társadalom alsó kategóriáihoz közelálló, mind személyi, mind nemzeti érdekek miatt társadalmi változásokat sürgető értelmiségiek állnak.

Megállapítja a program, hogy a mezőgazdasági munkások és a föld nélküli parasztok száma rohamosan nő.

Külön rész foglalkozik a munkásság osztállyá szerveződésével. A munkáosztály politikai szervezkedését gátló és elősegítő tényezők felsorolása után a „török munkáosztály történelmi és demokratikus vezető szerepéről” beszél.

„A felemelkedés útja” c. II. fejezet a törökországi kapitalista fejlődés lehetőségeinek és ellentmondásainak elemzésével vonja magára a figyelmet. „A cél — fejti ki a program — a felemelkedés nem kapitalista útja. Tervszerű etatizmus, amely a munkát pártolja és amelynek irányításába és ellenőrzésébe a

dolgozók bekapcsolódnak. Az ilyen rendben az alapvető a közületi szektor, amely a gazdaságot uralja. A magánszektor a terv keretén belül a közületi szektor kisegítőjeként dolgozik és fejlődik.”

A III. fejezet az előbbieken vázolt irányelvek részletes kifejtését tartalmazza. Külön fejezet foglalkozik a *republikanizmus, a népiség, a forradalmiság és a nacionalizmus értelmezésével*. A nemzeti kisebbségek problémáját nem külön nemzetiségi keretek kiépítésével kívánja megoldani, hanem akként, hogy „töröknek tekint mindenkit, aki a Török Köztársasághoz állampolgári kötelekkel fűződik. Az állampolgárok között nincs tekintettel a vallási, nyelvi, faji, felekezeti különbségekre és egyenlőtlenségekre”.

A „*Gyökeres földreform*”-ról szóló tervezet a földkérdés megoldásának módját a kártalanítással kisajátított földek köztulajdonba vételében látja, az állami területek igénybevétele mellett. A föld ingyenes kiosztásáért és a juttatott föld tulajdonjogáért száll síkra, s egyben a föld adás-vételének megkötésével, a részes rendszer megtiltásával kívánja a kizsákmányoló földtulajdont korlátozni.

Beható elemzés foglalkozik az *ipar, a bányászat és az energiatermelés fejlesztésének lehetőségeivel és feladataival*. A program az iparosításhoz a magántőke erőforrásait is igénybe kívánja venni, ezért hosszú időre vegyes gazdálkodási rendszert irányoz elő, a 75%-ban állami tulajdonban lévő bányászat teljes államosítása, az olajfeltárás, energiafejlesztés állami monopóliummá fejlesztése, utasítás jellegű tervezés és a Közös Piacból kiváló ország önállósága mellett.

Sokirányú *munkaügyi, szociális* javaslat mellett az érdekvédelem és politikai harc feladataira a TMP szakszervezetek szabad alakítását tűzi célul, az addig nem szervezett rétegek, pl. a mezőgazdasági munkások és tisztviselők részére is. Biztosítani kívánja a sztrájkjogot, sőt azt a demokratikus renddel összeegyeztethetőnek mondja ki.

A befejező rész egységes, egybefüggő vonalat von az ország szabadságharca, Atatürk békepolitikája és a független külpolitika mai feladatai között. Kijelenti, hogy csakis a független nemzeti hadsereg, a szomszéd államokhoz fűződő baráti külpolitika és az ország elmaradottságát katonai, gazdasági eszközökkel konzerváló NATO-val és Közös Piacca való szakítás képezhetik a török állami függetlenség alapját. Kötelezőnek ismeri el Atatürknek a nemzeti politikáról vallott elveit: teljes egyenlőséget a nemzetközi kapcsolatok terén, a nemzeti felszabadító

mozgalmak támogatását, szembenállását az imperializmussal.

Az általános leszerelés, a katonai blokkok és külföldi támaszpontok felszámolása, támadó háborúk elítélése — ez az a platform, amely a program szocialista, nemzeti céljait az egyetemes haladás érdekeivel összeköti, sajátos nemzeti jellege mellett egyértelműen internacionalistává avatja.

*

A párt az 1965. október 10-i választásokon, annak ellenére, hogy mindennemű támogatást megvontak tőle, a 450 mandátumból 15-öt szerzett. Ezzel jogot nyert parlamenti frakció létesítésére, ami a pártot a fennálló törvények értelmében a parlamenti bizottságokban való részvételre és az állami támogatás igénybevételére hatalmazza fel.

SÁGVÁRI AGNES

Mezsdunarodnűj Ezsegodnik. Politika i ekonomika
Moszkva, 1965. Izd. Polit. Lit. 383 p.

(Nemzetközi Évkönyv. Politika és gazdaság)

A kötet eltérő tematikájú, terjedelmű és igényű tanulmányokat, összefoglalókat tartalmaz. Bevezetőben egy-egy nagyobb tanulmány taglalja a Szovjetunió külpolitikájának alakulását, a nyugat-európai országok munkásmozgalmának helyzetét, végül a felszabadult gyarmati országok fejlődését. V. *Jeruzsálimszkij* a nyugati országok munkásmozgalmáról szólva, rögzíti az 1958 és 1964 között lefolyt sztrájkok számát, majd ezek belső összefüggéseit elemzi. Rávilágít, hogy 1964-ben több ízben általános sztrájkok is kirobbantak, ámbar ezek olykor csak 1—2 óra hosszát tartó figyelmeztető, tüntető sztrájkok voltak. A sztrájkok nem ritkán lényeges eredményekkel zárultak. 1964 folyamán béremelést harcoltak ki Amerikában a teherautóvezetők, a Német Szövetségi Köztársaságban a Ruhr-medencében a bányászok vívtak ki az általános sztrájk fenyegető árnyékában 7,5⁰/o-os béremelést. A bér- és munkaidő- (fizetett szabadság) követeléseken túl sztrájkba léptek munkások azért is, hogy szakszervezeti és emberi jogait nagyobb mér-

tékben tartsák tiszteletben. A mozgalmak egyik követelése a munkanélküliség elhárítása volt, ami több helyütt összeszövődött az elmaradott, veszteséges iparágak leszerelésének, illetőleg az automatizálásnak a problémájával. Jeruszalimszkij gondot fordít annak kimutatására is, hogy a szakszervezetek tevékenysége miként telítődött kifejezetten politikai tartalommal (békemozgalom támogatása, az amerikai szakszervezetek fellépése Goldwater ellen stb.), a „fehér gallérosok” miként kapcsolódtak be a szakszervezetek erőfeszítéseibe, a két nagy nemzetközi szakszervezet között milyen síkon és mértékben állott be közeledés. Jeruszalimszkij egyúttal kitekintést nyújt a parasztoknak szinte „szakszervezeti jellegű” harcaira, a francia parasztok „tejháborújára”, s külön részletesebb képet fest a spanyol bányászok sztrájkharcairól.

V. *Tjagunenko* a felszabadult volt gyarmati országok helyzetét elemezve Ghana, Guinea, Mali, Algír, Burma és az Egyesült Arab Köztársaság példáján igazolja, hogy a szocialista távlat miként tudatosodott ezen országok vezetőinél. A politikai célkitűzések megjelölésével együtt gyakorlati intézkedéseket, reformokat is foganatosítottak (például az Egyesült Arab Köztársaságban az 1964 márciusi földreformot), amelyek gyakorta számottevő ellenállásba is ütköztek. *Tjagunenko* körképéből kitűnik, hogy a földállamosítások, kisajátítások törvényszerűen követték egymást Algírban, Burmában is. A szerző ehelyütt az 1964-es adat- és eseménysort térképezte fel, s így néhol a politikai események a kitűzött távlatot azóta megkérdőjelezték.

A kötet több rövid adatközlő cikket tartalmaz a szocialista országok gazdasági erejének növekedéséről, a kölcsönös gazdasági kapcsolatok alakulásáról, a KGST-ről és a Közös Piacról. Egy-egy rövidebb tanulmány foglalkozik az angol, francia, nyugatnémet parlamenti választás és az Egyesült Államok elnökválasztásának tanulságaival. Ugyanezen rövidebb cikkek között találunk „földrajzi” jellegű írást, amely Japán, illetőleg India, Ciprus és Afrika helyzetével, problémáival ismerteti meg az olvasót, s olyat, amely kifejezetten egy politikai kérdést elemez. Ez utóbbi kategóriába tartozik az a tanulmány, amely az olasz „középbal” csődjét, illetőleg az Egyesült Államok vietnámi agresszióját elemzi.

A kötetnek érdekes részét képezik azok a beszámolók, amelyek tájékoztatnak az UNESCO XIII. konferenciájáról, az ENSZ által a kereskedelmi kapcsolatok kibővítése témájából rendezett konferencia munkájáról, az el nem kötelezett országok tanácskozásairól. Ugyanezen résznél az egyes résztvevő szerzők tájé-

koztatnak tudományos ülészakokról is, így az I. Internacionálé 100. évfordulóján rendezett berlini tanácskozásról, az antropológusok és etnográfusok megbeszéléseiről, valamint az orientalisták kongresszusáról.

A kötet végül „A világ számokban” címmel mellékletet közöl a szocialista és tőkés országok gazdasági adatairól.

JEMNITZ JÁNOS

Handbuch der Deutschen Demokratischen Republik
Staatsverlag DDR., 910 p. (kiadási hely és év nélkül)

(A Német Demokratikus Köztársaság kézikönyve)

A kötetet a jelenkori történettel foglalkozó intézet és a német állami kiadó adták közre. A meglepően széles szerző- és szerkesztőgárdában (mintegy 70 fő) nem egy, a legújabbkor történetét művelő neves NDK-beli történésszel találkozunk.

A könyv nem elsősorban kortörténet, s különösen nem tudományos igényvel készült tanulmányok füzére. Jól kitűnik ez akkor, ha a források jelölésének hiányát vagy méginkább tematikájának szélességét és a történettudományban nem ismert, mondhatni „irreguláris” rendszerezését tekintjük. A könyv a vázlatos történeti bevezető után felöleli és a legkülönbözőbb összefüggésekben tárgyalja az utolsó évtized, ill. esztendő politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális stb. fejlődését, majd külön-külön e területek intézményeit veszi sorra, az egyes pártoktól az állami-gazdasági vezetés különböző szerveinek felépítésén keresztül egészen a tudományos és kulturális intézmények, valamint szervezetek (oktatás, könyvtárak, színház stb.) aprólékos bemutatásáig. A könyv áttekintést ad a német munkás-paraszt demokrácia fejlődéséről és a szocialista építéssel kapcsolatos speciális körülményekről, a két német állam létrejöttéről és a koegzisztálás sajátos feltételeiről. Bemutatja azt a harcot, amelyet talán a legtömegesebben ebben az országban folytattak egyfelől a náciitanítás érdekében (több mint félmillió náci eltávolításáról volt szó), másfelől a demokrácia, a szocializmus legfőbb erőinek fejlesztéséért. 1963-ban közel 1 700 000 tagja és tagjelöltje volt a Német Szocialista Egységpártnak. Alig kétséges, hogy sem a kettészakítottságtól, sem

pedig a demokráciáért és a szocializmusért vívott küzdelem feltételeitől nem lehet elvonatkoztatni azt a további sajátosságot, amelyet a Német Szocialista Egységpárt vezetett Nemzeti Front pártjainak működése jelent az NDK-ban: a Kereszténydemokrata Egyesülés (CDU), Szabad Demokrata Párt (LDPD), Nemzeti Demokrata Párt (NDPD) és a Demokratikus Paraszt-párt (DBD).

A könyvben tükröződik az a hallatlan erőfeszítés, amelyet a lerombolt ipar újjáépítése megkívánt. Az 1945. évi 8,9 millió márka értékű bruttó termeléssel szemben 1963-ra az ipari termelés értéke átlépte a 100 milliárdos határt. Ugyanakkor meglepő a mezőgazdasági termelés utolsó 14 évben történt jó megkétszereződése is (1950 = 100, 1963 = 217), amely egyidejűleg történt a mezőgazdaság szocialista átszervezésével. Az összkép, amely talán a könyv legértékesebbnek tekinthető gazdasági részeiben, különösen a numerikus adatok alapján, kibontakozik az NDK gazdaságáról, azért is figyelemre méltó, mert a gazdaság jelentős mennyiségi és minőségi fejlődésében nagyobb egyenletességet, a struktúrában pedig kisebb átalakulást mutat a kelet-európai szocialista országokéhoz — így hazánkhoz — képest is. Ugyanakkor viszont föltűnik a gazdaság tulajdoni összetettsége, abban nemcsak a privát üzemek termelési aránya (1963-ban 8⁰/₀), de a félállami üzemek ennél valamivel kisebb részesedése, sőt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek típusainak sokfélesége is.

S végül, de nem utoljára, tanulságos kép kerekedik ki a gazdasági szerkezet alapján tagozódó társadalmi struktúra változásairól. Jóllehet az utolsó évtized egyik legnagyobb átalakulása ott is a mezőgazdaság szocialista átszervezése és az iparosítás volt, mégis a paraszti foglalkozásúak egyébként is — bármely másik szocialista országhoz viszonyított — kisebb arányának (1955-ben 15,8⁰/₀) csökkenése mellett sem nőtt jelentősen a munkások és az alkalmazottak korábbi szarmazó magas aránya (1955-ben 78,5⁰/₀ 1963-ban 82⁰/₀ volt). Viszont jelentős volt a nem paraszti magánszektor dolgozóinak kétötödnyi csökkenése. Ez a társadalmi struktúra híven tükröződik a német munkás-paraszt állam vezető szerveiben is. Elég ezzel kapcsolatban a Népi Kamara majdnem háromötödös, a bíróságok és az államigazgatás 78—84⁰/₀-os munkás-paraszt összetételére utalni. De említhetnénk az egyetemet és a többi felsőfokú oktatási intézményt is, amelyekben 1963-ban a hallgatóknak 59⁰/₀-a munkás-paraszt származású fiatalokból tevődött ki.

Az igen hasznos könyv a diplomáciai és az egyéb nemzet-

közi kapcsolatokat áttekintő résszel, ill. demográfiai, foglalkozási és földrajzi adatokkal, majd kronológiával (1949-től) zárul. A munka használhatóságát tárgymutató segíti elő.

ORBÁN SÁNDOR

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

Dokumentáció és kritika

A Világtörténet dokumentációs kiadvány. A dokumentáció pedig nem egyéb, mint tudni érdemes tényeknek összegyűjtése és a valóságnak megfelelő közzététele. Ez a meghatározás teljesen illik a természettudományi és műszaki dokumentációra, de bonyolultabb a helyzet a társadalomtudományok esetében, mert ezeknek világnézeti tartalmuk van, sőt esetleg közvetlen politikai összefüggésekkel is bírnak. A marxista igényű dokumentációnak állást kell foglalnia az ilyen jellegű munkák ismertetése során.

Az MTA Történettudományi Intézete, midőn megindította ezt a folyóiratot, feladatát abban jelölte meg, hogy „harcolva a hungarocentrikus provincializmus ellen, tájékoztatást nyújtson a magyar történészeknek és a történelem iránt komolyan érdeklődő olvasóknak a külföldi marxista és nem marxista történeti irodalomról s ezáltal megvilágítsa a külföldi országok történetét”. (Ld. Világtörténet, 1964. 1. Molnár Erik bevezetője.) Természetesen, a Világtörténet szerkesztése során mindig felmerült az a kérdés, hogyan lehet és kell az elvet gyakorlatban alkalmazni, milyen mértékben kell kritikai állásfoglalást tartalmaznia a történeti dokumentációnak. Az a felfogás vált általánossá, hogy a történeti dokumentációnak elsődleges feladata a hűséges tényközlés, s a kritikai megjegyzéseknek arra kell szorítkozniuk, hogy olyan esetekben, mikor ez nem nyilvánvaló, figyelmeztessék az olvasót a munkák vagy intézmények politikai összefüggéseire.

A Világtörténet szerkesztősége ezt a szempontot tartotta és tartja mindig szem előtt. A legutóbbi, 9—10. számban azonban „A Kelet-Európa-kutatás nyugat-európai és USA-beli központjai” című cikkben, mely német források alapján nyugatnémet, osztrák, észak-amerikai, angol, svájci és svéd intézmények kelet-európai vonatkozású kutató- és publikáló tevékenységét

ismerteti, sajnálatos és elítélendő módon mutatkozott meg, hogy még mindig nincs kellőképp tisztázva, hogyan kell dokumentálni olyan nagy jelentőségű témákat, mint pl. az Ostforschung. A Történettudományi Intézetben éles kritika érte a cikket, nem annyira a szóban forgó intézmények tevékenységének elmaradt részletes bírálataért, mint inkább azért, hogy nem érezte a lényeges különbséget a békés egymás mellett élést komolyan vevő, polgári tudományosságra és tárgyilagosságra törekvő, illetve a szocialista országokkal szemben ellenséges, tudománytalan irányzatok között, amivel a járatlan olvasót esetleg félrevezette.

Nem lehet pl. szó nélkül elmenni Lemberg E. könyvének olyan részletei mellett, ahol nyíltan kifejti, hogy célja az eszmei beavatkozás, a revizionizmus erősítése.

Kérdéses azonban az is, hogy olyan, politikailag elkötelezett tevékenység esetében, mint amilyen a nyugatnémet Ostforschung általában, megengedhető-e a határozottan elítélő kritika mellőzése. Annak előrebocsátása, hogy az Ostforschung „Németország kelet-európai, illetőleg keletre irányuló politikai törekvéseivel függött össze, továbbá a bírálóknak az a hangsúlytalan formája, mely idézőjelbe teszi az „elfogulatlan”, a „tudományos keletkutatás” stb. kifejezéseket, semmiképpen sem lehet elegendő.

MAGTAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA